

**УКРАЇНА
В ІСТОРІЯХ
ТА ОПОВІДЯХ**

ЕСЕЇ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

УКРАЇНА

В ІСТОРІЯХ ТА ОПОВІДЯХ

ЕСЕЇ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

• Грицак • Плохій • Андрухович • Курков • Єрмоленко •
• Бондар • Карпа • Шиян • Кебуладзе • Денисенко •
• Рафеєнко • Алієв • Гнатюк • Фінберг • Портнов • Шелест •

УКРАЇНА

В ІСТОРІЯХ ТА ОПОВІДЯХ

ЕСЕЇ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

За редакцією *Володимира Єрмоленка*

Передмова: *Пітер Померанцев*

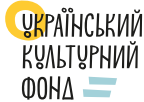
Вступ: *Андрій Кулаков*

Київ
2019

Видання підготовлено за підтримки Українського культурного фонду.

Позиція Українського культурного фонду може не збігатися з думкою автора.

**Україна в історіях та оповідях. Есеї українських інтелектуалів. —
Київ: Інтерньюз-Україна, UkraineWorld, 2019. — 304 с.**

Ця книжка – збірка текстів сучасних українських інтелектуалів: письменників, істориків, філософів, політичних аналітиків, лідерів думок. Ці тексти написані передусім для іноземної аудиторії. Збірка поєднує в собі рефлексії щодо української історії та аналіз сучасності; концептуальні ідеї та життєві оповіді. Книжка пропонує багатогранний образ української пам'яті та української реальності: від Голодомору до Майдану, від російської агресії до культурного розмаїття, від глибин минулого до складної сучасності.

ISBN 978-617-684-248-4

Будь-яку частину цієї публікації не можна використовувати частково або повністю без попередньої згоди ГО «Інтерньюз-Україна» та Українського культурного фонду, і лише з посиланням на оригінальну публікацію.

© Алієв А., Андрухович Ю., Бондар А., Гнатюк О., Грицак Я., Денисенко Л., Єрмоленко В., Карпа І., Кебуладзе В., Кулаков А., Курков А., Плохій С., Померанцев П., Портнов А., Рафеєнко В., Фінберг Л., Шелест Г., Шиян Г., Hromadske, 2019

© Інтерньюз-Україна, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА *Пітер Померанцев* **9**

ВСТУП: *Tabula rasa, або як знайти українську terra incognita,*
Андрій Кулаков **13**

ІСТОРІЇ

Ярослав Грицак,

Україна: коротка, але глобальна історія українського хліба **23**

Інтерв'ю з Сергієм Плохієм,

Русь, козаки та українська ідентичність **41**

ІДЕНТИЧНОСТІ

Інтерв'ю з Юрієм Андруховичем,

Українська культура та література **59**

Андрій Курков,

Українці. Від історичної матриці до сьогодні **85**

АРХЕТИПИ

Володимир Єрмоленко, Степ, імперія та жорстокість **99**

Андрій Бондар, Роздвоєне серце неповноти **119**

ОПОВІДІ

Ірена Карпа, Україна як кіно **135**

Гаська Шиян, Ви знаєте її краще за мене **151**

БАТЬКІВЩИНИ

<i>Лариса Денисенко, Більшість як меншість</i>	167
<i>Вахтанг Кебуладзе, Здобути батьківщину</i>	183

РАНИ

<i>Володимир Рафєєнко, Донбас — Україна: дорога життя</i>	199
<i>Інтерв'ю з Алімом Алієвим, Україна та кримські татари</i>	213

ВІДНОСИНИ

<i>Інтерв'ю з Олею Гнатюк, Українсько-польські відносини</i>	227
<i>Інтерв'ю з Леонідом Фінбергом, Українці та євреї</i>	249

СТЕРЕОТИПИ

<i>Андрій Портнов, Ані захвату, ані страху: про стереотипи сприйняття України в Німеччині</i>	269
<i>Ганна Шелест, Незахищена безпека України</i>	283

ПРО АВТОРІВ	300
--------------------------	------------

Пітер Померанцев

ПЕРЕДМОВА

Одна з особливостей України в тому, що ніхто насправді не знає, де вона. Для багатьох, не тільки для Владіміра Путіна, це продовження неоцаристської Росії. Для інших — ще одна центральноєвропейська держава, така собі «протопольща» розчарованого кровного і мовного націоналізму, якій просто треба дати шанс збудувати міцні державні інституції, щоби виявити свою суть. Представники Несторівської групи, провідного об'єднання українських соціологів, стверджують, що українська система цінностей відкидає й російську модель патерналістського обожнювання влади, і центральноєвропейську формулу «мова + бюрократія = держава». Натомість українці схиляються до горизонтальних зв'язків громадянського суспільства, сім'ї та церкви й малого бізнесу, що ставить Україну в один ряд із південними, середземноморськими країнами, як-от Італія чи Греція. Російськомовний автор, британський громадянин Ігор Померанцев, який виріс у радянській Україні й надихнувся Австро-Угорщиною, схоже, випередив соціологів, описуючи 1977 року Україну як частину «ширшого Середземномор'я»:

Полосы света.

Июль.

Самая светлая полоса

*дышит рядом
на диване.
На карте для пальцев
Киев
где-то рядом
с Александрией.*

Україна спокушає й спантеличує, тому що частини всіх цих ідентичностей — чи радше подорожей, ніж ідентичностей, — існують одночасно й формують свій власний тип сенсів. Російська ідентичність тут не така, як російська ж у Росії; східноєвропейська не така, як у Польщі; середземноморська не зовсім така, як середземноморська на Сицилії чи в Греції; і якщо це й Александрія, то ота напівпримарна Александрія Лоуренса Даррелла. Звичайно, ця поліфонія бентежить західних письменників і коментаторів, які хочуть бачити речі просто і ясно. Але Україна опирається прямолінійності — це земля, що ламає старі, обмежені моделі ідентичності. Її щоденна двомовність знуцається з ідеї Гердера про те, що мова робить націю. Це земля, де мусульмани та євреї традиційно допомагали одне одному. Де націоналізм може поєднуватись із найліберальнішою демократією (так само, як і з прогнозованим фашизмом), а мультикультуралізм може бути використано на користь імперії. Це країна, де дуже різні історії про минуле розігруються одночасно, але про те, що означає слово «Європа», зараз запекло й екзистенційно сперечаються. У цьому сенсі вона в авангарді сьогодення. Нині інші країни, начебто розвинутіші, нервово намагаються узгодити свою ідентичність із мінливістю та нестабільністю глобалізації, натомість Україна мала справу з парадоксами буття нелінійної нації значно довше.

Саме тому так пульсує життя в тому, що створюють письменники й мислителі — вихідці з цього творчого потоку. Одна з великих прогалин у літературі та медіа того, що колись ми називали «Заходом», — брак українських голосів, які б розповідали

про український досвід. Дякувати Богові, були кілька видатних західних науковців, які взяли це на себе, проте настав час, коли розповісти про український досвід належить українцям. І, звичайно, саме цей процес творення держави в реальному часі робить Україну такою захопливою. Це і я сам відчув на власному досвіді.

ВСТУП

Tabula rasa, мапи й окуляри, або як знайти terra incognita

Україна для багатьох усе ще залишається terra incognita. Навіть для самих українців. Не кажучи вже про наших сусідів: і ближніх, і дальніх. Навіть попри те, що трагічні й буремні події останніх років в Україні вивели її на перший план світової уваги. Це все ще незвідана земля не тільки географічно, але й історично, ментально, культурно. Українці самі важко усвідомлюють, що з ними відбувається, у чому причини їхніх поразок і перемог. Вони тільки намагаються свою окремішність, свою складну ідентичність у величезній кількості уламків різних епох, держав, етносів, релігій та світопочувань. Проте українці відчувають власну іншість і специфічність. Намагаються часом рефлексувати над нею — а часом і геть забути, поринаючи в буремність вирішення щоденних своїх проблем.

Але українці завжди намагалися бути гостинними й люб'язними. Ми щиро запрошували інших до нашої незвіданої землі, аби разом дослідити її та разом збагнути українські особливості. Адже погляд Іншого може налаштувати по-новому оптику, що стає дуже помічним у намаганнях зрозуміти, хто ми є і куди прямуємо.

Проте природно, що, запрошуючи гостей, ми насамперед пропонуємо їм свою оптику, свої окуляри. Хочемо показати передусім те, чим пишаємося, до чого відчуваємо пієтет, а також те, що нам болить і кровить. Ми даруємо гостям цілу колекцію наших власних окулярів і розгортаємо карту зі вже наміченими маршрутами. Ми розуміємо, що ці окуляри можна (і скорше за все варто) викинути, або ж що наші гості вставляють у них свої скельця, а на наших картах намальюють пунктири власних доріжок і по-своєму побачені обриси наших ландшафтів.

Ця збірка — наша гостинна посилка з колекцією скелець і карт, запрошення до подорожі. Але в цій бандеролі є ще дещо. Адже будь-яка подорож, навіть до *terra incognita*, не може відбутися на пустому місці, а свідомість мандрівника не така вже й *tabula rasa*. На його «дощечці» вже від початку намальовано певні сподівання, поривання, страхи та прагнення нових вражень і цікавинок. На ній намічено й силуети страшних химерних драконів, а також незрозумілих тубільців, від яких бозна чого можна сподіватися: чи гостинного борщу, чи, може, нагостреного списа. Можливо, там чекають на вас молочні ріки й багатющі оази, а може — непривітні пустелі, голе каміння й колючі вітри. Ці перед-розуміння і перед-уявлення про територію, яку мандрівник наважується дослідити, утворюють спектр почуттів, із якими він вирушає в путь. Він час від часу дістає зі своєї свідомості цю дощечку, а з дорожньої сумки — карту, і звіряє малюнки на своїй *tabula* свідомості з обрисами на *orbis terrarum tabula*.

Цією книжкою ми хочемо докинути й своїх малюнків на дощечку свідомості мандрівника-гостя, аби дати йому краще розуміння, куди він вирушає, аби заспокоїти перед мандрівкою й попередити про можливі несподіванки. Ми хочемо подарувати йому наші карти (хай навіть не всі рельєфи на них позначено, а масштаби іноді хибують, — однак для подорожнього це таки краще, ніж геть нічого) — як дороговказ і орієнтир, щоб легше було визначитися, де можна зупинитися на ночівлю, а де підкріпитися. Ми хочемо

подарувати йому наші окуляри, аби легше було розгледіти се-лища, руїни замків, бані церков, труби заводів, широчезні лани ріпаку й соняшника, скляні коробки ІТ-містечок, брами університетів і бібліотек та затишні кнайпи. За допомогою цих трьох інструментів, які поєднуються в нашій збірці, мандрівник зможе помітити уламки старих імперій, розбиті на друзки долі, гільзи від набоїв, випущених у серця завойовників, і паростки нового народу, який часом ходить по колу і збивається на манівці, але щосили рветься вперед — до кращої долі, до омріяного щастя, залишаючись у доброму гуморі й регочучи з жартів і кпинів, яких він генерує в сотні разів більше, ніж ВВП на душу населення.

Нашу бандероль до цього уявного подорожнього дбайливо складали ті картографи й окулярники, які ретельно, наче новітні боплани й спінози, накидають на папері обриси та шліфують лінзи. Вони нині витворюють нашу українську ідентичність і відкривають нас світові. Це письменники, поети, історики, філософи, журналісти. Вони рефлексують над минулим і проєктують майбутнє. Вони руйнують стереотипи і шукають нові перспективи. Вони визначають нові парадигми й винаходять новий інструментарій. Вони намагаються зшивати розломи та шукають точки дотику. Вони показують, що Україна — це не тільки сало, футболіст Шевченко, боксер Кличко, Чорнобиль чи Майдан. Це не тільки корупція, війна й переселенці. Це не тільки козаки, гопак і вишиванки. Вони відкривають, що Україна — це й апостол авангарду Малевич, і письменник Гоголь, і австро-угорський цісар Франс-Йосип, і батько «руського самодержавія» Феофан Прокопович, і комуніст-поет Микола Хвильовий, і мандрівний філософ античного стибу Григорій Сковорода, і єврейський німецькомовний поет Пауль Целан. Україна — це не тільки домодерна сільська традиційна культура, але й урбанізоване технологічне суспільство. Україна — це не тільки тіньові схеми й олігархат, але й сучасні електронні державні послуги та взірць прозорості державних закупівель. Україна — це ще й країна ІТ, hi-tech, fashion і рекламної індустрії.

Один із авторів цієї збірки, історик Ярослав Грицак, полюбляє таку цитату: «У Західній Європі нації творять політики, у Східній — поети». Наша збірка зайвий раз це доводить — саме їх ми вибрали за провідників і гідів. Ми попросили їх написати про Україну так, як вони розповідають про неї іноземцям, прагнучи поділитися із ними своїми ментальними картами.

Ми радо даруємо вам цей інструментарій подорожнього й за-прошуємо в мандри для дослідження terra incognita Ukraina.

Ця книжка передусім спрямована до іноземної аудиторії. Вона є спробою розказати про Україну світові, і зробити її зрозумілішою світові. Тому ми її видали передусім англійською (електронну версію ви можете знайти тут: bit.ly/UWbook). Але, на нашу думку, чимало міркувань у цій збірці можуть бути корисні й для самих українців.

У книжці вісім розділів. У кожному з них по два тексти — есеї чи інтерв'ю — відомих українських інтелектуалів: письменників, істориків, філософів, політологів, журналістів. Назви розділів стоять у множині, бо множинність, на нашу думку, є одним із ключових слів для розуміння минулого України та її сьогодення.

Перший розділ — «*Історії*» — містить тексти істориків: «коротку, але глобальну» історію України від Ярослава Грицака, одного з найвідоміших українських істориків і публічних інтелектуалів, та інтерв'ю з Сергієм Плохієм (відомим українським істориком, директором Гарвардського інституту українських студій) про походження України, її зв'язок з середньовічною Руссю і роль козаків у формуванні української ідентичності.

Другий розділ — «*Ідентичності*» — містить інтерв'ю з відомим українським письменником Юрієм Андруховичем, одним з творців сучасної української літератури, та есеї ще одного знаного

у світі українського автора, Андрія Куркова. Тут слід зауважити одну важливу річ: Андрухович пише свої книжки українською, а Курков — переважно російською.

Розділ «*Архетипи*» досліджує підвалини історії України та її сучасності. У ній ви знайдете міркування про засадничі речі, які, на думку авторів, визначають емоції, дії та реакції українців. Читайте в цьому розділі есей письменника Андрія Бондаря про українську «неповноту» і роздуми філософа Володимира Єрмоленка (редактора цієї книжки) про степ, імперію та жорстокість.

Розділ «*Оповіді*» складають два есеї українських письменниць Ірени Карпи й Гаськи Шиян. Якщо хочете більше дізнатись про стиль життя, розмаїття, болі та радощі українців у минулому та сьогодні, а також про живе сприйняття України іноземцями, почніть з цих тестів. Це, мабуть, найбільш «особиста» частина книжки.

У розділі «*Батьківщини*» автори пишуть про складні стосунки українців з їхніми радянською та пострадянською батьківщинами. Він містить есей письменниці та юристки Лариси Денисенко про те, як важко бути більшістю для нації, що протягом всієї своєї історії була меншиною. Також у цьому розділі ви зможете прочитати текст українсько-грузинського філософа Вахтанга Кебуладзе про те, як важливо було здобути та вибороти батьківщину після розпаду Радянського Союзу та під час Майданів 2000-х та 2010-х років.

Розділ «*Рани*» торкається найбільш актуальних сьогодні тем: Криму та Донбасу. До нього увійшов нарис Володимира Рафеєнка, українського письменника з Донецька, який змушений був виїхати з рідного міста навесні 2014 року через російську агресію. Більшість своїх книг Рафеєнко написав російською мовою, але цього року вийшла його перша книжка українською. Також у цьому розділі вміщено інтерв'ю з кримськотатарським активістом та керівником Кримського дому (кримськотатарського культурного центру в Києві) Алімом Алієвим. Це розмова про кримськотатарські ідентичності й болі сталінської депортації та путінської анексії. І Рафеєнко, і Алієв поки не можуть повернутися на рідну

землю. Пам'ятаймо: від 2014 року в Україні близько 1,4 мільйона внутрішньо переміщених осіб з Криму та Донбасу.

У розділі «Відносини» ми намагаємось поглянути на відносини між Україною та Польщею, а також між українцями та євреями. У цьому розділі читайте інтерв'ю з відомою польсько-українською дослідницею Олею Гнатюк, а також з Леонідом Фінбергом, провідним дослідником українсько-єврейських стосунків. Це тільки початок, ми сподіваємось у наступних публікаціях ближче розглянути відносини українців з угорцями, румунами, росіянами, білорусами, литовцями, турками, німцями, болгарами, греками та багатьма іншими.

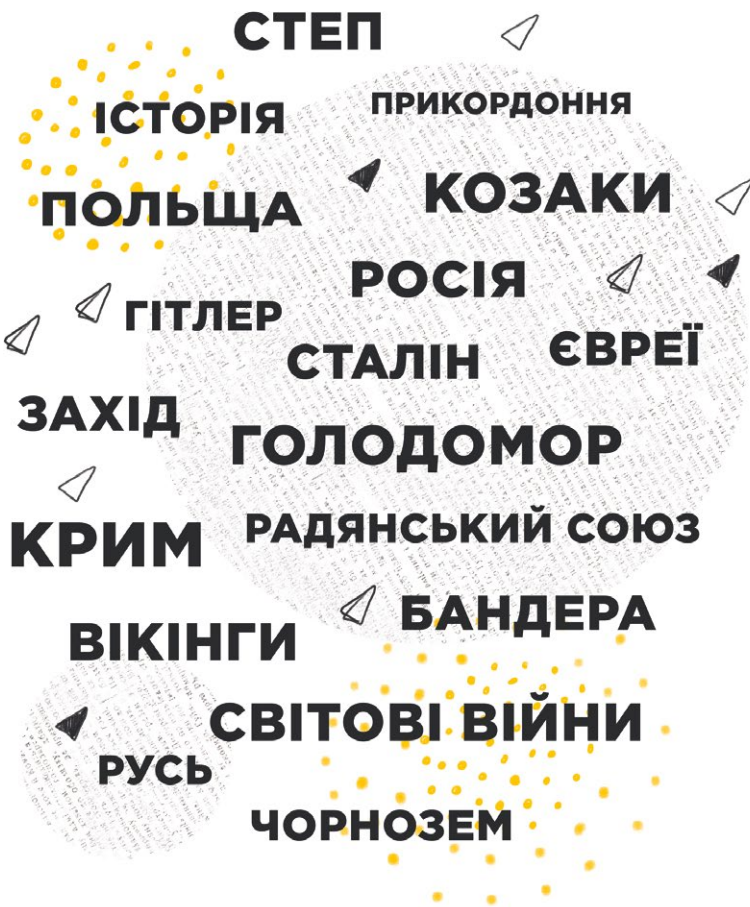
(Ви можете запитати, чому в розділі «Відносини» немає тексту про росіян. Але ви побачите, що практично кожен есей торкається «російського питання». Воно присутнє скрізь, тому важко було б умістити його в один-єдиний текст).

Насамкінець, у розділі «Стереотипи» автори аналізують стереотипні уявлення про Україну, що склалися в світі. Історик Андрій Портнов, професор Європейського Університету Віадрина, розмірковує про основні стереотипи щодо України в Німеччині. Ганна Шелест, українська дослідниця міжнародних відносин та конфліктів, ділиться своїми роздумами про «незахищену безпеку» України, а також про найпоширеніші міфи щодо Криму, Донбасу та російської агресії.

Ця книга — не збірка відповідей, а радше спроби їх знайти. Ми сподіваємося, вона дає вам деякі ключі для розуміння та нові деталі загальної картини. А цілу картину, звичайно, кожен складе собі сам.

Андрій Кулаков,

автор ідеї та керівник проекту

СТЕП

ІСТОРІЯ

ПРИКОРДОННЯ

ПОЛЬЩА

КОЗАКИ

ГІТЛЕР

РОСІЯ

СТАЛІН

ЄВРЕЇ

ЗАХІД

ГОЛОДОМОР

КРИМ

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

ВІКІНГИ

БАНДЕРА

СВІТОВІ ВІЙНИ

РУСЬ

ЧОРНОЗЕМ

ІСТОРІЇ

**Україна: коротка, але глобальна історія
українського хліба**

Ярослав Грицак

Русь, козаки та українська ідентичність

Інтерв'ю з Сергієм Плохієм

Ярослав Грицак

Україна: коротка, але глобальна історія українського хліба

У XX столітті історики відкрили час. Це, правдоподібно, одне з найбільших відкриттів, які будь-коли робила історична наука. Мова тут не про час астрономічний — той, який вимірюється годинниками й календарями. Ідеться про історичний час. Він має свої ритми й динаміку, які не збігаються з плином астрономічного часу. Історичний час набагато повільніший, а тому його важче помітити. Він як підводна течія, яку не видно неозброєним оком, — а проте вона значною мірою визначає те, що діється на поверхні подій і явищ. А щоб побачити історичний час, треба пірнути глибше від подієвої історії й спробувати роздивитися довготривалі фактори, які діють упродовж століть чи тисячоліть. Історики так і називають історичний час: *longue durée* — довгою тривалістю. І закликають активніше застосовувати це поняття, якщо ми хочемо розуміти світ, а тим більше його змінювати. Бо що б ми не говорили про минуле, воно таки має значення. Воно як та гравітація, яку ми повинні брати до уваги, коли конструємо свої лігальні апарати майбутнього.

«**У випадку з українськими землями таким *longue durée* є факт, що приблизно 40% їхньої площі — це родючий чорнозем.**»

А якщо брати до уваги лише сільськогосподарську та орну землю, то ця частка ще більша (54 і 58% відповідно). Такої пропорції годі знайти в інших країнах світу. За площею чорнозему з Україною зрівнятися можуть хіба що окремі американські штати та канадійські провінції, а за товщиною (до 1,5 метра) він не має рівних.

Цей чорнозем — частина поясу, що тягнеться від Сибіру й Уральських гір через Поволжя, Кубань і Дон, проходить через більшість українських земель аж до Дністра, полишаючи поза собою Крим на півдні й ліси на півночі, а далі проходить вузькою смугою вздовж Дунаю, через сучасні румунські, молдавські, угорські, сербські та болгарські землі.

Чорнозем був і є фактором, що глибоко впливає на українську історію. Зокрема чи й насамперед він створив умови для вкоріненості й тяглості землеробства на наших землях. У дописемні часи тут існувала розвинута землеробська цивілізація, яку археологи охрестили трипільською (за назвою місцевості, де було знайдено пам'ятки, — село Трипілья). У писемні часи найпершу згадку про ці землі залишив Геродот. У своїй «Історії» він присвятив цілу книгу опису Скіфії — причорноморського степу. Мешканцям цього степу, войовничим кочівникам скіфам, вдалося зробити те саме, що й стародавнім грекам, — відбити напад багаточисленного перського війська під проводом Дарія. Однак, пишучи про скіфів, Геродот мав на увазі землеробські племена, що жили на північ від них — «скіфи-орачі». Що це були за племена — достеменно не відомо. Однак їхні землі було відрізано від античних ринків зерна скіфським степом. Припускають, що лише зі зникненням скіфів хліборобство стало головним видом виробництва й відсунуло на другий план тваринництво й кочівництво.

Ситуація, яку описує Геродот, передає одну з головних рис місцевої історії аж до кінця XVIII ст.: це боротьба між аграрними народами та кочовими племенами за контроль над багатствами чорнозему. Чорноземний пояс значною мірою перетинався

великим степом, який починався у Маньчжурії та Монголії й тягнувся через весь євразійський материк південніше від лісової зони — аж до Панонської рівнини (теперішньої Угорщини). Цей степ служив магістраллю для кочових племен, які рухалися ним зі Сходу й Заходу. Деякі з них з'являлися та зникали без сліду. Інші ж знаходили притулок у новознайденій батьківщині, даючи їй свою назву — як-от Болгарія чи Угорщина. Але в кожному разі вони проходили через територію сучасної України, залишаючи на ній свій слід.

Загальна формула взаємодії між сільськогосподарськими й кочовими народами проста: це переважно було воєнне протистояння — і в цьому протистоянні перевагу мали кочівники. Сам спосіб їхнього життя був тісно пов'язаний із війною. Щоб вижити, вони мушили постійно рухатися в пошуках нових пасовиськ. А нові пасовиська рідко бували вільні — тому щоб перебрати контроль над ними, треба були вибити або витіснити народи, які там уже жили. Тому воєнне мистецтво в кочових племенах освоювали змалечку. Тим часом аграрні осілі народи, зайняті хліборобством, не мали ані часу, ані можливостей на мистецтво війни. На боці кочівників була ще одна велика перевага — численні поголів'я коней. Коні були такими собі степовими танками. Вони дозволяли кочівникам долати великі відстані, швидко з'являтися і швидко зникати, а кінське м'ясо, кров та молоко під час довгих переходів тамували людям голод і спрагу.

Постійна загроза степу довгий час перешкоджала об'єднанню землеробських племен у одну державу. Тенденцію переломили інші кочівники, тільки цим разом не степові, а море- та річкоплавні — вікінги (чи, як їх ще називали, варяги або нормани). У VIII–XIII ст. вони перебрали контроль над майже всіма прибережними регіонами Європи, від Нормандії до Південної Італії. Одним із головних пунктів тяжіння для них був Константинополь — столиця Візантійської імперії, найбагатшої тогочасної цивілізації. Вікінги контролювали всі землі вздовж шляху «з варяг до греків»

(«греками» називали Візантію) і створили свою власну імперію з центром у Києві. Вони ж дали цій державі власну назву — Русь (так називали їх слов'янські племена), але релігію перебрали з Візантії.

Еволюцію влади кочових народів колись описав арабський мислитель Ібн-Халдун. Спочатку войовничі кочівники захоплюють землі, на яких живуть осілі народи. Згодом вони переймають звички цих осілих народів, які, хоч і не мають воєнної переваги, переважають демографічно й цивілізаційно, — а потім їхня влада падає від атаки нових кочівників, і цикл повторюється знову. Ця схема добре передає історію Руської держави. Найкраще це видно на тому, як змінюються імена руських князів. Перші два покоління мали скандинавські імена: засновник династії був Рюрик (Eric), його син — Ігор (Ingvar), а дружина Ігоря — Ольга (Helga). Імена ж двох перших охристиянізованих князів — Володимир та Ярослав — були слов'янськими. Період їхнього правління (980–1019) водночас був періодом найвишого піднесення Русі. Після смерті Ярослава Русь входить у період феодальної роздробленості та міжусобиць, а в 1240 р. падає жертвою нових кочівників, прийдешніх із далекої Монголії.

«**Російські, українські та (меншою мірою) білоруські історики сперечаються, чиєю національною державою була давня Русь — російською, українською чи білоруською. Ця суперечка позбавлена сенсу.**»

Із таким самим успіхом можна сперечатися, чиєю державою була імперія Карла Великого — німецькою, французькою чи італійською? Зрозуміло, що нічиєю, бо ж ідея національної держави з'являється дуже пізно, у XIX ст., а стає нормою аж у XX ст. До того часу, словами Ернеста Геллнера, не має значення, якою мовою розмовляють селяни, — має значення багатство землі, на якій вони працюють (і, відповідно, скільки податків чи

продуктів вони можуть заплатити тим, хто стоїть вище за них на соціальній драбині).

У цьому відношенні руська еліта була дуже багатою, і її багатство вражало сучасників.

«**Однак матеріальне багатство Русі дуже контрастувало з бідністю її духовної культури.**»

Достатньо одного прикладу: від хрещення й аж до початку XVII ст. кількість книжок, які були в обігу на руських землях, залишалася незмінною й у сумі дорівнювала бібліотеці візантійського монастиря. Історики сперечаються про причини «мовчазності» Русі. Однією з причин називають її рабську залежність від візантійських зразків. На відміну від Риму, який дав північним варварам і релігію, і мову (латинську), Константинополь дав релігію, але не дав мови (усі релігійні книжки було перекладено з грецької на церковнослов'янську). Та цілком правдоподібно здається ще одна причина: руська еліта витратила стільки зусиль на протистояння зі степом, що на розвиток духовної культури їх не залишалося.

Читання книжок — один із головних інструментів формування уяви будь-якої спільноти про себе як про націю. Як влучно сказав Юрій Сльозкін, «нації — це племена, які читають книжки». Нема книжок — нема нації. Отже, давня Русь не мала достатніх інструментів для націотворення. Тому, за означенням, творення української нації (а також білоруської й російської націй) не могло бути нічим іншим як руйнуванням Русі.

Це руйнування набувало різних форм і зайняло багато часу. Його першим актом не можна назвати навіть монгольське завоювання. Насправді руські князівства й під монгольською владою зберігали широку автономію, особливо коли йшлося про церкву й пов'язану з нею культуру. До того ж, на відміну від північної Русі (пізнішої Росії), землі південної Русі (пізніші Білорусь

та Україна) перебували під владою монголів набагато коротший час. Контроль над південною Руссю перебрали литовські князі, а від кінця XIV ст., коли ці князі уклали союз із польськими королями, — польська корона. Польська влада над українськими землями тривала значно довше, аніж згодом російська, — від XIV до XVIII ст.; російська ж влада утвердилася головно після кінця XVIII ст. Але якщо накласти на сучасну карту України зони інтенсивності польського «Drang nach Osten», то вони згрубша відповідають інтенсивності поширення української мови й української ідентичності. Це ілюструє більш загальну формулу: руйнування Русі й творення України відбувалося під польським омофором.

Це не означає, що польська влада сприяла формуванню української ідентичності. Радше навпаки: вона робила все, що було в її силах, аби побороти український сепаратизм. Ідеться про інше: входження південно-руських земель до складу польської Речі Посполитої означало їхню відкритість до впливів католицької Європи. Зокрема місцеві поети, під впливом культури ренесансу й бароко, почали описувати Україну як біблійну Палестину — землю, що точить молоко й мед.

Ще одна, чи не найбільша зміна, була пов'язана з Колумбом. Відкриття Америки привело до напливу в Європу південноамериканського срібла. Срібло — метал, що найчастіше використовувався для карбування грошей, а тому його надмір призвів до їх знецінення. Зворотною стороною медалі стала революція цін, насамперед на хліб та інші харчі. Подекуди вартість зерна зросла на 1000%! Революція цін на Заході в 1500–1650 рр. відкрила перед шляхтою Речі Посполитої можливості казкового збагачення. Земля, якою вони володіли в руських воеводствах, була щедрa на врожаї. Місцеве зерно та худобу переправляли Балтійським морем до Західної Європи й там продавали з великим зиском.

Щоб іще більше здешевити виробництво хліба, польська та сполонізована знать перевели селянство в стан кріпаків — безоплатної робочої сили. Відтоді й аж до скасування кріпацтва

праця на землі стала символом несвободи, а українських селян порівнювали з невільниками на турецьких галерах чи рабами на американських плантаціях. Закріпачення селян, у свою чергу, зумовило піднесення Запорізької Січі — воєнно-козацької організації на пограниччі між Річчю Посполитою та Кримським ханством, уламком колишньої Монгольської імперії. Українські козаки селилися на найбільш важкодоступних землях, про які знаємо ще з візантійських рукописів, — за порогами Дніпра, на колишньому шляху «з варяг у греки», на межі з «Диким степом». Територія походження козаків охоплювала всю Європу: від Шотландії на Заході до Уралу на Сході, від Скандинавії на Півночі до Пелопоннеського півострова на Півдні. Але більшість (приблизно 80 %) козаків народилися на руських землях Речі Посполитої. І значна частина були втікачами від кріпацької неволі.

Діяння козацтва стало новим розділом у загальній історії протистояння між осілими та кочовими народами. Козаки, хоч і походили з аграрних земель, займалися тим, чим і кочові народи, — тваринництвом та розбоєм. Щоб перемогти сильнішого ворога, вони перебрали його техніку війни. Тому за виглядом і звичками їх часом було тяжко відрізнити від кочівників. Однак між козаками й кочівниками була одна нездоланна відмінність — релігія. Ще з біблійних часів різниця між сільськогосподарськими й кочовими народами виражалася в архетипному протистоянні між Авелем і Каїном. У часи раннього середньовіччя ця різниця набула іншого виміру: сільськогосподарські народи прийняли християнство, кочові — іслам. Тому розбій козаків легітимізувався релігійною ідеєю: вони не просто грабували — вони робили це в ім'я віри. Тим більше що кочівники робили те саме, тільки нібито в дзеркальному відображенні. Кримські татари та їхній сюзерен, Османська імперія, намагалися розширити територію ісламу — а тим часом робили регулярні походи на християнські землі заради

грабунку та людоловства: раби були однією з найбільш ходових категорій товару на мусульманських ринках.

«**У результаті козаки та їхні землі (Україна) перетворилися на потужний символ, який захопив уяву сучасників і пізніших поколінь.**»

Цей символ будувався на двох протиставленнях: «волі-неволі» та «своїх (православних) — чужих (мусульман, католиків, іудеїв)». Роль останнього протистояння особливо увиразнилася, коли Західною Європою у XVI–XVII ст. прокотилася хвиля релігійних воєн між католиками і протестантами. Багато протестантів рятувалися втечею на східні країни Речі Посполитої, котра на той час втішалася славою релігійно толерантної держави. Услід за ними рушили єзуїти, ударна сила католицької Контрреформації. Їм удалося досить легко впоратися з місцевими протестантами й повернути Польщу в лоно католицизму. Однак на східних просторах Речі Посполитої вони натрапили на ще один вид „неправильних» християн — православних. Спроба єзуїтів навернути руських на католицизм викликала потужний спротив. Як і у випадку з козаками та кочівниками, загрожена православна еліта перейняла від своїх головних ворогів їхню ж зброю: освіту й книжку. Руська спільнота стала читати, а ще більше писати книжки. Цей рух охопив навіть козацьку старшину та їхніх дітей.

Саме охоплення книжною культурою відрізнило українських козаків від російських — яїцьких (уральських) чи донських. Формально всі вони були схожі між собою: військові формування на межі між аграрним і кочівним світом. Проте українські й російські козаки різнилися тим, що перші читали книжки. Не тому, що хотіли, — а тому, що до цього їх змушували обставини. Важко уявити собі яїцького чи донського козака-офіцера, який би закінчив колегіум або навіть університет і міг читати латинською мовою. Серед української козацької старшини такі освічені полковники не були дивиною.

« Українське козацтво перетворилося на осердя модерної української ідентичності. »»

За словами українського публіциста Анатолія Стреляного, можна легко написати російську історію без козаків — однак без козаків неможливо написати історію українську. З іншого боку, феномен козацтва відмежував українську історію від білоруської. Білоруські території не мали чорнозему, ані не сусідували зі степом, тому вони й не зазнали впливу вищеописаних факторів.

У кожному разі — козацтво поклато початок перетворенню Русі на Україну. Увінчало це перетворення козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657), що докорінно змінило геополітичний уклад у цій частині світу. Воно вирвало значну частину руських земель з-під влади польської корони й перевело їх до складу сусіднього Московської царства. До кінця XVIII століття Річ Посполита перестала існувати. Її поділили між собою Австрійська, Пруська й Російська імперія. Остання виникла на місці Московської царства, але зі значним приростом на Заході, насамперед за рахунок українських земель.

Найбільше ж потенціал України як європейської житниці розкрився після перемоги Російської імперії над Кримським ханством наприкінці XVIII ст. Після анексії Криму Росією з українських земель відкривався прямий доступ до Чорного моря. А завдяки розвитку тамтешніх портів і модерної транспортної системи українське зерно стали продавати по всьому світу.

Новоприєднані землі стали територію господарського буму, який можна порівняти хіба з каліфорнійською лихоманкою. Чорноморські степи зазнали інтенсивної аграрної колонізації двох типів. Перший — «колонізація згори». Її провадив російський імперський уряд, запрошуючи сюди представників етнічно-релігійних груп, що добре вміли освоювати пусті землі: євреїв, німців-менонітів тощо. Другий тип — стихійна «колонізація

знизу», масове переселення українського селянства з сусідніх північних земель, особливо після скасування кріпацтва (1861 р.). Оскільки українські селяни переважали за численністю всі інші групи, то колонізація зрештою привела до українізації степу. Як результат, українська етнічна територія впродовж ХІХ століття збільшилася майже вдвічі.

« Статус України як європейської житниці був водночас і благословенням, і прокляттям. »»

Благословення виявилось у вищому рівні життя місцевого населення: у часи, коли голод — звичне явище, на родючих землях легше виживати. А прокляття — у прагненні ближчих і дальших сусідів завоювати ці землі й узяти під свій контроль, аби мати з них економічний і політичний зиск. Особливо виразно це проявилось в короткому ХХ ст. — з 1914 по 1991 роки.

Думка про мільйон пудів зерна, зібраних на українських землях 1913 року, гіпнотично впливала на політиків усіх супердержав, які наступного року вступили в Першу світову війну. Україна не втратила своєї притягальної сили й після закінчення війни. Достатньо прочитати листи Леніна чи Гітлера, щоб побачити, якого великого значення вони надавали контролю над українськими ресурсами. Перший — для перемоги світової пролетарської революції, другий — Третього Райху. Український Голод 1932–1933 років став найбільш промовистим доказом того, якою екзистенційною загрозою може стати природне багатство. Хліб перетворився на стратегічно важливий ресурс, і Україні довелося тяжко розплачуватися за свою «стратегічність».

Ще однією загрозою була так звана ресурсна пастка: країни з багатими ресурсами розвиваються екстенсивно, а не інтенсивно. Навіщо старатися, якщо природа й так щедро забезпечує всім необхідним? Українські історики господарства кажуть, що від початку нашої писаної історії у ІХ ст. й аж до кінця ХІХ ст. спосіб

обробітку землі в нас суттєво не мінявся. Як результат, на початку ХХ ст. на значно бідніших землях у Моравії, завдяки використанню нової сільськогосподарської техніки й міндобрив, із тієї самої площі збирали втричі-вчетверо більше зерна, ніж в Україні.

Аграрність українських земель позначилася й на українській національній культурі. Достатньо сказати, що на українському національному прапорі відчитується образ житнього лану під блакитним небом. Українська модерна культура свідомо позиціонувала себе як культура села. Це значною мірою відповідало дійсності: після того як у новітні часи вона майже втратила свою еліту через польську чи російську асиміляцію та акультурацію, українська нація стала селянською.

На межі ХІХ–ХХ ст. приблизно 90 % українців були селянами, а приблизно 90 % селян на українських землях були українцями. Більшість українських діячів модерної доби або народилися під солом'яною стріхою, або були віддалені від неї на одне-два покоління. Вони оспівували селянські чесноти: працьовитість, доброзичливість, гостинність. І недаремно: традиційне аграрне суспільство, попри тяжкі умови життя в ньому, давало почуття родинного тепла й захистку — на відміну від модерного світу з його індивідуалізмом і холодною раціональністю. Однак українські інтелектуали не писали або писали замало про те, що традиційне суспільство означає також патріархальний контроль над жінкою й високий рівень ксенофобії. Молоді люди одружувалися не з любові, а з розрахунку батьків — головним було втримати або ж примножити земельні володіння в родині. Шлюб із чужим (поляком, євреєм чи «паном»), навіть якщо він походив із того ж самого чи сусіднього села, був майже неможливий.

Дуже часто те, що було перевагою за часів традиційного суспільства, ставало гальмом переходу до модерного. Коли на межі ХІХ й ХХ ст. перед українським селянином поставав вибір: іти до міста, щоб найнятися там на фабрику чи шахту, — або ж емігрувати разом зі своєю сім'єю за тридев'ять земель, до Америки чи

на Далекий Схід, щоб освоювати там нові землі й продовжувати традиційний стиль життя, то він найчастіше вибирав друге. У міста й на фабрики йшли переважно представники інших етнічних груп. У випадку з українськими землями в Російській імперії це були російські селяни. Різниця між тим, хто куди мігрує, залежала не так від етнічності, як від способу ведення господарства. Селяни з чорноземного («українського») поясу воліли переселятися на інші землі. Ті ж, які жили на бідніших («російських») ґрунтах і зазвичай мусили шукати собі додаткових засобів існування, йшли працювати у промисловість.

Тож на українських землях встановилася певна закономірність: що більший населений пункт, то менш українським / українськомовним він ставав. Надто ж великі міста. І навпаки: що менше містечко, то більше чути там української мови, у селі то й тим паче. Ця закономірність зберігалася аж до часу, коли Україна в 1991 р. проголосила свою незалежність, і найбільші українські міста були переважно російськомовними.

Зрозуміло, що поширеність російської мови не зводиться лише до однієї цієї причини, радше економічної. Були й причини політичні. Достатньо сказати, що в Російській імперії було двічі (1863 та 1876 року) заборонено друк книжок українською мовою. У СРСР друк українською мовою не забороняли. Але якщо оцінити масштаби книгодрукування за кількістю книжок на одну особу, то українці мали один із найгірших показників серед народів Радянського Союзу.

«**Вважалося, що так само як феодалізм «говорив» французькою, а капіталізм — англійською, комунізм заговорить російською.**»

Як казав Хрущов, що швидше неросіяни навчаться говорити російською, то швидше настане комунізм. Тому зробити гарну кар'єру в СРСР можна було майже виключно російською мовою, а українська, за винятком короткого періоду радянської

«українізації» в 1920-х роках, залишалася мовою села й була радше для «домашнього вжитку».

Але економічні фактори й тут дали про себе знати. Екстенсивне сільське господарство працює так, що виживання кожної сім'ї залежить від кількості робочих рук. За таких умов земля дослівно мала велику гравітаційну силу: воно не відпускала селян із села. Особливо це стосується селянських дітей, які були дармовою робочою силою в господарстві. Звідси ще одна закономірність: традиційні сільськогосподарські регіони — це регіони з низьким рівнем освіченості місцевого населення. Школа відриває дітей від праці на землі, а тому, із точки зору батьків, це непотрібна розкіш. Селяни ставляться до розумової праці з підозрою й скепсисом: у їхніх очах це не праця взагалі. Не випадково два найбільші українські поети — Тарас Шевченко й Іван Франко — були сиротами з дитинства. Якби їхні батьки дожили до старості, то самі вони напевно б залишилися працювати в селі, і сучасники ніколи не почули б про їхні літературні таланти.

Оскільки вісь «село — місто» перетворилася на одну з головних у модерному світі, то в Україні, за словами історика Ореста Субтельного, виникло драматичне протиставлення: усе українське було немодерне — і все модерне було неукраїнське. В очах мешканців міст українські селяни були відсталими, хитруватими — чи, навпаки, тупими «салоїдами». Особливо потужний цей стереотип у сучасній російській культурі.

Однак протиставлення «українське село — російськомовне місто» не було жорстким. Бо існувала третя група: асимільовані, російськомовні українці, які, хоча й переселилися до міста й утратили головні риси традиційної культури, зберігали емоційну прив'язаність до свого селянського дитинства, а вже народжені в місті діти — до своїх україномовних сільських дідусів і бабусь, до яких їздили на канікули. Один із найвиразніших виявів цієї групи — існування в незалежній Україні російськомовного українського націоналізму. Як писав кореспондент газети «Los

«Angeles Times» Сергій Лойко, під час боїв за Донецький аеропорт у 2014 році обидві сторони послуговувалися російською мовою — із єдиною різницею, що на українському боці російська мова була набагато літературніша, аніж на боці донбаських сепаратистів.

«**І ще один наслідок родючості українських земель — велика частка євреїв серед місцевого населення.**» »

Економічні дослідження показують чітку кореляцію: численність єврейських поселень тісно пов'язана з рівнем неписьменності серед місцевого неєврейського населення — що поширеніша неписьменність, то більше євреїв. Цей зв'язок дуже логічний: жодне суспільство не може існувати без ремесла, торгівлі й грошових оборудок. У «прив'язаних до землі» суспільствах неземлеробські господарські ніші заповнюють етнічні меншини — як-от вірмени в Османській імперії чи китайці в південно-східній Азії. На українських землях цю роль відіграли саме євреї.

Їхню присутність тут зафіксовано в найстаріших писемних джерелах часів давньої Русі. Вони приходили з сусідніх держав: зі сходу — із Хазарського каганату, де головною релігією був іудаїзм; із заходу — з богемських і моравських земель (нинішня Чехія). Однак найбільший приплив євреїв пов'язаний із хвилею масового їх вигнання з католицької Європи у XV–XVI ст. Річ Посполита славилася своєю релігійною толерантністю, тому багато євреїв із німецьких земель (т. зв. ашкеназі) знайшли собі тут притулок. Вони перебували під захистом короля, який серед іншого потребував їх для колонізації земель, що межували з Диким Степом.

В івриті назва Польщі («Поланія» або «Полін») звучала як «(Богом) обрана» земля (по — «тут», «лан» — живе, лін — «маєш жити», я — «Бог»). Латинною ж — а це була *lingua franca* середньовічної Європи — Річ Посполиту називали *paradisus iudaeorum* («рай для євреїв»). У цій державі мешкала абсолютна більшість (80%)

усіх євреїв світу, і то найбільше їх було на східному пограниччі (теперішніх литовсько-білорусько-українських землях). Українські землі стали Палестиною не лише в метафоричному («земля молока й меду»), але й у прямому значенні.

Однак «єврейський рай» був водночас «*infernus rusticorum*» — пеклом для селян. Євреї прийшли на українські землі майже в той самий час, коли шляхта й магнатерія масово перетворювали селянство на кріпаків, щоб дістати максимальні прибутки від виробництва хліба й продажу на європейських ринках. Місцеві селяни, які тяжко працювали на панському полі, могли ніколи не побачити цього пана за все своє життя, однак щодня бачили єврея-орендаря, єврея-економа чи єврея шинкаря — усіх тих, хто дістав від пана ліцензію на ведення його господарства чи користування з панських монополій на виробництво та продаж горілки. Тому селянська ненависть каналізувалася саме на євреїв. Якщо ж додати, що євреї не були християнами (мало того — вони були «вбивцями Христа»), то можна зрозуміти, чому для місцевих селян євреї (іудей, «жид») був «абсолютно чужим» — більше навіть, аніж пан.

У ранньомодерну й модерну добу українські землі були територією масових антиєврейських погромів — під час козацької революції Хмельницького 1648 р., Коліївщини 1768 р., російських погромів 1881 р., революцій 1905–1907 та 1917–1920 рр., у Західній Україні влітку 1941, — і Голокосту. Зважаючи на кількість євреїв, які загинули в Україні під час Другої світової війни, центральним символом Голокосту має бути не лише «Освенцім», але й Бабин Яр — місце масового розстрілу євреїв у Києві. Зрозуміло, що не всі ці акти антиєврейського насильства були пов'язані з українцями. Головними погромниками в 1881 р. стали промислові робітники, котрі переважно не були українцями, а до погромів 1919 р. були причетні всі без винятку армії, що діяли на українських землях. Але в єврейській історичній пам'яті Україна тісно пов'язана з погромами, а українці — з антисемітизмом.

Цей образ України майже не змінювався навіть у міру того, як колишні польські євреї ставали російськими, а пізніше — північноамериканськими й ізраїльськими. Звичайно, єврейсько-українські стосунки не зводилися до антагонізму. Переважно обом народам вдавалося жити біч-о-біч більш-менш мирно, й антиєврейське насильство вибухало «тільки» в часи великих криз — воєн, повстань, революцій, чи, як у 1881 році, вбивства монарха — що в уяві традиційних селян і робітників дорівнювало кінцю світу. Зрозуміло, що причин до насильства було багато. Але в основі їх лежав конфлікт, суть якого можна звести до трьох слів — боротьба за землю.

«**Непрямим доказом останньої тези можна вважати те, що погроми в Україні припиняються, як тільки руйнується зв'язок «українець — селянин — земля».**»

За радянських часів цей зв'язок руйнувався у два етапи: спершу в 1930–1940-х, коли внаслідок примусової колективізації селяни втратили свою землю й земля стала формально колгоспною, а фактично державною, і потім у 1960-х — коли українці стали переважно міською нацією. А подальший розвиток українсько-єврейських стосунків відбувався за майже марксистською схемою: услід за змінами в суспільному базисі (економіці) йшли зміни в суспільній надбудові (політиці й ідеології). Епізодичні спроби налагодити українсько-єврейські стосунки були ще на межі XIX й XX століть. Але справжній прорив відбувся в радянських таборах і в'язницях — у 1970–1980-х саме тут зустрілися єврейські й українські дисиденти. Вони мали час і можливість дискутувати між собою й укласти спілку проти спільного ворога — радянського режиму. А завершальними акордами стали перший, а надто другий Майдани, коли в Україні з'явилася нова група — «жидобандерівці».

Радикальна зміна образу України — від країни «вроджених антисемітів» до країни з одним із найнижчих рівнів антисемітизму

в Європі — ще раз засвідчує, що в історії немає нічого вічного. На загальнішому рівні ця зміна виражає еволюцію української національної ідентичності. Назагал існують дві «формули» нації — нація етнічна й нація політична (громадянська). Прихильники першої ставлять наголос на мові як головному критерію національної ідентифікації, прихильники другої вважають, що в основі національної ідентичності — не мова й не етнічне походження, а лояльність до держави, у якій живеш. Вважається, що чим більше нація «селянська», тобто чим тісніше вона прив'язана до землі, — тим правдоподібніше вона набуде рис етнічної нації. І навпаки: індустриальні нації віддають перевагу громадянському критерію. Цей принцип не універсальний, але він працює в українському випадку.

Постмодерна доба — чи доба пізньої модерності, якщо хтось воліє називати так, — затирає чіткі розмежування й робить старі поділи проблематичними. Зараз не можна однозначно сказати, чи Україна етнічна, а чи політична нація: вона поєднує елементи й першої, і другої. Головне питання: навколо якого етнічного ядра — західного-українськомовного чи східного-російськомовного — об'єднуватиметься українська політична нація?

Але навіть це питання не передає складності української ситуації. Бо за останні 10–15 років тут постала й «третья Україна» — Україна центру, і географічного, і політичного. Значна частина її російськомовна, але її політичні аспірації пов'язані з інтеграцією України в Європейську Унію. І найкращий символ цієї «третьої України» — Київ, столиця й місце, де відбулися обидва Майдани.

Важливої трансформації зазнало й ставлення до сільського господарства. Із символу традиційності й відсталості воно перетворюється на одну з найрозвинутіших і найприбутковіших постіндустріальних галузей — і це у світі, що потерпає від екологічної кризи та браку натуральних продуктів. Українські чорноземи знову набувають значення. Зрештою, вони ніколи його й не втрачали

Русь, козаки та українська ідентичність

Сергій Плохій — один із найвідоміших у світі українських істориків. Директор Українського наукового інституту Гарвардського університету в США. Автор книжок «Брама Європи. Історія України», «Козацький міф», «Ялта. Ціна миру», «По червоному сліду. Вбивство у Мюнхені», «Чорнобиль», «Походження слов'янських націй» та багатьох інших. Більшість книжок Плохія виходять спочатку на Заході, англійською мовою, а вже згодом у перекладі українською. Лауреат численних міжнародних та наукових премій, зокрема Шевченківської премії 2018 року за книгу «Брама Європи», Baillie Gifford Prize за «Чорнобиль», Lionel Gelber Prize за книжку «Остання імперія» тощо.

Тут ми публікуємо інтерв'ю, що його взяв Володимир Єрмоленко (редактор цієї книжки) для *Hromadske.ua*^{*}. У цьому інтерв'ю ми говорили про те, чому Україна неможлива без степу, чому козаків можна назвати мушкетерами, у чому феномен Шевченка,

* Оригінал: <https://hromadske.ua/posts/mi-bi-ne-nazivalisya-ukrayinoyu-yakbi-ne-kozaki-istorik-sergij-plohiy>

хто має право на назву «Русь» та як російська контррозвідка нині використовує методи радянської.

Читаючи Ваші книжки та книжки інших українських істориків, я завжди ставлю питання: звідки взялася самоназва «Україна»? Бо ж те, що нині називаємо Україною, у історії мало різні назви — і Русь, і Мала Русь, і Гетьманщина.

Україна як самоназва вживається в Київському літописі, продовженні «Повісті врем'яних літ». Ідеться про частину сучасної України, що межувала зі степом.

Цікаво, що цей термін використано також у перекладах релігійних і біблійних текстів. Наприклад, згадка про палестинську «Україну», — ішлося про межу територій осілості й неосілості.

«**Неосілість — це степ в українському контексті й пустеля в Палестині.**»

Це означення кордону — чи ширше означення прикордонної землі?

Мабуть, найкращим терміном було би «прикордоння». В англійській є слово, яке походить із французької: «frontier», «фронтір». «Фронтір» — не тільки кордон, це не лінія, а радше вся прилегла територія, з одного боку і з другого.

«Фронтір» утворює власний етос. В українському контексті «фронтір» утворює окрему соціальну групу — козаків.

Козаки — це історія всього степового кордону від Дунаю до Амуру. Але саме українська частина цієї спільноти стає міцною настільки, що робить спроби створити власну державу.

Чи правильно я розумію, що якби не козаки, то ми би не називалися нині Україною?

Я переконаний, що ми би мали іншу назву.

Бо коли я кажу про середньовічне вживання поняття «Україна», то йдеться про означення території, не пов'язане з соціальними чи державними структурами.

Україна як державна структура з'являється в другій половині XVII століття, після повстання Богдана Хмельницького. І це слово почало вживатися на позначення козацької держави, або ж Гетьманщини.

Але ж тоді ці землі так не називали себе, правда? Називали себе «Військом Запорізьким»?

Так, абсолютно. «Гетьманщина» — це вже пізніша назва. Її використовує Шевченко. А перед цим говорили про «Військо Запорізьке».

Чому? Через ті привілеї, права, які було надано цій структурі. Змінити назву структури означало втратити ці права. Але паралельно з цією назвою з'являється нова — «Україна».

«Військо Запорізьке» було юридичним поняттям?

Так, це юридичне поняття. У XVIII столітті воно стає набагато менше військовою одиницею, і набагато більше — адміністративною.

Чи правильно я розумію, що козаки — це поява нового стрижня? Бо доти ці землі називалися «Руссю», а козаки приносять щось абсолютно нове.

Так, козаки приносять нове. Козаки і, зокрема, козацькі гетьмани приходять на зміну залишкам князівської верстви. Цей процес закінчується у XVII ст.

Найбільшим представником князівської традиції був князь Костянтин Острозький.

Ви, здається, називаєте його некоронованим королем України.

Його називали некоронованим королем Русі.

А вже після нього приходять гетьмани України. І це все відбувається у XVII столітті.

Козаки були геть іншим соціальним елементом. Це повстанці, воїни, нападники, грабіжники, торговці — все в одному. Вони стали тими, ким були вікінги у свій час — у момент створення руської держави, Київської Русі.

Потім це трансформується — і у XVIII столітті вже з'являється козацька аристократія.

Козацтво починає свою історію під покровом князів. Тому ми маємо таке уявлення, що наш перший козак — це Дмитро Вишневецький. Дмитро Вишневецький — ідеальний приклад того, наскільки князівська влада та поява козацтва між собою пов'язані.

Але перші козаки були татарами, правда?

Сам термін «козак» — тюркський. Це слово означає всі ці речі, про які я казав, водночас: і воїн, і страж, і грабіжник — і так далі.

Козак — це явище степу, степового прикордоння. Бо якщо подивитися на перші мапи — а це початок XVI століття, — наприклад, на Радзивілівську мапу 1613 року, то побачимо, що козаки жили на нічій території. Вони жили на островах. Вони жили в степу, але не були кочовиками.

Татарський козак — це козак на коні, це кочовик. Нині ми уявляємо запорізького козака також воїном на коні.

Але насправді найкраще означенням того, як козак входить в історію, — це слово «мушкетер».

Бо для того, щоб воювати на коні, потрібні були гроші. Шляхта могла це собі дозволити. Адже потрібен не один кінь, а два, три й навіть більше.

Козаки стільки не мають. Але в них з'являється мушкет. Тоді, у XVII столітті, мушкет був чимось на кшталт автомата Калашникова у XX столітті. Навчитися стріляти з нього відносно легко. Подивіться на перші гравюри з зображеннями козаків: ті стоять і стріляють із мушкетів.

Їхня сила полягала у вмінні оборонятись у таборах.

Тож коли повстає Хмельницький, він добре розуміє, що потрібна кіннота, яка дасть йому змогу протистояти польськими гусарам. Він цю кінноту отримує в Криму. Військо козацько-татарське мало, отже, обидва компоненти — піхоту й кінноту.

Саме тому Хмельницький уклав союз із татарами?

Це одна з причин, якої дуже часто не помічають. Помічають військово-політичний компонент, бо Хмельницький хотів запобігти удару з півдня. Але був також ось цей суто військовий компонент. Інколи нам важко в це повірити, бо в нашій уяві козак завжди на коні. Але реальність XVII століття була іншою. І козаки потребували татарської кінноти.

У книжці «Походження слов'янських націй» Ви багато цитуєте Хмельницького, наприклад, його послання до царя. Там він Україну називав «Росією», «Русією». Ви кажете, що ці послання — це переклади, не оригінали. Але якщо припустити, що ці слова належать Хмельницькому, чому він вживав саме їх?

Це так само, як подивитися на Христа й апостола Павла, не побачити там того, що згодом постало в історії християнства і сказати, що вони, отже, не християни. Вони ж тільки створюють цю нову сутність.

І Хмельницький, зрештою, створює державу. Він не знає, де будуть кордони, наприклад. Ці кордони визначаються Зборівською

«**Тому що Хмельницький тільки створює те, що буде називатися Україною.**» »

угодою: це здебільшого Придніпров'я і степове прикордоння. Але в цю державу також входить Чернігівське воєводство. Де Чернігів, а де степ? Однак і на Чернігівщину поширюється це уявлення про Україну, бо саме явище України пов'язане з козацтвом.

Оскільки три воєводства переходять до козацтва, то на Чернігів, який ніколи не був степовою окраїною, поширюється термін «Україна».

Якщо піти далі, до Мазепинських часів, — то у своїх книжках Ви простежуєте одну дуже цікаву думку. А саме: від Пилипа Орлика починається спроба пов'язати генеалогію козаків із хозарами. Тобто, апеляція не до Русі, а до хозар. Це дуже цікаво — бо мені це явище видається загальноєвропейським трендом: у XVII–XVIII століттях у багатьох країнах намагалися виправдати існування аристократії, стверджуючи, що аристократія — це нащадки племен-завойовників.

Так, це частина цього тренду. Найближча паралель із цим козацьким міфом, — сарматський міф. Це тодішня теорія походження польської шляхти — що вона, мовляв, етнічно відмінна від простолюду.

Чи правильно я розумію, що ми в такому разі маємо справу з так званим «становим» суспільством, де аристократія вважала себе іншим етносом, ніж «народ», «простолюд»?

Так, і коли ми говоримо про ранньомодерні нації, то йдеться про певний соціальний прошарок, про еліти. Ідея, що еліти мають

говорити тією самою мовою, що й простолюди, в Україну приходять у середині XIX століття.

І завдяки цьому, наприклад, Володимир Антонович — католик і поляк — стає православним і вважає, що він українець. А до цього моменту вважалося нормальним, коли еліта й народ розмовляли різними мовами.

В українській інтелектуальній культурі часто звучить теза, що Росія вкрала назву «Русь» в Україні. Теза про Росію, що краде у нас щось, популярна в Євгена Маланюка, якого я дуже люблю перечитувати. Але читаючи Ваші книжки, я розумію, що князі Володимирські, Московські й так далі все одно називали себе князями Русі. Так само й нинішні українські землі продовжували називати Руссю. Тож хто має більше прав на поняття «Русь»? І чи має це питання хоч якийсь сенс?

Найбільше прав на поняття «Русь» мають шведи та фіни. Бо, наскільки ми можемо бачити нині, слово «Русь» походить із фінської мови й означає «гребці».

Так називали вікінгів. «Наші» вікінги прийшли зі Швеції. Ті вікінги, які грабували Великобританію чи узбережжя Франції та створювали там держави, походять із сучасні території Норвегії.

Русь приносить династію, яка називається «Рюриковичі». Усі князі Рюриківської династії — «руські». І тільки пізніше вони передають ці ознаки «руськості», «руську» ідентичність, людям, якими правлять.

За «Повістю врем'яних літ», у нас були дреговичі, радимичі, поляни (ще триває дискусія, чи плем'я полян існувало насправді, чи воно вигадане). Але Русь об'єднує їх у самоназву, а також об'єднує політично. Оскільки Рюриковичі є в Москві, Новгороді та Києві, то всі вони мають ті самі права на цю самоназву.

Тобто «Русь» — це династичне поняття?

Воно так починається. Але згодом стає етнічною самоознакою.

Наприклад, якщо подивитися на XVI ст., дуже часто бачимо війну між Руссю і Руссю — наприклад, між Руссю, що належала до складу Речі Посполитої, — майбутнім україно-білоруським конгломератом — і тією Руссю, що в майбутньому стане Росією, а в західних текстах називається «Московією».

Боротьба йде за київську спадщину, бо всі вони вважають, що мають на неї право. Так формуються московські претензії на Київ. Не тому, що вони одразу хочуть отримати Київ. Спочатку їм це потрібно, аби претендувати на Новгород. Мовляв, якщо ми київського походження, то ми маємо право й на Новгород також. Триває боротьба за спадщину Київської Русі, де кожен б'є себе в груди та стверджує, що він і є справжня Русь».

Ідеться про період Івана III?

Це епоха Івана III, так. Це XV — початок XVI століття. Боротьба між Великим князівством Литовським і Князівством Московським за контроль над більшістю території. Смоленськ залишається у Великому князівстві Литовському, потім втрачається.

Поняття «Росія» — це лише грецький переклад поняття «Русь»? Чи щось інше?

Це грецька форма, так. Набуває популярності вона після Переяславської угоди. Зокрема завдяки вихідцям із Києва Феофану Прокоповичу та іншим. Вони пишуть про себе як про «Росію». У мене є стаття, яка увійшла до книжки про «Походження слов'янських націй». Стаття називалася «Дві Русі Феофана Прокоповича». Перед Полтавською битвою він пише про «Росію» дніпровську, київську.

А потім, коли опинився в Петербурзі, переносить цей концепт на всю Російську Імперію.

Феофан Прокопович — це, як на мене, дуже дивний персонаж. Людина з могилянською освітою й бароковим мисленням, яка після Полтави стає теоретиком жорстокого абсолютизму Петра І. Чому так відбувається?

Це було в тренді.

У тренді західного абсолютизму?

Так, і ті, хто був не в тренді, втрачають державність. Це сталося, наприклад, із Річчю Посполитою.

Нині ми дивимося на Річ Посполиту, і нам вона подобається — через наші симпатії до демократії. Але вона не витримує виклику доби абсолютизму.

Вона не витримує доби укрупнення влади?

І централізації. Бо загальнодержавний фактор стає більш важливим. Це збір податків, мобілізація ресурсів. Такі централізовані держави виявляються сильнішими, ніж держави більш роздроблені, — ніж держави, де вплив мають такі собі олігархічні групи (а тоді це називалося «магнатські» групи), що конкурують у польському сеймі.

Давайте повернемося до козацької теми — до того, як вона звучить далі в історії. У Вас є книжка «Козацький міф», де Ви задуєте про «Історію Русів», про те, як вона впливає на міф російський та український, — і що якби не вона, то, можливо, не було би Шевченка?

Шевченко був би, але трохи інакшим. «Історія Русів» стала для нього вікном у «справжню» історію України. Я не маю сумнівів, що він би знайшов інші вікна, які давали б іншу перспективу. Але історичне бачення Шевченка сформовано значною мірою під впливом «Історії Русів».

І ще один важливий фактор: під час заслання отримувати нові матеріали буває важко, тож він лишається зачарованим цією «Історією Русів». Бо це ж останнє, що він читав перед ув'язненням.

Його друзі-братчики Куліш і Костомаров починають скептичніше ставитися до «Історії Русів». Костомаров, наприклад, розуміє, що вона представляє не погляд народних мас, а погляд козацької старшини й соціальних еліт. Куліш розчаровується з інших причин — бо вважає «Історію» недостовірним документом. Але Шевченко в казахських степах залишається великим прихильником «Історії Русів». Після повернення із заслання він пише повість «Близнець», де виводить один із характерних типів післягетьманської України.

Зі згадки про цю повість починається Ваша книга «Царі та козаки».

Так.

Вам не здається, що коли Шевченко довів козацький міф до піку, то Пантелеймон Куліш його деконструював? Адже Куліш показує, що козацтво означало не тільки звитягу й сміливість, але й анархію. Небезпеку війни всіх проти всіх.

Безумовно. Шевченко — один із творців цього міфу, і Костомаров відіграв важливу роль. А Куліш справді був найбільшою фігурою, яка його деконструює. Однак це є вже й у Костомарова, який сприймає козацьку старшину дуже негативно й сам асоціюється з народом.

Але виникає питання: козаки — це «народ» чи якась інша група «вищого» статусу?

Коли в Україні починається народницький рух, то козаки — особливо вищий прошарок — отримують багато критики. Молодий Грушевський починає з надзвичайно критичного ставлення — і до Хмельницького, і до козацької старшини. Грушевському потрібні народні маси. А визначити, наскільки козаків можна вважати народними масами, для нього та інших народницьких істориків відносно проблематично.

Але є зворотний бік цього «народницького» XIX століття. І полягає він у тому, що українці забули про аристократію, про еліту. Мені здається, це важлива теза для Оксани Забужко: вона у своїх текстах — як-от у книзі «Notre dame d'Ukraine» про Лесю Українку — намагається відновити аристократичний елемент. Знаємо, що після Грушевського, наприклад, приходять Липинський, який критикує народників.

Так, Липинський — це одна з найбільших постатей у цій історії. Він робить спробу реабілітації еліт — переосмислення їхньої історії, «відчищення» частини еліти, яка стала польською, культурно та релігійно. Липинський сам походить із цієї групи. Але процес реабілітації еліт відбувається вже тоді, коли сформувався народницький наратив, коли починається його розбудова й розширення — і тут-таки запускається повернення еліт, вони відвойовують свої території.

Важливою постаттю в цьому процесі реабілітації еліт був Скоропадський. Але він з'являється тому, що був уже інший погляд та інший спосіб думання, зокрема з Липинським. А потім, уже з Донцовим, відбувається повне відкинення народництва.

І так ми входимо у 20–30-і роки: Донцов, Маланюк, «Вісник» — усі ті ідеї, які пропонують новий елітарний підхід до української ідентичності. Але він також має не дуже хороші наслідки, правда?

В історіографії відбувається боротьба між школою народників, до якої не дуже справедливо записують Грушевського, та іншою школою — галицькою школою його учнів, яких називають «державниками».

Насправді це була школа не державницька, вона радше підтримувала роль еліт. Але навіть після визвольних змагань, революції говорити, що ми підтримуємо еліти, що ми «елітарні» було не заведено. Ця так звана державницька школа виходить від Липинського і його уваги до еліт.

Донцов з'являється з модерною версією націоналізму. Вона відкидає народницький етап і активно бореться проти нього. І знов-таки: можна ставити питання, чи це добре, чи погано, — але ми були в тренді. Так відбувалося в усій Європі. Це епоха вождізму, фашизму, нацизму, радикального націоналізму.

І думки, що народ не існує без лідера, без еліти.

І що волею та рішенням невеликої кількості пасіонаріїв можна досягати певних цілей. Це був абсолютний відхід від народництва. Попереднє покоління, засновники ОУН, Коновалець не були ідеологічно донцовцями. Але нове покоління — ті, хто приходить із Бандерою, Ребетом та іншими, — уже такими були. На початку 30-х років воно несе нову ідеологію. Нову для України, а для тодішньої Європи це частина тренду.

У Вас є книжка «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду» про вбивцю Бандери й Ребета — Богдана Сташинського. Чому Ви про нього пишете?

Через те, що мені стали доступні матеріали ЦРУ, пов'язані зі справою вбивства Бандери. Зараз ці матеріали є в інтернеті, але тоді я працював із реальними документами. А ми, історики, залежимо від двох речей: від ідей та нових інтерпретацій, а також від нових джерел.

У нових джерелах я знайшов багато речей, які суперечили попередній версії подій. Наприклад, версії, що американці забрали Сташинського, зробили йому пластичну операцію, тож його відтоді не можна було впізнати, — і що він був під їхнім протекторатом. Із тих нових документів випливало, що вони до того не мали жодного стосунку. Також із них було видно, що коли він прибув до західної Німеччини, то не хотів говорити із західними німцями, а тільки з американцями, з ЦРУ — та вони йому не повірили. Тож було кілька моментів, які йшли врозріз із усталеною версією того, що сталося.

Ви показуєте Сташинського як жертву обставин. Ви покажете, як його завербувала НКВС, погрожуючи засланням усієї родині, — і в нього тоді не було вибору. І попри його злочин, попри знищення ключових людей українського підпілля, він робить учинок — переходить у Західний Берлін. Юрій Андрухович також публікує книжку «Коханці Юстиції», де є есей про Сташинського. Чому така велика паралельна цікавість до вбивці Бандери?

Сташинський з'явився в українському просторі не завдяки Андруховичу чи мені. Він з'явився після отруєння Литвиненка [Олександра Литвиненка було отруєно 2006 року в Лондоні радіоактивним полонієм. Британське слідство звинуватило російську владу. — Ред.].

Тоді вперше офіційні речники ФСБ почали робити заяви, що з часів убивства Бандери їхнє відомство вбивствами не займається. У Львові почали з'являтися плакати, що зрада починається

з неоплаченого квитка [*Натяк на те, що Сташинського завербували після того, як він потрапив у міліцію за неоплачений квиток. — Ред.*]. З'являються групи в Харкові, які заявляють, що треба якийсь сквер назвати іменем Сташинського. Сташинський виникає наче торпеда, що має підірвати культ Бандери, який повертається в певних колах українського суспільства. Його використовують, щоб тролити Бандеру.

Цікавість до нього була й перед тим, але вона явно посилюється з поверненням контексту Холодної війни, убивств на замовлення.

І важливо, що це було вбивство отрутою. На прикладі Скрипалів ми знову це бачимо.

Убивство отрутою, новими технічними засобами. Бо Сташинський убивав за допомогою нових технічних засобів.

У Вашій книжці про вбивцю Бандери та Вашій книжці про Ялту простежується спільна тема: сила й підступність радянської контррозвідки. У книжці про Ялту ви покажете, що Сталін знав, чого хотіли та про що думали Рузвельт і Черчилль. Радянська контррозвідка працювала набагато краще, ніж західні. Вам не здається, що ми повернулися знову в ті часи, коли російські спеціальні операції за кордоном переграють західні?

Для того, щоб відповісти на ці запитання, треба почекати років п'ятдесят, подивитися на архіви та зрозуміти, що відбулося. Бо розвідка й контррозвідка працюють підпільно. Тож коли про них пише преса, це означає їхній провал. Мені важко сказати, хто перемагає, а хто програє сьогодні.

Але для розуміння того, що дуже агресивна розвідка була частиною радянської зовнішньої політики й залишається частиною російської зовнішньої політики, не треба чекати 50 років. Мені здається, це очевидно.

| **І це довга традиція.**

Так, це довга традиція. І я був вражений, коли писав «По червоному сліду», як багато речей, запроваджених наприкінці 50-х і в 60-х роках, продовжують працювати нині.

«**Дуже агресивна розвідка була частиною радянської зовнішньої політики й залишається частиною російської зовнішньої політики**»

ІДЕНТИЧНОСТІ

Українська культура та література

Інтерв'ю з Юрієм Андруховичем

Українці. Від історичної матриці до сьогодення

Андрій Курков

Інтерв'ю з Юрієм Андруховичем

Українська культура та література

Юрій Андрухович — один із найвідоміших у світі сучасних українських письменників. Співзасновник і «патріарх» літературної групи Бу-Ба-Бу. Автор книг «Рекреації», «Московіада», «Перверзія», «Таємниця», «Лексикон інтимних міст», «Коханці Юстиції» тощо. Його тексти перекладено англійською, німецькою, польською, французькою, шведською, іспанською та багатьма іншими мовами. Лауреат премії Гердера, премії Ганни Арендт, Ляйпцизької книжної премії, отримувач «Медалі Гете», переможець премії «Книга року ВВС» (української служби) 2018 року.

Ця розмова відбулася у рідному для Андруховича Івано-Франківську. Ми поговорили про українську мову та ідентичність, видатних фігур української культури, а також минуле і теперішнє Центрально-Східної Європи. Інтерв'ю брав Володимир Єрмоленко (редактор цієї книжки).

Коли Ви зустрічаєте людину, яка нічого не знає про Україну й просить розповісти про неї і про українців, — що Ви відповідаєте?

Я вже не згадаю, слава Богу, коли таке траплялося востаннє. Я не сумніваюся, що на світі є люди, які досі нічого не знають про Україну, але коли мені така людина востаннє траплялася, уже згадати не можу.

Натомість я добре пам'ятаю, як почав контактувати із західними європейцями, зокрема в Німеччині, із 1992 року, коли вперше приїхав на стипендію. І я пригадую цю перманентну потребу — вона тяглася принаймні до середини 90-х, — коли справді на кожному кроці треба було розповідати, наприклад, що столиця України — не Мінськ, а Київ. Що країна ця насправді за площею найбільша в Європі. Що мова українська — це зовсім не російська.

Але ж я спілкувався з журналістами або колегами з літературного середовища. А їхня власна культура — це культура відкритості. Тобто моє завдання не було драматично складним, вони готові були засвоювати цю нову інформацію. Наприклад, повірити в те, що українська мова відмінна від російської.

Коли мені казали, наприклад, баварці: «Ми теж у Баварії думаємо, що у нас окремий діалект», — я відповідав: «Ні-ні, це не та аналогія. Українська та російська — це не баварський діалект і нормативна німецька. Це як німецька й голландська».

І це вже була для них наочна аналогія.

Наскільки цей мовний елемент української ідентичності для Вас ключовий?

Для мене як для письменника не може бути чогось більш ключового. Я з цим світом контактую, сприймаю його й оцінюю його тільки в мовних категоріях. І я не вважаю, що це аж така вже дурна ідея.

Але коли ви уявляєте Україну через 30–40 років незалежною, успішною, але двомовною, вас це засмучує?

Мені здається, реалістичніший сценарій полягає в тому, що вона буде одномовною російською.

Але за роки незалежності відбулося розширення простору української мови. У Києві українська мова все-таки більше присутня, ніж раніше.

Але завжди під номером два. І Київ тут не показовий. Показова Галичина, де українська була мовою «номер один» — і поволі перестає нею бути. Галичина — це був останній регіон де українська домінувала, і навіть він пішов у опортунізм.

Нинішня молодь уже не маркує російську як мову чужих. І це вже, на мій погляд, незворотній злам. Ми й тут, у Галичині, через суржик перейдемо до російської — тепер це лише питання часу. Буде якийсь збережений формальний статус цієї «мови номер два», української. Але російській взагалі жодного статусу не треба, щоб усюди панувати.

Багато західних європейців, які займаються Україною, вважають, що велика перевага України — це її двомовність. Але мій аргумент для них полягає в тому, що захищаючи українську, ми намагаємося зберегти острівок української мови й української культури, про які європейці досі мало чого знають. Для культурного багатства Європи це краще, бо це ще одна мова й ще одна культура.

Це дуже знайома мені точка зору. Мало того, досить часто я сам до неї вдавався, виступаючи перед західною аудиторією. Я казав про те, що саме завдяки українській мові ми маємо цю двомовність. Тобто українська потрібна, щоб зберегти в Україні

двомовність. Бо українська тут ніколи російську не витіснить. І боротьба за неї — це боротьба за двомовність.

«**Українська потрібна, щоб зберегти в Україні двомовність.**»

Є така, можливо, трохи дивна точка відліку для дискусій про українську ідентичність: книжка колишнього президента Кучми «Україна — не Росія». Для мене це важлива метафора, що показує, як у певний момент посткомуністичні еліти дали собі негативне визначення України. Україна для них — це «не»: «не Росія», «не СРСР» і так далі. Але вони так і не змогли відповісти на запитання про позитивну ідентичність: якщо Україна не є чимось, то чим вона є? Ми колись із Ярославом Грицаком говорили про стосунки України й Заходу, і він запропонував формулу: «Україна — це наслідок експансії Заходу на Схід». А я казав, що в певні періоди історії — за доби бароко, Петра Могили, українського православ'я XVI–XVII століть, — Україна радше захищалася від Заходу, але захищалася західними ж методами. Що Ви про це думаєте?

Я би дуже посперечався, що тодішню Річ Посполиту можна було вважати частиною Заходу. Бо Річ Посполита — це все що завгодно, тільки не Захід і не «європейські цінності». А ось та барокова Україна — це уламок Речі Посполитої.

Можемо говорити про те, що Польща — через римо-католицизм — була частиною латинського світу. Але це тільки якась одна з тенденцій, один зі смислів. І він, на мій погляд, не надто визначальний.

Але визначальне те, що через «польське тіло» в нашу культуру впроваджувалися тогочасні італійські чи французькі тенденції.

Також дуже важливі німці, які становили базове населення міст і містечок, їхні купецтво й ремісництво. Середньовічний Лемберг [Сучасний Львів. — Ред.] — це передусім німці.

«**Але все-таки для мене моментом, коли сюди прийшла Європа, була анексія західноукраїнських земель Австрійською імперією.**»

Яка, до речі, й не дуже цього хотіла. У кожному разі, у Відні точилася дуже серйозна боротьба двох партій, із яких одна абсолютно категорично відкидала цю ідею. Мовляв, навіщо нам ті болота десь на сході, ми там загрузнемо і пропадемо. Це велетенські території, із якими нам не впоратися.

Галичина тоді — це як Донбас сьогодні.

Як Донбас сьогодні, абсолютно. І навіть іще гірше.

Але перемогла партія, яка виступала за приєднання західноукраїнських земель. Вони вирішили легітимно впроваджувати своє правило — спадковість через угорську корону. І таким чином обґрунтували, що цей шматок треба «підгребти».

Це й була Європа на цих землях. Бо тут ідеться про епоху Просвітництва. Бо ж Європа, насправді, звідти — з Просвітництва. Можна її, звичайно, з давньої Греції тягнути, але це буде лише красивий історичний міф.

Це цікаво, бо виходить, що Галичину створило Просвітництво XVIII століття.

В особі австрійських чиновників.

А в Наддніпрянській Україні, Гетьманщині, епоха Просвітництва XVIII століття означала втрату свободи, чи принаймні автономії, у Російській імперії. Починаючи від Петра I, Полтавської поразки — і до Катерини II.

І от цікаво, як Україна вписується в європейські культурні цикли. Якщо дуже спрощувати, то класичний модерний європейський культурний цикл має приблизно такий вигляд: «раціональний» Ренесанс, потім релігійне, «ірраціональне» бароко, потім «раціональне» Просвітництво, потім «ірраціональний» романтизм. Але піки розвитку української культури — це «ірраціональні» епохи: бароко та романтизм. Бо епоха Ренесансу пов'язана на цих землях зі втратою певної окремішності внаслідок польської експансії. А епоха Просвітництва теж пов'язана зі втратою автономії — цього разу під тиском Російської імперії. Тому українська культура — це культура, що стоїть на одній нозі, ірраціональній нозі, так би мовити.

Виходить так. Але, у кожному разі, австрійське панування у Західній Україні дало блискавичні цивілізаційні результати. У XIX столітті Львів почав функціонувати як важливе європейське місто. Це відбувається, наприклад, коштом Кракова.

Львів, здається, був четвертим за вагою містом Австрійської імперії.

І аж тоді стає метрополією. Мало того — Чернівці протягом якихось двадцяти-двадцяти п'яти років (друга половина XIX століття) теж стають метрополією.

А на «великій» Україні, після «Просвітництва» Катерини, приходять Олександр [Перший], а потім миколаївська Росія [*Часи Миколи Першого. — Ред.*] Тобто, там понад усе розвивається елемент деспотичний. Яке вже там Просвітництво чи класицизм; головне — деспотія.

Повертаючись до Австрії — чи матиму я рацію, якщо скажу, що австрійський спадок у історії Галичини для Вас важливіший за польський спадок?

Польський спадок є важливою інтегральною частиною цього австрійського спадку. Погляньмо на видатного автора текстів, породженого цією землею, — Бруно Шульца. Його активний життєвий період припадає на польську державну систему. Він — громадянин другої Речі Посполитої. Але корені його, світогляд, уся його естетика — ще австро-угорські.

І народився на території нинішньої України.

Так. Тобто Габсбурзька імперія — це такий метатекст. Усередині він має й польські елементи. Після розпаду Австро-Угорської імперії вона все одно ще довго залишалася культурним визначником цієї частини світу.

В одній із наших попередніх розмов ми з Вами говорили про Мілана Кундера, який накладає цей австрійський міф на Центральну Європу. І визначає її як «максимум розмаїття на мінімум простору». Для Вас це актуально?

Звичайно. Але я прошу не тлумачити так, ніби я якийсь шанувальник Габсбурзької імперії. Чи ніби я хотів би якогось її відновлення, відбудови. Я цілком усвідомлюю всю амбівалентність того утворення — і в текстах своїх про неї пишу. Воно було хороше лише в порівнянні з Російською імперією. Тому тут досвід сьогоденного українця є ключовим.

Українці й поляки можуть у цьому сенсі дійти згоди та сказати: Габсбурзька імперія була жахлива, це був монстр, чудовисько. Але в порівнянні з імперією Російською це було лагідне чудовисько. І тому воно дало більше можливостей для майбутнього. Воно не випалило цю територію дощенту, як це було східніше за Збручем.

Ця австро-угорська багатокультурність мала свої межі. Не варто себе обманювати тим, що тут були якісь десятки й сотні народів.

Це я собі колись міфологізував. У мене є образ міста-корабля, де я навіть наводжу такий собі грайливий перелік, раблезіансько-бахтінський. Мовляв, кого там тільки не було в тому Львові! Але це, так би мовити, прийоми літературної творчості.

«**Насправді йдеться передусім про поляків, євреїв та русинів-українців.**»

Звичайно, ми також не повинні забувати про німців і вірмен, які багато доклалися до міської культури. Але десь із середини XIX століття і німці, і вірмени розчиняються. Німці ще залишаються німцями, коли вони протестанти. А ті, хто були католиками, асимілюються в польськість. І саме звідси походить це явище «фольксдойче»: під час війни й окупації вони перейшли до нацистів, бо згадали про німецькі корені. Але вони вже були полонізовані.

І Лемберг-Львів, який був німецькомовним містом, стає польськомовним десь у другій половині XIX століття.

Бо такою була політична гра Відня з місцевими елітами. І русини ще не видали з себе відповідної еліти, тому Відень спирається на традиційну польську аристократію. І тому весь устрій набуває польськомовності.

Але коли ми говоримо про мультикультуралізм Галичини, то насправді це був польсько-єврейсько-український трикутник.

Але от війна цей трикутник стирає. Нацисти убивають євреїв, потім відбувається штучне переселення народів, депортації.

Крім того, треба обов'язково наголосити, що нацизм вбиває євреїв, а поляки й українці вбивають одне одного. Дуже часто використовуючи в цьому нацистів, тобто доносячи один на одного.

Тож після цього фактично Центральна Європа перестає бути такою розмаїтою, якою її хотів бачити Кундера. Нині Польща й Угорщина скочуються в етнічний націоналізм. В Україні все складніше, бо вона таки є результатом взаємодії різних культур. Але чи варто сьогодні шукати багатокультурних коренів цих земель? І як говорити про єврейські складові української культури, про польські складові?

Так, звичайно, варто. Бо це те, що нас робить чимось більшим, ніж просто українцями. Це робить нас європейцями. Бо так ми усвідомлюємо себе спадкоємцями також і цих культурних явищ. Адже вони просто не могли з'явитися деінде. Вони могли з'явитися тільки тут, на цих землях, на цих територіях. Відповідно, ми також відповідальні за їхнє подальше існування.

Наше право й наш обов'язок — не тільки заакцентувати ці явища як свої, але й захищати їх від зникнення. Тому що будь-яке культурне явище дуже крихке. Що витонченіший, делікатніший прояв культури, то більше він загрожений сучасним світом, який усе баналізує й уніфікує. Тому з пасивних споживачів культурної спадщини ми повинні стати активними промоторами. Тими, хто забезпечує продовження життя.

Ми згадали Кундери — й у нього є дуже важлива для України теза, що «культурна» Європа продовжується далі, ніж Європа інституційна чи політична. Які ще Ви бачите постаті європейської культури, чиї тези для України близькі й до чийої дискусії ми вступаємо? Мені, наприклад, спадає на думку Чеслав Мілош із його ідеєю окремого культурного поля земель колишнього Великого князівства Литовського.

Так. Це те, що він називає «Родинною Європою».

Хто ще? Бруно Шульц?

Шульц не був ідеологом. І мені більше хотілося би шукати серед ближчих постатей, які ще живі чи недавно відійшли.

І коли ми говоримо про Мілоша, то не можемо не згадати про Збігнева Герберта. Герберт просто зразковий у цьому контексті.

Метафора Герберта «Варвар у саду», мені здається, теж нині дуже близька Україні.

Це воно, так. Це те саме, що сказав Кундера, тільки через інший образ. Бо Герберт загалом зорієнтований на античність. І в його уяві мусив виникнути ось цей сад — і поняття «варвара».

Ще надзвичайно продуктивна постать — Кшиштоф Чижевський, фундатор «Пограниччя», видавець, але передусім мислитель.

Також, якщо ми згадали про Кундери, то не повинні забути Конрада. Тому що шліфування цього поняття «Центрально-Східна Європа» виникло в діалогах Конрада й Кундери.

Ви маєте на увазі Дьйордя Конрада, не Джозефа, так?

Дьйордя, звичайно. Була якась їхня історична зустріч у кав'ярні, де Конрад раз за разом уживав «ми, у Східній Європі...». І Кундера нарешті попросив: «Не кажіть так, кажіть „ми, у Центральній Європі“, або хоча б „у Центральньо-Східній“». Принаймні, так про це розповідає легенда.

Особиста ж моя історія така.

Десь у 2005 чи 2006 на одному з літературних фестивалів у Німеччині я читав уривок із «Московіади». І тут з'являється Дьйордь Конрад, який теж у тому фестивалі брав участь (там ми згодом і познайомилися). Перед тим він мав якесь інтерв'ю, зайшов на мій виступ із запізненням — і, чуючи мене, запитує когось, хто його супроводжує: «А хто це так класно шварготить по-німецьки зі львівським акцентом?».

Він це дуже добре чує. І хоча сам має прекрасну німецьку, але ніколи не позбудеться свого угорсько-єврейського акценту. І для нього існує таке явище як львівський акцент у німецькій мові.

Ви згадали про Гедройця — тож, мабуть, варто згадати і Богдана Осадчука, без якого дуже багато таких ідей залишилось би просто десь мовленими й невіленими.

Якщо ж говорити про відносно молодших, то я згадав Кшиштофа Чижевського. А більше вже нікого не можу. Є на це й об'єктивні причини: те, про що ми так активно дебатували в 1990-х, у дуже багатьох колег із наших сусідніх країн відійшло на другий план.

Бо в них інший порядок денний, їхні країни вступили до Євросоюзу і східноєвропейська (чи центрально-східноєвропейська) тематика почала звучати для них дуже архаїчно. Хоч на сьогодні вона вже повертається до своєї якоїсь потворної актуальності.

Тобто поняття «Центральної Європи» стає вже антиподом «Західної Європи».

Так. І вже з'являється антибрюссельська, антизахідна риторика, яку там продукують націоналістичні сили.

Тому я казав би, що тепер настає знову прекрасна пора для дискусії про відновлення Центрально-Східної Європи. Але між 2004 і 2015 у Польщі це вже вважалось давно перейденим етапом. Бо країна стала частиною Заходу — і все.

Саме тому ці теми більше зараз цікавлять нас, українців.

Найбільше нас. У нашому випадку вони набувають просто якогось геополітичного значення, так.

Ви згадали про античність, про Збігнева Герберта. І в мене така думка нещодавно з'явилася — що в українській культурі дуже бракує античного елемента. Він був практично

відсутній, бо епохи європейської культури, які повертали античність — Ренесанс, класицизм, Просвітництво — в українській історії пов'язані зі втратою політичної свободи. Цей брак античності відчувається, і тому вона постійно контрабандно повертається. Котляревський, який пише свою версію «Енеїди» Вергілія; Драгоманов, який був професором античної історії; Зеров, який перекладав римських поетів...

І загалом неокласики.

Так, неокласики, які намагалися прищепити античну естетику українській культурі. Усе це дуже важливі явища.

Але насправді це краплина у морі. Думаю, що загалом є якісь непроминальні коди, пов'язані з античною Грецією.

Колись, під час мого першого перебування у Західній Європі, на стипендії в Баварії, я мав цікаву розмову. На цій же стипендії там перебував визначний грузинський митець Резо Габріадзе. Уже тоді він був мудрим старцем. Він іще, слава Богу, досі живе, і його театр ляльок працює в серці старого Тбілісі.

Тоді мені було тридцять два роки і я в цього мудрого старця на льоту ловив його меми, якими він сіяв на всі боки. Яюсь я зневажливо відгукнувся про, мовляв, цілковиту неписьменність американців. Бо тоді я оперував цими радянськими й пострадянськими штампами про кока-колу, Макдональдс і більш нічого. А він мене зупинив і сказав: «А ось візьмімо один-єдиний епізод: коли Радянський Союз почав запускати оці всі космічні кораблі, як він їх називав? „Восток“, „Восход“ ще щось. А що американці? — Вони назвали свою космічну програму „Apollo“». І потім каже: «Юра, этот космический корабль был запущен из Древней Греции!». Це речі, які запам'ятовуєш на все життя. Напевно, за цією символікою стоїть тяглість античності через увесь західний світ.

Ми поговорили про західних митців і письменників, які для Вас важливі. Тепер поговорімо про українську літературу. Якщо Вас питають люди, які мало знають українську літературу, кого з українських письменників Ви би назвали передусім? Хто належить до постатей світового рівня в українській літературі?

Я би, можливо, передусім назвав Сковороду.

Це такий філософ-блукач, vagabundo. Для Вас цей образ блукачів дуже важливий, чи не так?

Так. І це дуже складна штука — як Сковороду популяризувати. Мусить бути дуже тонко зроблено. Сковорода — це такий-собі мандрівний пііт. Було би добре його якось прив'язати до даосизму.

Це такий український буддист. Мені здається, це такий водоспад бароко в епоху Просвітництва.

Так. А наступним був би, звичайно, Котляревський. Чи як текст «Енеїда», чи Котляревський як постать, як феномен. Тому один зі своїх есеїв, «What language are you from?», я писав, базуючись на кейсі «Енеїди».

Чому для Вас він важливий? Тому що він намагається повернути цей якір античності на землі, де античності було дуже мало? Чи для Вас це головний іронік української літератури?

Котляревський — це той, хто розпочав цю літературу. І то в формі забави. Не думаючи про публікацію. Із нього заговорила мова.

Ця мова від століть звучала, але в піснях. Не було нікого, хто сів би й почав би записувати її на папір. А Котляревський це зробив.

Це, як на мене, дуже містична подія. Якийсь сибарит — помірний сибарит, бо коли відвідуємо його садибу в Полтаві, ніяким там багатством не пахне, — має аж стільки вільного часу й матеріальної забезпеченості, щоби почати гру з цією мовою.

І тут, мені здається, бачимо цивілізаційне явище, яке доводить, що мова є якоюсь об'єктивною цінністю, що вона іноді змушує нас говорити собою. У цьому сенсі мені важливий Котляревський. Бо в той історичний момент, коли імперія остаточно поневолює Україну (це якраз ті роки), він знаходить дискурс висміювання імперії. Через цю іронію виходить на політичну сатиру.

Від Котляревського можна зробити місток до Шевченка як до дисидента. Це постать, яка втілила базовий ідеал української культури.

Є «американська мрія», а є тодішня «російська мрія»: піднятися з соціальних низин кріпацтва, поневоленого народу, і зробити собі кар'єру в імперії.

Так, Шевченко був людиною, яка зробила себе сама.

Сама зробила собі кар'єру й потім від цього відмовилася. У Евгена Маланюка, про якого ми колись із Вами розмовляли, є дуже містичний образ Шевченка. Він говорив про те, що Шевченко з'являється якраз тоді, коли України немає, коли вона померла. Гоголь створив цю епітафію України. І от раптом із Шевченком вона знову виникає. І для Маланюка це справжнє диво: Україна повертається, коли цього ніхто не чекав.

Так. А далі я би зосередився на постатях зі зламу століть, на науковцях, — Франко, Грушевський. Це дуже суперечливий дует. Він може багато чого сказати західному інтелектуалові. Уже навіть у силу їхніх лівих політичних переконань і дій.

Для мене ці постаті важливі для розуміння відмінності XIX століття в Україні й Росії. Для української ідентичності XIX століття дуже важливі науковці, представники «позитивної науки»: Драгоманов, Грушевський, Франко. Російська ідентичність XIX століття тому західної «позитивної науки» від себе відторгає. Два головні напрями російської ідеології XIX століття — слов'янофіли й західники — були ворожі науковій поміркованості. Слов'янофіли пішли в релігію, а західники подалися в революційний нігілізм.

Але я не бачу суперечності російського нігілізму з науковим поглядом. Хрестоматійний Базаров жаб розчленовує з науковою метою. Але це такий вульгарний матеріалізм.

Я би сказав, фанатичний матеріалізм. Йому бракує наукової раціональної поміркованості. А українська ідентичність XIX століття — це не тільки Шевченко; це також Костомаров, Куліш, Драгоманов, Франко. Тобто це не тільки поетична, «кордоцентрична», але також раціональна лінія. Ви погоджуєтеся з цим?

Я радше погоджуюся. Це, мабуть, було компенсацією за брак прози. В українській літературі XIX століття романи були, але їх було жалюгідно мало. Якби, скажімо, не виникло Нечуя, то ми б сказали, що в нас у другій половині XIX століття романів не було.

Можливо, це знаходило своє відображення в науковій діяльності. Тому що ця вся інтелігенція — вони ж робили кар'єри передусім викладацькі. Професорська посада змушувала їх досліджувати й публікувати свої дослідження. Я пам'ятаю, як читав «Богдана Хмельницького» Костомарова — це ж така махіна, величезний твір, на який мусили піти роки й роки.

І це фінансувалося. Нечуй не міг узяти грант на написання чергового роману, бо таких речей не існувало. А натомість

упорядкування збірки пісень, дум, іще чогось — на це були спеціальні комісії. Дослідницька робота — це був той шлях, який імперія не зачиняла перед інтелектуалами в Україні. Тут вони могли пристосуватися до її правил і реалізувати себе.

Які ще постаті з української літератури для Вас важливі?

Звичайно, ми не можемо без Лесі Українки. І у феміністичному контексті, і в контексті такого спазматичного перезасвоєння західних культурних кодів.

Леся Українка фантастична якраз своєю глобальністю. Мені здається, це найглобальніша письменниця української літератури. Сама тематика її драматичних поем вражає: це й раннє християнство, і античність...

... і Роберт Брюс, й індіанці Північної Америки — все на світі.

І це спазматична боротьба проти провінційності в культурі. Постійне намагання говорити на рівні глобальному й універсальному.

І, звісно, дуже важливим є весь цей наш ренесанс 1920-х років — «Розстріляне відродження».

... який теж створює небагато романів. І теж радше поетично центрований. Але його знищили в той момент, коли він іще був здатен на великі речі.

Так, він тільки починав.

Але також цікавим є ціле явище 1920-х — явище націонал-комунізму.

Назва звучить загрозливо, бо десь там зразу, поруч за асоціаціями, може з'явитися націонал-соціалізм. Для німецького вуха ця назва — «націонал-комунізм» — прозвучала би дуже прикро. Але за суттю це було щось зовсім інше.

Але чим український комунізм 1920-х відрізнявся від російського? Мені здається, навіть літературно це абсолютно інші культури.

Як на мій погляд, вони хотіли сприймати Маркса без посередників. Для них цей європейський вектор визначався тим, що Маркс для них був важливіший, ніж Ленін. Про Сталіна взагалі не йшлося. І Сталін це відчув, зрозуміло.

Я думаю, їх би не було, якби не було «Української Народної Республіки» (УНР). Вони мусили навіть у більшовицьких лавах проходити через це горнило національного самоусвідомлення. Бо саме УНР на початку й формувала ці самі ліві цінності.

Ще метафора, яка важлива для українських 1920-х — це метафора Хвильового про «азійській ренесанс». І в ній — травма від того, що в Україні не було свого Ренесансу. Тож це прагнення перенести західний Ренесанс в Україну через пролетарську культуру. І прагнення побачити Україну дверима в Азію для цього Ренесансу. Це радикально відрізняється від того, чого хотів Сталін. Бо Сталін хотів експансії Сходу на Захід, а Хвильовий хотів експансії Заходу на Схід. Абсолютно протилежні вектори.

Так, це, мабуть, і була принципова різниця.

Мені здається, що ми в цьому сенсі учні Хвильового. Після Помаранчевої революції, Євромайдану багато хто з українців відчували ці події як розширення Заходу на Схід, продовжуючи тему Кундери. Але, мені здається, нам бракує амбіції Хвильового. Ми кажемо: ми форпост у протистоянні Європи та європейських цінностей відносно авторитарної Росії. І ми не думаємо про те, що, можливо, наша амбіція — це рухати європейські цінності ще далі.

Я абсолютно не рекомендував би нам обирати додатково ще якусь європеїзацію Росії. Нам із собою важливо впоратися.

Але, напевно, Ви маєте рацію. Не ставлячи перед собою такої мети, ми не досягнемо своєї — здавалося би, простішої.

Але ми самі ще маємо зрозуміти, де в нас проходить ця лінія [між Європою й не-Європою — Ред.]. Сьогодні вона проходить за лінією розмежування на Сході — це просто лінія фронту, звідки Європа починається для нас. Але уявімо, що завтра про все домовляться, окуповані території повернуться в Україну, — тож де буде ця лінія?

Я не думаю, що вона відтворюватиме східний кордон української держави. Це далеко не так. Тому ми наразі не знаємо остаточно своєї власної розв'язки.

Ви відчуваєте, що зараз відбувається реванш? Ми з Вами говоримо на наступний день після того, як Росію повернули в Парламентську асамблею Ради Європи.

Ось уже перша поразка на міжнародному рівні. Я думаю, на жаль, усе це далі піде.

Це безпосередньо пов'язано з результатами українських виборів, звичайно. Бо європейці — не сліпі. Вони обізнані з тенденцією, вони обізнані з тим, що для понад 70 відсотків теперішніх українців пріоритетом є мир за будь-яку ціну.

Європейці собі кажуть: якщо українці готові змиритися, то чого ми маємо ламати цю комедію? Тому повернення Росії до ПАРЄ — це перший наслідок на міжнародному рівні. За ним, безумовно, потягнуться наступні.

В Україні реванш поки що повзучий, він себе виявляє в якихось недопризначеннях чи перепризначеннях. Але, звичайно, він набере повних обертів уже після парламентських виборів. І коли, уявімо, виникне коаліція «Слуги народу» з Медведчуком, тоді все стане на місця.

Як у цих тенденціях Ви бачите стосунки Європи та України?

Я скажу так: ці стосунки були й залишаються в любовному трикутнику. Може, не в любовному — але в трикутнику: Росія, Європа, Україна. Ми, українці, закохані в Європу, Європа закохана в Росію, а Росія ненавидить і нас, і Європу, але з нами поводитьься в один спосіб, а з Європою в інший.

У мене є інша метафора: ми хочемо стабільного шлюбу, а Європа — поліамурна, бо вона готова до «стосунків» і з Україною, і з «садистською» Росією.

Полігамна, я би сказав.

Тема Європи та України постійно звучить у Ваших романах. І я собі будую ось яку ретроспективу. У «Перверзії» Ви змальовуєте відчуття взаємної екзотичності. Український поет, Стас Перфецький, їде у Венецію, усе, що він бачить навколо себе, — екзотичне, Ви будете образ карнавальної Європи. Але він і сам екзотичний для цієї Європи. І бачимо таке собі взаємне захоплення екзотикою одне одного.

«Дванадцять обручів» — це вже трішки інше.

Я б сказав, навіть дзеркальне.

Так, бо тут європейець приїжджає в Україну й потрапляє в якусь містичну реальність; він не знає, як її зрозуміти.

Але зауважте, що він насправді просто не завдає собі праці зрозуміти цю мову. І тому він весь час у містичній реальності. Він внутрішньо не зацікавлений опанувати мову, бо хоче, щоб перекладачка завжди була біля нього поближче.

У «Таємниці» (це вже після Помаранчевої революції) Ви конструюєте образ німецького журналіста, який бере у Вас довге інтерв'ю. І все про Вас і про Україну знає. Тобто, це вже епоха, де Україна і Європа починають говорити на рівних, більш-менш себе розуміють.

Так, тоді ми вирівнялися.

«Коханці Юстиції», яку Ви випустили минулого року, — книжка, де цієї дилеми взагалі немає. Де Ви говорите радше на загальнолюдські теми. На теми життя і смерті, на теми, як Ви кажете, «милосердя Бога».

Це правильна реконструкція еволюції Ваших романів?

Правильна. І я думаю, що, цей, візьмімо в лапки, «месіанський» період — коли я веду мою країну в Європу, у чомусь переконую європейців, — він у мене позаду. Я потім кілька разів проходив через розчарування, і нині переживаю це розчарування знову. Тому, як кажуть, «нема дурних».

Але ви багато зробили для того, щоб європеїзувати Україну.

Хай це буде в минулому часі. Якщо відверто говорити, то я хотів би досягнути рівня такої відстороненості й байдужості — навіть байдужості щодо України. Це, мабуть, із мене також говорить якась образа. Але десь у глибині душі я сподіваюся, що коли перестати цим мучитися, то воно почне якось будуватися само собою.

Але все ж таки після Помаранчевої революції, після Євромайдану в нас було відчуття, що Україна — це авангард Європи. Що в нас відбуваються якісь процеси, котрі випереджають європейські.

Так, я дивився з певною зверхністю і співчуттям на всіх інших, хто не є українцем.

Мені так хотілося прочитати всім їм невеличку лекцію про свободу і про те, що вони нічого не тямлять у екзистенції.

Зараз це змінилося?

Абсолютно. Змінилося на 180 градусів.

Це кінець такого постмайданного месіанізму?

Не те щоб я знову заповажав усе європейське. Але я принаймні зрозумів скепсис європейців, коли вони вислуховували мій пафос. Коли я казав: «До вас не доходить, коли 18-річна дитина іде на фронт помирати», — і чув у відповідь: «Господи, та якби мені було 18 і в мою країну прийшла війна, я просто тікав би геть із цієї країни. Треба втікати, треба жити». Я дивився на них як на недолудей. Але тепер наше суспільство продемонструвало абсолютно те саме.

Тобто, виявляється, ми не мали права дивитися «зверху» — ми такі самі або гірші.

Ви входили в українську культуру з Бу-Ба-Бу. Це був такий підривний вибух сміху. Бо українська культура була й почасті залишається досі сфокусованою на страждання, на мазохізмі. Революція Бу-Ба-Бу полягала в тому, що Ви повернули в цю культуру сміх. Але з часом ваші тексти стають дедалі серйознішими. Я це відчув уже в «Дванадцяти обручак». Натомість масова культура стає все комедійнішою. Зараз ви відчуваєте, що ваша опозиція до масової культури — це не опозиція до культури страждань, а скоріше до культури сміху?

Відчуваю, так. Але пам'ятаймо, що тоді, коли виникало Бу-Ба-Бу, був також і КВН. І сміхова культура Бу-Ба-Бу була якимось

антидотом, це було заперечення того реготунства радянського КВН.

Чим сміх Бу-Ба-Бу відрізнявся від сміху радянського?

Він високоякісний. Це сміх, який базується на іронії. Бо комізм радянської естради — це було «дно». Це найгірший різновид гумору. Це сміх із того, що є іншим. Це було втіленням ксенофобії.

Але був, усе-таки, Жванецький, хоч би як до нього ставитися.

Я не знаю, чи Жванецького можна з КВН-ом поєднувати. Це інтелектуал, письменник, який читає вголос публіці наживо. Він був предтечою стендаперів, але теж по-іншому...

Та й Бу-Ба-Бу, зрештою, не було сконцентрованим виключно на сміхові. Головним чином ішлося про засвоєння українською поетичною мовою цілком іншої території, простору. І якщо публіка не вибухала реготом у залі, це не означало, що вірш зазнав фіаско — це був просто інший вірш.

Виступи Жванецького теж мали в собі такі-от епізоди, коли всі просто замислювалися, не реагуючи якимось моментальним сміхом.

Нині сам сміх змінився. Сміх сьогодні — це радше неготовність узяти на себе відповідальність. А також симптом індивідуалізації суспільства: мовляв, я маю право посміятися з усього.

Це діє на набагато простішому рівні. Ви вмикаєте телевізор і дивитесь якусь там «Лігу сміху» чи той самий «Квартал». Ви зауважили, як часто камера «їздить» по глядачах? Простий люд, який із дивана на це дивиться, саме це найбільше й гіпнотизує: вони бачать, що там сидять багаті й успішні, дуже дорого вдягнуті, і вони

за командою вибухають оплесками й реготом. І якщо в залі сміються багаті й успішні — значить, і ці прості люди, по цей бік екрану, повинні сміятися. Тому це не добровільний вибір. Це гіпноз.

Може, останнє питання. Радше моральне. В українців є якась віктимізація нашої історії. Ідея, що всю історію нас мучили і пригноблювали. Це все правда — бо був і Голодомор, і Друга світова, і «криваві землі», якщо вжити метафору Снайдера, і так далі. Але якщо ми не візьмемо на себе відповідальність за епізоди, де ми чинили насильство, то ми не виберемся з цієї ями.

Так. Я навіть дивлюся на це в якихось ледь не кармічних категоріях.

Карму треба вистраждати. А ми цей процес весь час відкладаємо. Мовляв, ми ще не можемо говорити про це.

«**І хоча теж маємо якісь скелети в шафі, нам іще зарано про них говорити.**»

Про що ми маємо говорити? Про які випадки нашого насильства проти інших?

Я думаю, що в усій нашій історії бували такі випадки. Будь-який епізод історії, де йдеться про війну, повстання, про будь-які насильницькі дії, — там усюди є якісь злочини.

Це і Хмельницький, і перед ним — і князь Ігор, і князь Святослав... Один із найагресивніших чинників людської природи — це похід на чужі території: приєднання території й заволодіння жінками. Хіба так звана Київська Русь була вільна від цього?

Будь-який епізод нашої історії сповнено тим, що в сучасному світі називається «воєнні злочини», «злочини проти людяності».

Які такі епізоди були в нас у ХХ столітті? Волинь, єврейські погроми, наша участь у комунізмі?

Так, усе — і наша участь у комунізмі, і участь у 1956 році в Угорщині, і наша участь у Афганістані. Тобто, ми стали настільки інтегральною частиною Радянської імперії, що українцями в лавах радянської армії можна було пишатися, командування ними пишалося.

Або візьміть ХІХ століття — завоювання Кавказу, а раніше завоювання Сибіру чи Центральної Азії... Це бойові підрозділи імперії, укомплектовані з колоній.

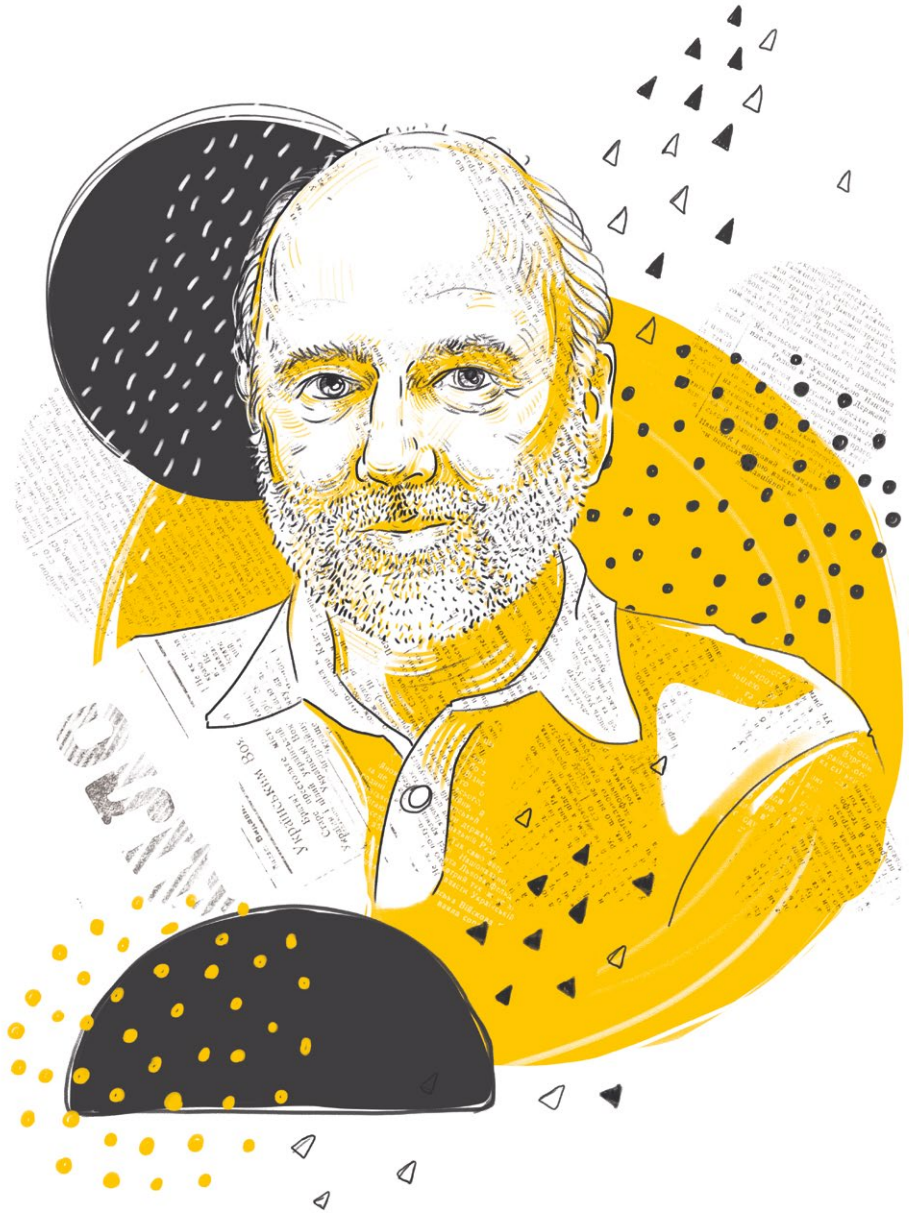
У випадку з польсько-українськими стосунками можна було би досягнути з польською стороною якогось такого консенсусу: їхні інтелектуали досліджують лише польську вину й говорять про неї, а наші — лише українську й говорять про неї. І тоді ми зводимо з цього якесь порозуміння. Бо наразі ми тільки шукаємо провину іншого.

Але тут теж є ризик, що ми будемо свою провину применшувати.

Слід апіорі зняти нечесність. І, звісно, часто неможливо одну вину від іншої відокремити. Але на публічному рівні вголос маємо говорити лише про свою. Таким чином викликаючи вогонь на себе всередині своєї країни.

Прийде цей час, як Ви думаєте?

Для початку я мав би це сформулювати вголос, щоб дати якийсь перший поштовх. Але далеко не до всього, що я формулюю вголос, дослухаються... Хоча все одно треба спробувати.

Українці. Від історичної матриці до сьогодення

Людська пам'ять сприяє інерції сприйняття навколишнього світу. У 1966 році наша сім'я переїхала в новий будинок по вулиці Ново-Гостомельське шосе на околиці Києва, навпроти авіазаводу імені Антонова. У 1973 році Ново-Гостомельське шосе було перейменовано на вулицю імені авіаконструктора Туполева. Я досі пам'ятаю обидві назви, хоча вже понад сорок років там не живу. Автоматично обидві назви визначають для мене одну й ту саму вулицю, хоча насправді Ново-Гостомельське шосе було набагато довше й охоплювало набагато більше будинків. Потім його просто розділили на три вулиці.

Радянський Союз поділили на 15 окремих «вулиць». Але з 1991 року СРСР і Україна для мене не тотожні, вони не означають одне й те саме. Вони, скоріше, є протилежностями. СРСР позначає померлу державу, Україна — живу. Живу й зовсім іншу. СРСР — це стара назва Російської Федерації, тому що Російська Федерація сповідує частково змінені та адаптовані під нові часи радянські цінності, у тому числі де-факто «однопартійну систему влади» і «єдиний народ».

Інерція сприйняття того, що залишилося від СРСР, як єдиного ментального й історично сформованого простору, жива й досі в усьому світі, і що більша географічна віддаленість від колишнього СРСР, то сильніша ця інерція сприйняття. Я з цим стикався в Індії, де поняття «радянська культура» досі живе та сприймається як щось майже сучасне. Я стикався з цією інерцією навіть у Італії, особливо в колах інтелігентних ліваків.

Ще міцніше сидить ця інерція в головах багатьох мешканців Росії, котрі люблять розглядати Україну або Білорусь як свої території, що тимчасово вийшли з-під контролю. У росіян це відбувається не обов'язково через їхні імперіалістичні погляди, а перш за все через те, що вони нічого про українців не знають. Саме тому вони вважають українців «частиною себе», частиною багатоликого «російського» народу. Для більшості росіян визначальною різницею між росіянами й українцями є закінчення прізвища. Спрощено й умовно це визначається так: російські прізвища закінчуються на -ов (Лавров, Сурков), -ев (Каверзнев) і, звичайно, на -ін (Путін, «Ленін», «Сталін»), українські найчастіше традиційно закінчуються на -ко (Порошенко) і на -ук (Кравчук).

Крім цього, бачити різницю між собою та українцями росіянам «допомагають» кліше про національний характер, згідно з якими українець — хитрий і жадібний, а росіянин відкритий, простий та іноді буйний. Заради справедливості згадаємо й кліше про національний характер, що існують в Україні. Згідно з українськими кліше, українець — гарний господар, росіянин (руській) — п'яниця, який закинув своє господарство.

Подобається мені ще одна порівняльна пара кліше про росіян і українців. Є така популярна російська приказка: «Яке весілля без гарної бійки!». У російському ютюбі навіть є добірки «найкращих весільних бійок». А от українці начебто мають іншу традицію — закінчувати застілля гучним хоровим співом. І то учасники застілля співають занадто голосно — так голосно, щоб усі в окрузі

чули й заздрили тим, кого на це весілля запросили. На російських весіллях я не бував, а от на українські сільські мене запрошували, і такі співи я пам'ятаю, хоча не певен, чи метою співаків справді було викликати заздрість.

Так, у основу кліше потрапляють найчастіше яскраві побутові характеристики. Крім того, на зміцнення кліше завжди працює масова культура. За радянських часів підконтрольна масова культура працювала над створенням позанаціональних соціальних кліше, за допомогою яких було легко зрозуміти, що таке «правильна радянська людина» і «неправильна (або не радянська) людина». А мрія про стирання різниці між етнічними групами й народами не давала спокою ще Володимиру Леніну — про це він пише в своїх статтях і роздумах про майбутній комунізм. Разом із тим, Україні й українцям Ленін не надто довіряв, і навіть ніколи не приїздив в Україну. Напевно, він розумів, що національний характер українців не пасує до ролі «будівників комунізму». Розумів це й Сталін, спостерігаючи, як тяжко йде колективізація України. Правда, Сталін у цьому перш за все вбачав саботаж «шкідливих» українців, а не опір української ментальності або українського національного характеру.

Українці й росіяни здавна відрізнялися — і культурно, і ментально — через те, що ці два суспільства, дві держави було побудовано на основі двох абсолютно різних історичних матриць. Історична матриця Росії — монархія. Мешканцям Росії завжди була властива колективна згуртованість навколо царя або ідеї. Ідея, врешті-решт, теж породжувала царя, але не династійного, а радше антидинастійного (Ленін, Сталін, Троцький). Час від часу російський народ втомлювався любити свого царя, вбивав його — і любив наступного. Масовість і колективність виявлялися й у вбивстві, і в обожнюванні.

«**Історична матриця Росії — монархія.**»

Україна ж перейшла від князівсько-феодальної системи до гетьмансько-козацької й відмовилася від будь-якої форми монархії. Мало того — ця нелюбов до монархії й узагалі до влади створила в українському суспільстві XVI–XVII століть матрицю демократичної анархії, яка наново відродилася в пострадянському українському суспільстві, як тільки нав'язаний російською традицією колективізм і любов до царя або до генерального секретаря КПРС — щира чи нещира — залишилися в минулому. Українці азартно беруть участь у виборах, борються за перемогу свого кандидата тільки заради того, щоб уже за кілька днів починати боротися з ним. Українець чекає чуда, і якщо воно не настане відразу після обрання того, хто повинен його здійснити, — запускається народне невдоволення, обурення, і незабаром українці вже ненавидять того, кого самі ж і привели до влади. Вибори гетьмана, який залежно від ситуації був або головнокомандувачем, або головою держави, привчили українських козаків до думки про те, що саме вони обирають владу. Водночас у Росії твердо були переконані, що царя дає Бог.

Там, де вибори, завжди є вибір, інтрига, домовленості, від яких залежить майбутнє. Там, де «цар, дарований Богом», вибору немає, а з можливими інтригами та домовленостями боротимуться жорстоко й криво ще до їх появи.

«**Матриця демократичної анархії зробила українців індивідуалістами, до того ж малокерованими.**»

Кожен українець готовий захищати свою точку зору як єдину правильну, але разом із тим, розуміючи, що в сусіда теж є своя «єдина правильна точка зору», він готовий із нею змиритися, — якщо тільки сусід не буде занадто наполегливо нав'язувати власну правоту. Якщо ми припустимо, що нині в Україні живуть приблизно 40 мільйонів громадян, можна сміливо стверджувати, що в країні існує приблизно 40 мільйонів концепцій майбутньої

України, кожна з яких, на думку її автора, краща й успішніша за інші. Це ж є й причиною появи в країні такої кількості політичних партій — у Міністерстві юстиції наразі зареєстровано їх понад триста п'ятдесят. Ці партії рідко пов'язані з якоюсь конкретною ідеологією, частіше — з мрією або планами засновника партії про свою власну Україну. Залежно від популярності цієї мрії / плану, в тієї чи іншої партії з'являється більше або менше послідовників. Звичайно, фінансовий потенціал організаторів партії часто має більше значення, ніж конкретна мрія чи конкретний план. Крім того, партії створюються під «миттеву популярність». Якщо партія не спрацьовує відразу, її відкладають як неліквід — або до майбутнього «ремонту».

Для людини західної традиції важко зрозуміти, чому більшість українських політичних партій «сплять», відкладені, наче м'ясо в морозильнику. Час від часу засновники таких «заморожених» партій доходять до розуміння, що «заморожена партія» — це вже не політично активне явище, а напівфабрикат, політичний товар, який можна продати тому, кому ліньки займатися реєстрацією нової партії. У цих «заморожених партій» іноді бувають чудові й мрійливі назви, як-от «Совість України». До речі, «Совість України» вже «розморозили» й продали кілька років тому для участі в місцевих виборах 2010 та 2013 років. Після тих виборів її знову «заморозили».

Підприємливість українців, яка далеко не обмежується торгівлею «замороженими» партіями, мене завжди тішила й дивувала. Хочу особливо наголосити, що мені зараз не йдеться про етнічних українців — це стосується всіх громадян України, вихованих духом волелюбної території. Мова і про етнічних вірмен, греків, угорців, гагаузів, росіян, румунів, поляків, і про представників інших національних меншин української держави. В Україні завжди соціальне, торговельне та громадське життя вирувало бурхливіше, ніж у сусідній Польщі чи в тодішній Моравії. Межі та кордони постійно рухалися туди-сюди — разом із козаками.

Цивільної адміністрації нібито не було, але військова адміністрація й військові суди функціонували справно. Міністерства фінансів не було, як і власної валюти, але армійські скарбники стежили за тим, щоб і польського золота й німецького срібла вистачало на закупівлі провіанту. Замість законів та правил українці користувалися звичаями й традиціями. Нерідко закон замінювала і християнська мораль. Політичною ж метою козацької України було «вижити й захистити своє».

Якби не російські спецоперації, то й війну на Донбасі можна було б описати як битву, у якій дві групи козаків хочуть «вижити й захистити своє». Але щоб зрозуміти одну з причин цієї війни, повернімося назад до моїх міркувань про різницю історичних матриць і менталітетів.

Російська імперія, розширюючись, асимілювала захоплені території не тільки за допомогою русифікації, а й поширенням своєї колективної російської ментальності, заточеної кидатися в бій під гаслом «За віру, за царя, за батьківщину». Саме так і в такій послідовності російська влада визначала цінності, за які повинен російський народ класти своє життя. Православну віру російська влада й нині показово виставляє наперед як об'єднувальний фундамент слов'янських народів. Далі за ієрархією — цар, а вже за ним — батьківщина, яка у випадку загибелі царя неодмінно розвалиться. А це означає, що царя треба захищати куди відважніше, ніж батьківщину. Бо батьківщина і є цар! В українців, які не мали ніколи власного царя (князів та інших місцевих феодалів до уваги не беремо), батьківщина, своя земля — куди важливіші речі, ніж чужий цар, навіть — і саме це найстрашніше для Росії — важливіші од віри.

«Комуністична монархія», яка правила Радянським Союзом до 1991 року, продовжувала ті самі старі дореволюційні процеси асиміляції захоплених територій. Але ідеологія, якою замінили віру, дала збій. Колективна російська ментальність «зайшла» в Україну разом із радянською комуністичною ідеологією

та з радянськими службовцями, відправленими в Українську республіку з Сибіру, Північного Кавказу та Далекого Сходу. Однак вона не змогла повністю «колективізувати» ментальність України. Велика частина українців, особливо жителів Галичини й Буковини, так і залишилися індивідуалістами: кожен зі своєю особистою думкою. Чого вони навчилися завдяки спробі колективізації — то це добре ховати ту особисту думку й водночас пишатися самим фактом того, що вони не згодні з «більшістю». Ця гордість згодом трансформувалася в «національну гордість», у гордість-визнання своєї відмінності від радянського й російського народів. СРСР мав більше часу на те, щоб попрацювати над «колективізацією» ментальності мешканців центральної, південної та східної України. До того ж, розбавляти ментальність допомагала й масова індустріальна міграція, організована радянською владою.

У 1991 році велику частину території України було охоплено колективною пострадянською ментальністю. Але після економічно й соціально важких 1990-х років, коли представники «колективної» ментальності, які сподівалися допомоги від влади або доброго царя, побачили, що «індивідуалісти» самі взяли в руки свою долю й почали досягати успіхів у «виживанні», колективна ментальність в Україні почала відступати. Відступати туди, звідки вона й прийшла — на Схід, у бік кордону з Росією. П'ятнадцять років тому кордон між двома ментальностями перерізав країну майже навпіл, але відтоді з кожним роком індивідуалістична ментальність посувала колективну й активно ширилася все далі й далі в бік Росії.

«**І якби не війна, років через десять-п'ятнадцять, із відходом передостаннього радянського покоління, українська індивідуалістична, а отже європейська ментальність вийшла б на кордон із Росією і зміцнила б його, увиразнюючи подвійне значення цього кордону.**»

Тобто це вже був би кордон не тільки геополітичний, але й психологічний. Тут, звичайно, є ще один момент, про який не можна забувати: усі ці процеси в Україні відбувалися самопливом і радше під впливом економіки, ніж політики. Українська політична еліта не займалася відновленням національної ментальності й посиленням присутності держави в свідомості людей. Цим займалася українська історія, що залишилася в крові, в генах, у піснях і в образах. Українці побачили й відчули своє звільнення від чужої ментальності навіть просто спостерігаючи за тим, що відбувалося й відбувається в Росії. «Ми не хочемо туди» в цій ситуації означало й означає «Ми не хочемо назад, у минуле. Ми не хочемо в чуже ментальне поле».

Від часів козацтва українці залишилися дуже мобільними й легко адаптуються до нових умов. Переселяючись у законслухняні країни, вони дуже швидко стають законслухняними відповідно до вимог країни проживання. Безвізовий режим із країнами Шенгенської зони вплинув і на зростання рівня законслухняності всередині України. Міграція принесла зростання матеріального добробуту разом із розширенням обізнаності з правилами життя в правовій державі. Традиційна повага до приватної власності й до побудови свого «приватного затишного світу» в українців за останні двадцять років еволюціонувала й трансформувалася в повагу до контрольованого простору громади, села, містечка чи вулиці великого міста. Люди стали об'єднуватися, щоб змінити правила життя на просторі, який вони контролюють. Десь до цих процесів підключається церква, десь — громадські організації, десь усе здійснюється силами кількох активістів.

У селі Лазарівка Брусилівського району на Житомирщині, де я маю літній будинок, місцеві активісти щойно поставили перед в'їздом у населений пункт стенд для селфі «Я люблю Лазарівку». У Києві власники нових дрібних бізнесів на вулиці Рейтарській у старому центрі міста створили свою асоціацію й уже третій рік організують свято вулиці. Цим святом вони

спровокували об'єднання частини мешканців вулиці проти свята. Одночасно члени бізнес-асоціації об'єдналися з частиною мешканців вулиці й займаються облагороджуванням скверу. Навіть «роз'єднані» українці легко можуть знайти точки порозуміння.

Можливість українців об'єднуватися на вищому, політичному рівні «спотикається» через недосконалу політичну систему, в якій не так легко визначити, яку ідеологію відображає та чи інша частина політичного спектру (партія). Практичні дії, що ведуть до конкретного фізичного, а не політичного результату, більш зрозумілі й привабливі для активних громадян, аніж політична активність, за якою не видно короткої й легкодосяжної мети. Якби політична боротьба відбувалася між ідеологіями (консервативною, ліберальною тощо), у неї було б залучено більше громадян. Але позаяк боротьба відбувається між персоналіями, які, за винятком націоналістів, уникають чітких заяв про свою ідеологію або ідеологію своєї партії, виборці стають або фанатами цієї особистості, не звертаючи уваги на питання ідеології, — або ж просто переходять від підтримки однієї особи до підтримки іншої. Тобто, вони роблять свій попередній вибір на основі симпатії й особистої довіри, а потім легко відмовляються від нього, переносючи довіру на іншого політика, що вміє краще обіцяти або описувати найближче майбутнє.

Часта зміна політичних симпатій властива українцям саме тому, що політики привчили їх до короткострокових програм і цілей, які все одно залишаються невиконаними або недосягнутими. На тлі непрофесійної діяльності політиків українці самі навчилися ставити собі короткострокові завдання й виконувати їх, вести малий і середній бізнес або займатися громадськими проектами, у яких результат видно вже за рік або навіть раніше. Планувати на п'ять, а тим паче десять років наперед нам поки що не властиво. Навіть коли досягнуть успіху, українці часто не хочуть його розвивати. Ми радше намагаємося законсервувати успіх, зробити його постійним і не дуже помітним для чужого ока.

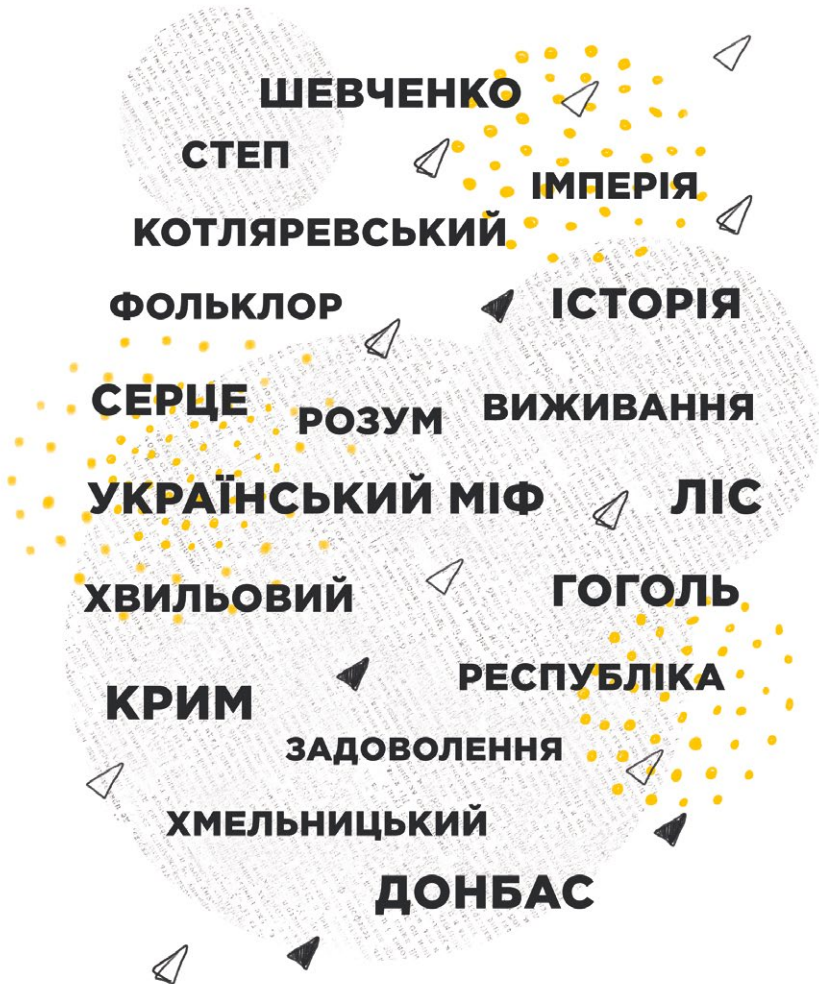
«Не привертати до себе зайвої уваги» — це правило теж побутує у нас здавна. У політичному сенсі впливає, на жаль, і на нашу державну реальність, заважаючи державним діячам бути більш проактивними. Тому ми й не можемо передбачити, хто через п'ять років буде нашим геополітичним ворогом, а хто стане союзником. Тому ми, як держава, і не ведемо системної роботи над створенням свого «геополітичного пулу». Ми в цей «пул» автоматично записуємо всіх, хто нас підтримує — системно чи ситуативно. І коли цей хтось самохіть покидає «пул», ми звинувачуємо його в зраді.

«**Ми емоційні й ситуативні, а реагувати на небезпеку воліємо тільки після її появи.**»

Але реагуємо завжди так голосно, що чути нас на берегах усіх океанів світу. У цьому теж проявляється давня історична матриця нашого суспільства.

Російський політик Олексій Пушков нещодавно заявив, що «Україна звикла бути на авансцені» світового політичного життя, проте, мовляв, ця епоха для України закінчується. Коли я прочитав цей його допис у Фейсбуці й пораду Україні «бути скромнішою», то зрозумів, що він, як і більшість росіян, нічого про Україну та українців не знає. Інакше б не писав того посту, усвідомлюючи, що вільні люди завжди хочуть, аби їх почули і зрозуміли.

Світ уже почув Україну. Йому залишилося тільки зрозуміти — і Україну, і українців.

ШЕВЧЕНКО

СТЕП

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

ІМПЕРІЯ

ФОЛЬКЛОР

ІСТОРІЯ

СЕРЦЕ

РОЗУМ

ВИЖИВАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ МІФ

ЛІС

ХВИЛЬОВИЙ

ГОГОЛЬ

КРИМ

РЕСПУБЛІКА

ЗАДОВОЛЕННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ДОНБАС

АРХЕТИПИ

Степ, імперія та жорстокість

Володимир Єрмоленко

Роздвоєне серце неповноти

Андрій Бондар

Степ, імперія та жорстокість

І. Україна, степ і прикордоння

Коли на початку 1840-х років польський поет Адам Міцкевич читав курс лекцій *Les Slaves* («Слов'яни») у Collège de France у Парижі, він мав багато чого сказати про українців — про велику європейську націю, яка, за різними оцінками того часу, або вже давно померла, або ще не народилася.

Для Міцкевича Україна була «країною кордонів» (*pays de frontières*), вона являла собою «шлях, яким азійське життя заходило в Європу», і «саме тут дві частини світу (*Європа та Азія — В. Є.*) протистояли одна одній». Вона була «полем битви»; «усі армії світу зустрічалися тут». Українське козацтво так само було прикладом «суміші слов'ян, татар і турків»*.

Міцкевич і сам був сумішшю, людиною з кількома ідентичностями. Народжений на території сучасної Білорусі, він відкриває *Pan Tadeusz* відомими словами «Литво (*Litwo*), вітчизно моя»**

* Mickiewicz A. *Les Slaves*. Cours professé au Collège de France, 5 vols., Paris, au Comptoir des imprimeurs réunis, 1849, vol. 1, p. 32.

** Див. чудовий аналіз різноманітної ідентичності Міцкевича у Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. Київ : Дух і літера, 2012. С. 51-77.

(у старому значенні Великого князівства Литовського). Нині Міцкевича вважають польським поетом *par excellence*, але в кількох українських містах, зокрема у Львові, Івано-Франківську або Одесі, можна побачити пам'ятники, присвячені йому.

Назва, яку Міцкевич використовував для України, — *pays de frontières*, країна кордонів, — безперечно, стосувалася самої назви «Україна», яка за найбільш поширеними тлумаченнями походить від слів «край» (у значенні і кордону, і землі) та «окраїна».

«**Починаючи з XII століття цю назву використовували для означення кордону або прикордонної території з Великим степом — місця зустрічі осілих культур із їхніми кочовими супротивниками***»

Протягом століть степ був джерелом небезпеки для цих земель. У різні періоди іранські, монгольські або тюркські племена несли цю небезпеку зустрічі з Невідомим, часто жорстоким і безжальним. Контакт зі степом визначав суттєву частину історії України, у якій насильство та жорстокість не тільки забирали людські життя, а й стирали сліди минулого: так ніби степ періодично пожирав спогади та знову й знову поставав як *tabula rasa*.

* * *

Коли західноєвропейські інтелектуали та митці покоління Міцкевича намагалися осмислити для себе українські землі, вони, як правило, визначали їх як кордон із кочівним степом — або як сам кочівний степ.

* Детальніший розгляд цієї теми можна знайти в текстах українських істориків Ярослава Грицака та Сергія Плохія в цьому виданні.

Подивіться на опис мадам де Сталь під час її короткого візиту до Києва у 1812 році, на шляху її довгої втечі від Наполеона. Ця французька письменниця, яка підтримувала революцію, але була опоненткою імператора, побачила у київській архітектурі схожість із кочовими таборами. Тут «не можна знайти нічого, що б нагадувало західні міста», — пише вона й додає: — «Більшість будівель у Києві схожі на намети, і здалеку місто виглядає як табір». Для Жермени де Сталь київська архітектура «наслідувала пересувні будинки татар», як ніби мешканці Києва вважали свої будинки тимчасовими та були готові залишити це місце й перейти на нове, не лишаючи по собі слідів і спогадів.

Коли сім років потому, у 1819 році, Байрон пише свою поему «Мазеппа» (з двома «п», *Mazepa*), він також використовує степ і кочівні метафори як наріжний камінь свого бачення українських земель.

Байрон розповідає історію молодого Мазепи, якого ввіймали при польському дворі на любовній історії, і за це покарали: прив'язали оголеним до дикого коня й випустили у степ. Він позичив цю історію у Вольтера та перетворив кілька Вольтерових рядків, що розповідають легенду про «молодого Мазепу», на великий романтичний епос. У цій історії вражає уявлення Байрона про українські землі: прив'язаний до дикого коня Мазепа мчав степами три довгі дні, не зустрівши жодної людини чи бодай натяку на людське поселення. Навіть для середини XVII століття, яке Байрон описує в своїй історії, таке зображення уявної депопуляції Східної Європи було серйозним перебільшенням.

Байронівська версія цієї історії — це парадоксальний поворот великої історичної драми: військової поразки Івана Мазепи та Карла XII у війні проти Петра I. Поразка Карла та Мазепи під Полтавою у 1709 році розв'язала руки Петрові I для експансії Російської імперії у XVIII столітті, як на північ, так і на південь. Але Байрон цю частину історії — вкрай важливої для історії всієї Європи — свідомо чи несвідомо ігнорує.

Утім, навіть у такій формі Байронова історія про Мазепу стала сенсацією, новою легендою того часу. Приклад з британського поета взяли і Віктор Гюго, і французькі художники на кшталт Жеріко та Делакруа, і польський письменник Юліуш Словацький, і багато інших, від Росії до Америки. Вони перетворили «Мазеппу» на один із архетипових персонажів європейського романтизму XIX століття. Для них це була історія «романтичного героя», який спустився в земне пекло (українські степи) й мало там не загинув — але зміг пройти через смерть і відродитися для нового життя. Красива історія, яка мала небагато спільного з Історією.

Чим далі, тим більше у XIX столітті історія про Мазепу на історію про татар, а не українців. І сам Мазепа в західноєвропейській культурній уяві ставав поступово татарським лідером, а не українським. Ця історія стала ознакою процесу «орієнталізації» європейського сходу в Європі, і водночас стиранням України з європейської пам'яті — українські землі стали вважатися пустельним, *нелюдським* простором, де людська культура зустрічається зі своєю альтернативою й де можливі неймовірна жорстокість та цинічне насильство.

Відомий французький історик Жак ле Гофф свого часу описав «ментальну карту» середньовічної західноєвропейської свідомості як протистояння упорядкованого й безпечного світу Міста та неупорядкованого й небезпечного світу Лісу.

Але в українських степах протистояння могло бути кардинально відмінним: у міфології степу бачимо цілком інакше ставлення до «іншого» та «чужого».

Ліс — це царина створінь, які *завжди були тут*, мають глибоке коріння, свою одвічну власність, і не терплять людей-«загарбників». Єдина можливість для людей вижити в цьому світі — самим пустити коріння, мати довгу генеалогію та довгу історію.

Степ інший: головна небезпека в ньому виходить від тих, кого тут *ніколи* не було, хто прийшов іззовні. Жах української народної культури, відображений у збірках раннях історичних і політичних пісень, що їх укладали в ХІХ столітті Максимович, Костомаров, Драгоманов, Антонович та інші, безпосередньо пов'язаний із ризиком раптового нападу кочівних воїнів (переважно татар), які спалюють селища та забирають людей у рабство, щоб продати їх на турецьких невільничих ринках.

У степу культура небезпеки походить не від «укорінених», а від «знекорінених», від кочівників. Єдиний спосіб подолати кочівника, знекоріненого, — самому стати (майже) кочівником. Це усвідомлення й дало початок історії українського козацтва — одного з головних елементів української ідентичності.

Якщо ми знову повернемося до ХІХ століття, до уявлення епохи, у якій люди на кшталт мадам де Сталь, Байрона, Гюго або Міцкевича писали свої історії, то побачимо, як міф про Ліс поступово повертається у європейську уяву. Але, на відміну від середньовіччя ле Гоффа, Ліс дедалі менше не вважається небезпекою: він стає радше можливістю, навіть прикладом для наслідування.

На відміну від естетики Просвітництва, рококо та класицизму ХVІІІ століття з її захопленням прозорістю, «цивілізованими звичаями» та придворним життям, романтизм ХІХ століття повертає ліс до порядку денного як найкращу метафору особистої й національної ідентичності.

Дерева мають коріння, рослини мають коріння, і люди мають коріння: ось одна з основних звісток романтизму ХІХ століття, від Гердера до Шатобріана, від Міцкевича до Шевченка. Політична філософія початку ХІХ століття була цілковитою «ботанізацією» людської природи: люди, як рослини, також породжують свої власні

«квіти», «плоди», періоди цвітіння та занепаду. Вони також об'єднуються в національні «екосистеми», як би ми їх сьогодні назвали*.

Українська література XIX та початку XX століття від цієї європейської тенденції не відставала. «Лісова» естетика досягає свого максимуму наприкінці XIX століття з «Лісовою піснею» Лесі Українки та «Тінями забутих предків» Михайла Коцюбинського. Ці два тексти, наріжні камені української культури, кидають виклик ідентичності кочового степу, воскрешаючи давню лісову міфологію «коріння» й «тих, хто завжди був тут», додаючи міфологію волинських й карпатських лісів до української степової уяви.

Це важливий аспект того, як культура, що нерозривно пов'язана зі степом і визначала себе через зустріч зі степом, із знекоріненим, намагалася віднайти або перевинайти своє коріння, своє давнє минуле, свої складні «ризони».

Цей пошук корінь має цікаве продовження в українській літературі XX століття, зокрема в 1920-х роках. Російський комунізм прагнув відрізати національні коріння, здійснити глобальне викоренення культури та забезпечити перемогу майбутнього над минулим. Натомість українська література періоду комунізму була іншою — вона немов намагалася поєднати це нове прагнення відірватися у майбутнє із давнім романтичним пошуком корінь.

Коли пролетарський письменник Микола Хвильовий (який називав свою естетику «романтикою вітаїзму») та неокласик Микола Зеров розмірковували про місце української культури в світовій історії, вони оперували поняттями глибоких європейських корінь. Саме тому вони воскресили метафору «ренесансу», яка вже сама по собі передбачала спробу перевинайдення минулого. «Азіатський

* Пізніше у цьому ж столітті ця ботанічна метафора перетворилася на агресивнішу тваринну метафору: починаючи від Дарвіна, європейська наука дивилася на людей як на хижих тварин, що борються за виживання.

ренесанс» Хвильового та «Євразійський ренесанс» Зерова були спробами подивитися на Україну 1920-х років як на країну, де європейське «Відродження» поволи перетікає у Євразію. Гасло Зерова «*ad fontes*» («до джерел») був новим пошуком «коріння», цього разу — транснаціонального та глобального фундаменту старої європейської культури; але цей пошук коріння став можливим лише для покоління, яке відчувало свою глибоке «безгрунтянство».

І справді: друг Зерова, Петров-Домонтович, написав роман «Без ґрунту», запровадивши ним метафору, яку в подальшому використовує Юрій Шевельов, один зі найвидатніших українських інтелектуалів ХХ століття. Шевельов ціле покоління назвав «безгрунтянами», тобто тими, хто не має ґрунту, хто втратив своє коріння, але намагається віднайти його чи перевинайти у глобальній культурі. «*Ad fontes*» Зерова означало спробу повернути коріння української культури до давньої європейської, грецької або римської традиції, і мрію про розширення цієї давньої європейської цивілізації на схід, аж до Індії та Китаю. Ліс, що його шукала українська культура, уже не був місцевим етнічним лісом, він перетворився на глобальний ліс людства, нове дерево життя.

Але метафора степу повернулася у 1930-х роках, коли боротьба України за свою незалежність зазнала поразки. Це були часи, коли український політичний емігрант та мислитель 1930-х Євген Маланюк назвав Україну «степовою Елладаю», протиставляючи її новій «римській» імперії, «третьому Риму» — Росії, наново винайденій у Радянському Союзі. У цьому визначенні був парадокс нації, яка шукала коріння (лісова метафора) в некоріненному (степова метафора).

Це також був пошук коріння в набагато небезпечнішому середовищі. Це була епоха надзвичайного насильства і стирання слідів. То були часи, коли нове насильство прийшло на українські землі, від Голодомору в 1932–1933 роках до Другої світової війни, коли українські землі разом із Польщею та Білоруссю перетворилися на «криваві землі» (якщо використати метафору Тімоті Снайдера). Українська територія знову почала нагадувати прикордоння

з Великим степом, куди прийшли нові комуністичні, а потім нацистські кочовики, які спалювали землю вщент.

Роздвоєння між осілою та кочовою ідентичністю, між пошуком коріння та знекоріненістю, — один із ключів до розуміння української культури та історії. Цікаво, що українська література має унікальний приклад прив'язування цієї подвійності до одного з засадничих міфів європейської культури: міфу про Рим.

Римська міфологія справді має в собі один із найвідоміших прикладів поєднання «вкоріненої» та «знекоріненої» уяви. Із часів Вергілія вона розвинула історію Енея — сина Венери та троянського героя, — який утік зі спаленої Трої зі своїм батьком та сином, і після довгих блукань заснував місто на берегах Тибру в Італії*. Рим як осілу вітчизну-*patria* заснував «емігрант»; Рим як імперія мав коріння в знекоріненому.

Парадоксально, що українську модерну літературу презапустив у 1790-х роках Іван Котляревський, який написав свою версію цієї історії. «Енеїда» Котляревського була сатиричною реплікою на «Енеїду» Вергілія (через посередництво російської версії Ніколая Осипова), написаною розмовною українською мовою, у якій Енея та його друзів-троянців зображено як українських козаків. Попри свою позірну грайливість, ця поема містила величезний політичний і геополітичний підтекст.

Епос Вергілія було написано за часів першого римського імператора Августа і спрямовано на створення глибших корінь римського політичного проекту. Еней — це римська відповідь

* Така реінтерпретація минулого Рима перетворила Ромула та Рема — легендарних засновників Рима — на лише віддалених нащадків вихідця з Трої.

грецькому Одиссею, про якого розповідає «інша» сторона: ті, хто зазнав поразки в Трої, але згодом «евакуював свою вітчизну», як говорить про це Вергілій. Еней також був «вдосконаленою» версією Одиссея: «Одіссея» була історією про повернення до коріння, а «Енеїда» — історією про емігранта, який забирає своє коріння з собою. Це була імперська історія, базована на міфі про блукача**.

Це перетворює «Енеїду» Котляревського та модерну українську інтелектуальну культуру на великий політичний парадокс. Котляревський не виголошує похвали імперії (у нашому випадку — Російській імперії), а пише проти неї сатиру. Водночас він проводить пряму паралель між козацьким міфом і римським міфом. Римляни спочатку були політичними емігрантами, що евакуювали свою батьківщину та створили її наново на порожніх пагорбах на берегах Тибру, і українські козаки сподівалися зробити те саме. Запорізьку Січ — козацьку Трою — було зруйновано Російською імперією у 1775 році, і епос Котляревського можна читати як непрямий натяк на те, що новий козацький Еней невдовзі зможе заснувати нову політичну спільноту, яка матиме змогу кинути виклик Російській імперії.

Цікаво, що саме українці, а не росіяни поклали історію Енея в основу своєї літератури. Навіть попри те, що метафора «евакуація вітчизни» прекрасно пасувала би до російського імперіалістичного загарбання київської культурної та політичної спадщини, росіяни ніколи нею повністю не скористалися.

Від часів Петра I Росія шукала новий імперський символізм: Петро I створив Російську імперію та побудував нове місто, Санкт-Петербург як «місто святого Петра» — тобто новий Рим.

** У ренесансному та бароковому Римі ця частина історії отримала цікаві художні образи: Еней несе свого батька Анхіса на плечах, — подивіться на скульптуру молодого Берніні початку XVII століття або на фрески Рафаеля та його учнів у Ватиканському палаці, в кімнатах «Станца дель Борго», створені століттям раніше.

Так російський цар продовжував намагання Росії стати Третім Римом. Цей імперський проект мав прямі наслідки для українського політичного проекту: імперія передбачала експансію та централізацію, що не залишало простору для української козацької автономії. Утім, росіяни не використовували метафору Енея — можливо, тому, що в очах росіян історію Трої-Києва або Трої-Січі треба було стирати, а не зберігати.

У будь-якому випадку українська література почалася з тексту, який прив'язував нову культуру до старого римського (та європейського) міфу, але водночас наповнював її непокірним сміхом.

II. Республіка проти імперії

Включення римського наративу в початок сучасної української літератури було не випадковим.

«**Це інтегрувало Україну до однієї з ключових суперечностей європейської історії: суперечки між республікою та імперією.**»

Вергілій був свідком і геніальним пропагандистом одного з важливих поворотів цієї історії — ери, коли Римська республіка на чолі з Цезарем та особливо його посмертно всиновленим «сином» Августом (патроном Вергілія) перетворювалася на імперію.

Дилема між республікою та імперією проста: вона стосується питання походження влади. Республіканська парадигма передбачає, що влада походить знизу, є децентралізованою та легітимується знизу вгору: це компроміс або контракт між вільними громадянами чи громадами. Республіканський проект плюралістичний.

Імперіалістична парадигма, навпаки, проголошує, що влада походить згори, має централізовану природу та легітимується згори вниз: це дарунок бога чи іншої абсолютною сутності (природи,

нації, раси, класу тощо), і тому влада не може бути оскаржена або обмежена. Мовляв, на землі може бути тільки одна імперія.

Одним із ключових історичних моментів зустрічі республіканської та імперської парадигми у Східній Європі була історія українського козацтва, зокрема повстання Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої.

Це повстання можна вважати республіканською антитезою двом імперським проектам: старому римо-католицькому проекту, який в XVI–XVII століттях заново себе визначав з імперської точки зору, та московському (пізніше російському) проекту, який у той самий час намагався також визначити себе в імперських поняттях.

Повстання Хмельницького почалося в 1648 році, коли в Європі закінчилася Тридцятирічна війна. Кінець цієї війни поставив край амбіціям римської католицької церкви придушити лютеранський «розкол», що зародився на початку XVI століття. Але цей лютеранське повстання, крім своїх моральних і релігійних підвалин, також мало антиімперську тональність. Католицький Рим початку XVI століття — з папами Борджія, Делла Ровере чи Медичі — прагнув стати таким-собі відродженням Римської імперії, яка б завоювала світ вірою, а не тільки мечем. Юлій II, за правління якого Мікеланджело та Рафаель творили свої уславлені фрески у Ватикані (а Лютер приїхав у Рим та побачив у ньому другий Вавилон), вважав Юлія Цезаря прикладом для себе. За його правління римський Ренесанс наповнюється давньоримськими темами, образами та емоціями*.

* Те, що Лютер зробив у царині релігії, пізніше повторили багато інших повстанців проти імперії в європейській історії: він заявляв, що правду слід шукати не в зовнішньому багатстві або красі, а у внутрішньому переконанні, яке він називав вірою. Єдиною альтернативою, яку це повстання проти імперії могло протиставити імперії мечів, каменів і зображень, була сила невидимого.

Можна побачити цікаву паралель між католицьким Римом і православною Москвою — двома основними полюсами, що визначали повстання Хмельницького 1648 року. Паралель полягає в тому, що вони обоє серйозно сприйняли падіння Константинополя у 1453 році. Із точки зору московської політичної міфології, це стало приводом для створення міфології Москви як Третього Риму. Натомість для римських пап та інтелектуалів тієї доби це мало інше значення: якщо Константинополь («другий» Рим) упав, то справжній Рим має знову стати першим та *єдиним*.

Півтора сторіччя від Лютерових «95 тез» до кінця Тридцятирічної війни були ерою великого релігійного протистояння між новим римським імперським проектом та протестантським антиімперським проектом. Рим прагнув стати новою імперією з потужним візуальним супроводом: архітектурою, мистецтвом і естетичним багатством. Протестантизм був спробою протистояти цій новій естетичній імперії антиімперською та бунтівною силою *sola fide*, «віри єдиної», тобто силою «невидимого».

Але в кінці XVI — на початку XVII століття протестанти були не єдиною ціллю римсько-католицьких імперських амбіцій. У Східній Європі, зокрема в польській Речі Посполитій, ці амбіції було спрямовано проти православної церкви. Для того, щоб вижити, вона відповідала Риму, використовуючи його ж зброю: у військовій площині — розвиваючи козацьку військову силу, в інтелектуальній — заснуванням Київської академії: навчаючи покоління людей, які могли інтелектуально та риторично змагатися з католицькими єзуїтами.

Коли республікансько-імперіалістичне протистояння в Західній Європі закінчилася (у 1648 році), воно розпочалася у Європі Східній*. Хмельницький, як і протестанти, також виграв бій проти

* Його головним супротивником була не польська держава (сама по собі *Res Publica*, Річ Посполита), а глобальний римський релігійний та імперський проект.

нового імперського Риму: він створив антикатолицьку козацьку Україну — але водночас передав її під протекцію московського царя. Таким чином, Хмельницький відрізав частину українських земель від одного імперського проекту, але включив їх до іншого, що поступово визначав себе як «третій Рим» і рухався у напрямі до імперської ідентичності. Парадоксально, що саме інтелектуали з Київської академії, такі як Феофан Прокопович, допомагали своїм північним сюзеренам краще сформулювати їхню ідентичність і цілі, що поступово перетворили апокаліптичну концепцію Москви як Третього Риму на модернізовану експансіоністську концепцію Російської імперії доби Петра I.

Отже, Україна народилася між двома імперськими проектами, між двома версіями Риму: римо-католицького «Першого Риму» та православного московського «Третього Риму». Вона боролася проти першого та допомогла створити другий, а потім уже боролася проти другого.

Подальшу українську історію — від Мазепи до Шевченка, від УНР до Голодомору — можна вважати драматичною спробою «втиснути» республіканський проект у конфронтації між імперіями та зберегти республіканський острів у бурхливому імперському океані.

III. Гедонізм та аскетизм

Ми вже бачили, як засновник сучасної української літератури Іван Котляревський удався до іронії, вдягаючи українських козаків у римські костюми.

Однак поема Котляревського мала ще один важливий підтекст. Крім заглиблення в ядро ключової політичної суперечки Європи — між республікою та імперією — він також торкається важливого нерву психологічного й етичного протиріччя Європи: дискусії між гедонізмом і аскетизмом.

Українська «Енеїда» подала модерну і вже класичну версію української козацької ментальності: одночасно гедоністичної

та аскетичної, веселої та суворої, пияцької та асексуальної. Козаки були гедоністами у своїй жартівливій та безтурботній вдачі, але аскетами в готовності страждати й бажанні героїчно приймати біль, втрати та можливу смерть, немов натякав Котляревський.

Суперечність між гедонізмом і аскетизмом справді була одним із ключових питань європейської модерності, принаймні з часів Відродження.

Ренесанс XV–XVI століть, крім відновлення принципів античного мистецтва, відродив і античний гедонізм. Перевідкриття Епікура, Овідія, Апулея, оголеного тіла та еротичної літератури повернуло гедонізм до європейської культури після століть утисків.

Натомість реформація XVI століття — як протестантська, так і католицька — була аскетичним ударом у відповідь. Новий аскетизм був характерний для культури бароко XVII століття, але наступне XVIII століття, особливо у Франції, було часом нового гедонізму: живопису рококо, лібертинської літератури, перевідкриття людського тіла та фривольних емоцій. І навпаки, романтизм XIX століття почався з антигедоністичної контрреволюції: величні теми страждання та розплати, просування історії через очисні катастрофи, були основними темами «довгого» XIX століття. Аж до часу гедоністичної революції початку та особливо середини XX століття.

Якщо розглядати історію України крізь цю боротьбу гедонізму та аскетизму, вона постає неповною: їй постійно бракувало гедоністичної складової. Гедоністична революція часів Відродження її не зачепила: XV та XVI століття позначено поступовою втратою автономії, яку «руські» землі мали за часів середньовічного Великого князівства Литовського і яку вони згубили під польською владою. Відродження старої «руської» культури та її поступовий перехід до православної козацької української культури відбулися лише в XVII столітті — за часів аскетичного бароко.

Натомість у «гедоністичному» XVIII столітті українська «Гетьманщина» поступово втрачала автономію у складі Російської

імперії — від Полтавської битви у 1709 році до знищення Січі в 1775. Відродження української культури відбулося тільки в ХІХ столітті — але знову з її аскетичною та напіврелігійною мовою.

Ще важливішим для розуміння сьогоднішніх подій є те, що Україна також пропустила гедоністичну революцію ХХ століття.

У цьому ХХ столітті, особливо у його другій повоєнній половині, Західна Європа все більше сприймає прогрес як гедоністичний проект розширення простору для насолоди. Після тривалого елітарного гедонізму у ХХ столітті Європа «випустила» гедонізм в маси*.

У радянській Східній Європі, навпаки, прогрес сприймався як аскетичний або навіть мазохістичний проект: як досягнення великих результатів коштом великих страждань. Попри обіцяне щастя для всіх у майбутньому, марксизм у своїй суті був аскетичною доктриною. І цей аскетизм на радянському ґрунті ще більше радикалізувався: упродовж усієї історії Радянського Союзу прагнення насолод вважалося симптомом міщанства. Натомість масові вбивства, ув'язнення людей у ГУЛАГу або масові жертви на фронті вважалися моральними й виправданими — тільки тому, що це слугувало інтересам Історії та її месіанському класу, пролетаріату. Така особлива пролетарська мораль була основною ідеєю ХІХ століття: вона передбачала, що прогрес *потребує* страждань, що він пожирає жертв, як поганське божество, і що ці жертви — єдине «паливо», яке може рухати суспільство вперед. Аскетизм доби раннього комунізму поступово перетворювався на новий політичний садомазохізм — віру в те, що в житті ти маєш або коїти насильство, або потерпати від насильства.

* Культ страждань і смерті повертається у 1920-1930-х роках, але жахи війни дискредитували його як доктрину: гедонізм у західному світі повернувся з тріумфом у кінці 1940-х і донині не втрачає своїх позицій.

У пострадянських суспільствах цей садомазохізм нікуди не зник. Починаючи з 1990-х ці суспільства пережили раптове вторгнення насолоди та гедонізму із Заходу (переважно у вигляді споживацтва). Але, дивним чином, цей гедонізм не змінив собою попередніх садомазохістських нахилів. Оскільки задоволення все ще вважалося чимось *рідкісним*, єдиним шляхом його отримати було відібрати його в когось іншого силоміць.

Це пояснює важливі риси пострадянських суспільств та їхнє ставлення до насильства. Це пояснює, наприклад, чому Росія нині дивиться на світ лише з точки зору політики сили, експансії, анексії та вторгнення: вона отримує задоволення, силоміць відбираючи задоволення в когось іншого (в одному зі своїх есеїв я назвав це російською «зоополітикою»^{*}). Це також пояснює, чому Україні досі так важко подолати корупцію: у цьому надзвичайно хижому пострадянському світі, коли задоволення можуть у будь-який момент відібрати, коли ти навіть можеш позбутися своєї свободи чи свого життя, єдиний спосіб себе захистити полягає в здатності *купити* собі безпеку. Корупція — це спосіб купити безпеку, індивідуалізувати безпеку в суспільстві, у якому ніхто не почувається безпечно, а садизм усе ще вважається єдиним шляхом до справжнього гедонізму.

IV. По той бік виживання

«**Осіла культура проти кочової, республіка проти імперії, гедонізм проти садизму — всі ці протиріччя багато в чому визначають українську історію та ідентичність.**»

* Volodymyr Yermolenko, «Russia, Zoopolitics and Information Bombs», in *What Does Ukraine Think?*, London, European Council on Foreign Relations, 2015.

Вони глибоко вкорінені в минулому, і вони тривають досі, встановлюючи рамки того, як українці думають, почувають та поведяться.

Україна — це нація, що народилася на землях, які могли би стати і земним раєм, і земним пеклом. Вона була раєм завдяки родючим ґрунтам, біорозмаїттю та зустрічам різних культур. І вона була пеклом, тому що впродовж століть тут пролягали кордони, на яких зіштовхувалися культури, політичні проекти та великі амбіції, перетворюючи її на «криваві землі», якими безжально крокували кочівники й імперії.

Великий степ створював неминучу небезпеку приходу кочівного Чужинця або кочівної імперії, які справді приходили, бачили, перемагали, — але також і руйнували, не залишаючи слідів минулого. Амнезія та короткозорість — великі українські культурні хвороби — могли бути породжені степовою ідентичністю, у якій історія не залишає слідів і яка не дозволяє планувати своє майбутнє. Простір завжди має вплив на час, географія завжди визначає важливі рамки для історії, і обоє відбиваються на ментальності.

Певною мірою нинішнє самовизначення України сягає корінням у XVI та XVII століття. Стоячи перед кочовим «чужим», вона мала прийняти частину кочівної ідентичності, але водночас кинути їй виклик, захищаючи свою локальність і свою вкоріненість. Напівкочові українськи козаки захищали осілу культуру місцевих поселень від кочівної культури великих просторів.

Сьогодні, захищаючи себе від Росії, українці наново винаходять свій козацький міф, сприймаючи путінську Росію як іще одного великого кочівника, імперську силу, що воює на чужих землях і ставить під сумнів культури, які пишуться своєю місцевою ідентичністю. Цим можна пояснити, чому так багато українських солдатів на Сході носять козацьки зачіски та вуса, і чому з часів протестів на Майдані українці перейняли козацьку фразеологію (наприклад, слова «сотня», «побратим» тощо). Москва, яка у XVII столітті була для Києва союзником у захисті православної культури від турецької та татарської загрози, а також від

польського католицького імперського експансіонізму, тепер перетворилася на символ нової імперської експансії ХХ століття. Історія часто ставить речі з ніг на голову і навпаки — і кримські татари, які колись були кочівними супротивниками українців, тепер пліч-о-пліч із ними захищають свою місцеву ідентичність. Так само греко-католицька церква, що її православні у XVI–XVII століттях вважали символом католицької експансії, нині є одним із найсправніших проявів української місцевої унікальності.

Ще одна історична дилема — між імперією та республікою — також лежить у основі сучасної історії України.

«**Своєю по суті плюралістичною політичною культурою Україна протистоїть експансії Росії, що пробує оживити імперію під маскою національної держави.**»

Перемога або поразка українського республіканського проекту визначатимуть, чи буде новий російський імперіалізм поширюватися далі на Захід — чи навпаки зазнає поразки в Європі.

І, насамкінець, важливо те, що українська інтелектуальна історія бувала на піднесенні в часи, коли в європейській культурі панував аскетизм. Унаслідок цього присутність гедонізму в українській культурі була такою незначною і скромною, а натомість вона переповнювалася культами страждання та самообмеження. Сліди цього також можна побачити й нині.

Україна — нація, що народилася серед насильства і травм. Напевно, вона є чемпіонкою світу з виживання. Нині ж українці вчать жити — а не лише виживати. Вони прагнуть планувати довгострокове майбутнє — а не лише ховати своє скромне майно від кочівних чи імперських чужинців.

Важливо, щоб українці пережили й ці часи. Але не менш важливо, щоб вони нарешті змогли думати про щось набагато більше, ніж виживання.

Андрій Бондар

Роздвоєне серце неповноти

Можна почати цей текст *contradictio in contrarium*.
В українців не було:

- Ренесансу з його відкриттям людини, вільнодумством і відродженням античної спадщини;
- Реформації — замість неї в нас було «православне бароко»;
- Просвітництва — замість просвіщатися самим, ми співтворили безглузду Російську імперію й просвіщали у XVIII столітті росіян тим, що зуміли відірвати від Європи в епоху бароко, яке було консервативною реакцією на Реформацію;
- промислової революції XIX століття, під час якої в нас бував селянський романтизм і панувало російське самодержавство, нами ж, по суті, співтворене й оспіване ще у XVIII столітті;
- модернізму та модернізації — замість них були сталінська колективізація з Голодомором та індустріалізація з репресіями;
- сексуальної революції — замість неї в нас найвищі показники проституції та «найморальніші» у світі політики та державні діячі...

У цьому реєстрі відсутніх явищ і речей, як за відомою «китайською класифікацією» Борхеса, могли би опинитися також:

- «Світ як воля й уявлення» Шопенгауера в перекладі українською мовою;
- довіра до інституцій;
- культура коміксів;
- свобода пересування;
- репортажна література (бо який ще репортаж без свободи пересування?);
- міська культура (крім галицького романсу, старовинних ратуш і легенд про Магдебурзьке право);
- протестантська етика, а отже, й дух капіталізму;
- національна аристократія;
- добрі червоні сухі вина;
- національна буржуазія;
- кальвадос або будь-які інші міцні напої на основі яблучного спирту;
- тривала історична пам'ять;
- культура слухання музики;
- екологічна свідомість;
- політична еліта;
- лауреат Нобелівської премії з літератури...

По суті, кожна людина, яка має Україну в своєму досвіді, здатна дописати до цього несистемного реєстру пункт або й кілька. І з цього *volens nolens* випливає, що до початку XXI століття наша країна докотилася в розібраному, понівеченому та деформованому стані. Зрештою, можна знайти сотні причин і чинників того, чому ми на сьогодні саме такі, які є. Як на мене, не менш цікаво помислити, звідки ми починаємося такі, як ми є. Де те місце на мапі нашої психології, географії й травматології, із якого ми починаємося.

Якщо уявити Україну як метафору, то це, певна річ, буде метафора втрати й браку. Втрати чогось / когось і браку чогось / когось, втрати в минулому, а відтак і браку в сьогоденні, втрати в сьогоденні через брак у минулому — політичні, соціальні, культурні, демографічні, економічні.

Ми ніколи не розвивалися — лише хаотично формувалися і деформувалися у режимі постійних втрат / браку. Точніше, режими бували різні — то жорстокі, то помірковано-репресивні, то авторитарні, — але завжди не наші, накинуті кимось згори, зі своїми правилами, обмеженнями, законами. І в кожному з цих режимів вижити, зачепитися за життя було для нас найважливіше.

«Добра та влада, яка менше вбиває» — думав
українець і вибирав життя.

Чи не звідси наша недовіра до інновацій і прогресивних ідей, чи не звідси зависання між виживанням і розвитком, між ідентичностями й цінностями, між сходом і заходом? На питання «Хто такі українці й чого вони хочуть?» ми поки що не можемо дати однозначної відповіді, оскільки проблеми починаються ще на стадії самоідентифікації: кого вважати українцем? Відповідно, друга частина питання губиться в невизначеності першої: якщо ми досі не знаємо, хто такі українці, то як нам, зрештою, з'ясувати, чого вони хочуть?

Утім, метафора втрати / браку, як і кожен художній троп, обмежена й не вичерпує всієї складності — за нею губиться коріння проблеми: чому з нами все відбувалося саме так і коли це, власне кажучи, почалося? Українці бувають природними фаталістами, тому для таких випадків часто-густо мають два пояснення: «на роду написано» й «пороблено». А отже, як правило, воліють цю характерну ознаку своєї історичної долі пояснювати втручанням чинників, від них самих жодним чином не залежних. Натомість ті з нас, хто причини сучасних виразок або непримиральних

властивостей «української душі» схильний пояснювати раціонально, іноді не знаходять нічого, крім апеляції до «сивої давнини»: середньовічного розбрату напівлегендарних князів, татаро-монгольської навали та — з найсвіжішого — зрадливості козацької старшини. І що сивіша ця давнина, то більша ймовірність іще сильніше заплутатися в імовірних коренях проблеми, списати їх, наприклад, на роздвоєність між язичництвом, що мало в нас занадто великий вплив, і християнством, що ніколи не було глибоким настільки, аби цю роздвоєність подолати. Тому в якомусь сенсі нам легше одразу сказати «на роду написано» й «пороблено». Незалежно від методології, пошуки причин наших втрат і браку все одно буде зведено до речей, які з нами, сучасними, не мають жодного зв'язку.

Як істота літературоцентрична, я схильний оцінювати горизонт українських проблем за художніми текстами. Для бездержавних народів саме література стає їхньою державою, оскільки саме в текстах фіксуються настрої, висловлюються надії й оплакуються втрати. Саме література для українців XIX століття стає чи не єдиним культурним інститутом. Зрештою, хіба не з літератури й винайдення фольклору епохи романтизму народжується нова Європа? Тож у цьому сенсі ми не унікальні.

І не дивина, що перший твір нової української літератури — перелицьована Вергілієва «Енеїда» авторства Івана Котляревського — якраз про втрату. Її можна прочитувати по-різному — як митарства української душі, як художній опис втрати української державності й одвічну мрію про неї, як певний літературний документ, у якому стверджується зв'язок народу з козацьким міфом, як надійний доказ того, що українська культура належить європейській культурі й черпає з неї свої сюжети, як, зрештою, і те, що стихія народного життя з її споконвічною повнокровністю, багатством і оптимізмом завжди сильніша за історичну долю.

З останнім особливо хотілось би погодитися: після втрати старої вітчизни козак Еней знаходить нову. Але де вона в реальності?

Її немає. Стара козацька вітчизна — втрачена, нова, уявлена й уявно набута — живе тільки у сфері бажаного.

«**Українець існує не завдяки історії,
не з історією і не в історії, а біля історії,
а найчастіше всупереч їй.**»

Історія як наратив послідовних подій, де причини породжують наслідки, де змагаються геополітичні вектори й протистоять між собою великі потуги, є для нас вторинним і невідомим світом. Наші контакти з історією нічим добрим для нас не завершувалися, тому в гегелівському сенсі ми якраз і є отим його «неісторичним народом» у вакуумі. Українці як народ не просто виростають із фольклорної стихії або призначають її головним джерелом свого існування, як ті ж, наприклад, німці з гердеризмом і казками братів Грімів. Це було б занадто просто. Серед нас знаходиться творець, який виявляється фольклорнішим за фольклор і народнішим за сам народ.

«Кобзар» Тараса Шевченка, як не раз зазначалося, творить міф України — із її «золотим віком», якого в реальності не було, і втратою цього «золотого віку», який у реальності був, міф України з її героями, типажами, сюжетами, колоритом, амбіціями, травмами, катастрофами й морями своєї та чужої крові. Шевченко в якомусь сенсі переміг не лише історію, апелюючи до її подій як до міфічного позаісторичного часу, а й реальність — на довгі десятиліття. Тому Шевченкові в нашій культурі можна все, а Шевченка можна всім і як завгодно. Десь на одному рівні з Шевченком у ієрархії вседоступних кумирів хіба що Ісус Христос. Але, по-перше, у Христа в нас мало хто вірує по-справжньому, а по-друге, він не був українцем — хоча спроби записати його в наші співвітчизники були. Натомість у Шевченка вірують досі. Спробували б не вірувати. Припускаю, це єдиний українець за всю нашу історію, якому повірили всі. Таке з українцями буває

дуже не часто. Тільки творцеві так довіряють. Я би сказав, що безоглядна любов до Шевченка — це взагалі неспростовний доказ того, що українці здатні на любов.

Шевченко — це наше Різдво й наш Великдень. Його святкують усі — хто з державної спонуки, хто з професійного становища, хто зі щирої любові. Це те, що вшито в нас за замовчуванням і практично жодним чином не витравлюється й не долається. Він добре вміє бронзовіти і так само вправно перетворюється на пластикін, із якого кожен може зліпити якийсь свій сенс. Шевченко розібраний на цитати та меми й приймається в різних дозах і з різних нагод. Він найупізнаваніший герой сучасності, який завжди викликає живі емоції. Його пристрасно захищають від неканонічних інтерпретацій і до нього йдуть як по свячену воду всі — праві, ліві, консерватори, націоналісти, постмодерністи, модерністи, метафористи, сповідальники, примордіялісти, соціялісти, ліберали, ті, хто за Україну в Європі, ті, хто за самобутній «третьій шлях», і навіть ті, хто за Україну в одній родині з «братнім російським народом».

Так ми виростаємо зі втрати батьківщини, що її нібито жартома описав у «Енеїді» наш «зачинатель» Котляревський, і втрату «золотого віку» як головну травму українського буття, що її створив наш «основоположник» Шевченко, робимо своїм головним конструктивним елементом. Саме з цього примарного й сумнівного «золотого віку», міф про який вони поселяють на довгі десятиліття в українській свідомості, виростає характерна риса сучасних українців — їм здається, що «колись» було краще, ніж тепер, і так кепсько, як сьогодні, не могло бути ніколи: «Було колись в Україні», — написав Шевченко, і йому повірили назавжди. Авжеж, колись було — тепер немає. Це «колись» у сучасних українців може відсилати на історичній мапі й до брежневського застою, де була квітуча «стабільність», і до сталінського тоталітаризму, де був жорстокий «порядок», і до Козаччини, де була «справедливість» і «слава», і до князівського середньовіччя давньої Русі,

де була «мудрість» і «Руська правда». За всієї нашої неісторичності й бездержавності, саме в історії ми часто-густо шукаємо й знаходимо підтвердження колишньої повноти — уявної та фальшивої. «Сумно, страшно, а згадаєш — серце усміхнеться». Це теж Шевченко — і головний вектор нашої духовної фізіології.

«**Усмішка серцем**» — тобто органом, що відповідає в українців не лише за емоційний світ, а й підміняє собою світ раціональний.

У сферу мислення, де мали би панувати методи й концепти, ригористична думка й розумова дисципліна, українці приходять зі своєю «філософією серця». «Словник української мови» — бо де шукати правди, як не там, — оперує 397 фразеологічними єдностями, сполученнями і зрощеннями, де фігурує «серце», тоді як «розум» явно пасе задніх — лише 89 фразеологізмів, добра половина яких стосується, певна річ, не здобутків розуму, а втрат, поразок і катастроф. Ще гірше — про «голову», але найгірше — про «мозок». Це найменш певний людський орган для українців, які не тільки «боліють серцем» і «відчувають серцем», а й «розуміють серцем», а останнім часом ще й «голосують серцем». Із «мозком» у нас пов'язано лише кілька фразеологізмів, із яких нейтральну конотацію мають два — «ворушити мозком» і «крутити мозком» (добре думати), решта ж два стосуються негативу — «краяти мозок» і «вправляти мозок».

Отже, із повною перемогою серця над розумом, емоційного над раціональним на мовному рівні не могло не відбутися явного зміщення в бік кордоцентризму, який у певний момент, за відсутності альтернативи, і назвали питомо українським різновидом мислення та світопочування. Адже мозок для бездержавного народу — завелика розкіш. Він посіє сумнів, не подарує втіхи й не попередить у слушний момент про небезпеку, тоді як серце «не зрадить», «підкаже» і «виведе». Надмір серця породжує

дефіцит раціональності, логічності й схильність до афектації. А відтак у великому розбитому серці українського ества саме в середині XIX століття народжується ще одна питома національна риса — роздвоєність.

Певна річ, ідеться тут про ще одну знакову постать української літератури — Миколу Гоголя, нашого «засланого козачка» в російській культурі, з чиєї «Шинелі» вийшла вся тамтешня літературна класика. Зрослий на старосвітських, барокових дріжджах, Гоголь також по-своєму творив український міф, населяючи свої ранні твори романтичними героями, інфернальними силами і, знову-таки, уявленням про втрачений рай минулого. Російська мова текстів Гоголя кличе його до нових завоювань: так український романтик із когорти старої української шляхти перетворюється на російського реаліста, а згодом, під кінець життя, на релігійного містика. Його роздвоєність між українською та російською стихіями становить головний нерв усієї творчості.

Оце «з'єднання двох природ» згодом стане шаблоном, за яким у наступні півтора століття роздвоюватимуться українці, забуваючи свою мову й усіляко прилаштовуючись до життя, де питома ідентичність стає тягарем і гальмом до розвитку, а справжню повноту в колі імперської культури можна набути лише відмовляючись від своєї української частини. Гоголь так і пише: «...сам не знаю, яка в мене душа — хохлацька чи російська. Знаю лише, що не дав би жодної переваги ні малоросіянину перед росіянином, ні росіянину перед малоросіянином».

За його уявленням, кожна з двох частин ідентичності має те, чим не володіє інша, а тому вони мусять взаємодоповнюватися. Гоголь мріяв стати своїм серед росіян, тож геть відкинув своє польське етнічне походження й чимдуж намагався дорожче продати свій неповторний акцент, свій талант і українську частину душі, яка мала «злитися воедино» з російською й набути собою щось «найдосконаліше в людстві». Ідеалістичний проект із входування Гоголя в російське імперство перетворюється для нього

на статус класика російської літератури, де він визначив, по суті, увесь подальший соціально-критичний вектор розвитку, але так і не став до кінця своїм. Думаю, росіянам непросто вибачити йому «Мертві душі» — такий нищівний портрет суспільної верхівки міг вдатися лише чужинцеві. Так роздвоєність із афекту перетворюється на ще один український архетип, який у XX столітті, вже в нових історичних умовах, принесе свої гіркі плоди.

Якщо поглянути на електоральну мапу нинішньої України, то найперше, що впадає в око, — це якраз дві великі групи людей, перша з яких вирізняється прагненням до інтегральної української ідентичності, а друга за головну ознаку має роздвоєність між українською та російською стихією, де від першої залишає суто декоративні ознаки у вигляді самоназви, а від другої запозичує культуру та мову. У XX столітті гоголівська роздвоєність приростає проектом творення так званої «радянської людини» — «нової людини» більшовиків, позбавленої «химер національного» й цілком відданої новітнім ідеалам колективного життя в дусі інтернаціоналізму.

Нині дехто в Україні саме цю радянську ідентичність із неодмінною прихильністю до російської культури та мови намагається подати як здорову, «загальнолюдську» альтернативу українській ідентичності, що автоматично зводиться до консерватизму, націоналізму та ізоляціонізму. Так гоголівське «злиття», що мало втілитися в чудесній єдності двох різних національних стихій, обернулося для певної частини українців повним або частковим стиранням свого національного обличчя, а відтак спричинилося до появи теорії Миколи Рябчука про «дві України». Тому на питання «Хто такі українці й чого вони хочуть?», на яке історичні нації давно відповіли, у нас досі лунають різні, іноді діаметрально протилежні відповіді, а пафос прогресивного розвитку з його світом цінностей губиться в дискусіях про складності ідентифікації.

Після Шевченка, у другій половині XIX століття, робилося кілька спроб конструювання нової української цілісності через ідею українського автономізму, лібералізму, соціалізму

й анархізму (Михайло Драгоманов), через позитивізм і соціал-демократію (Іван Франко), через «contra spem spero» й «українське рісорджіменто» Лесі Українки. У певному сенсі діяльність трьох згаданих постатей була раціональною реакцією на століття поразок і неповноти, яку нібито можна було подолати за допомогою прогресивних тенденцій європейської думки та її естетичних віянь. Робилися численні спроби зрозуміти народ, а розуміючи й водночас маючи його за головне джерело позитивних якостей — просвітити його, показати йому шлях, у якому знайдуть гармонію соціальне з національним, а «плебейська нація» (Драгоманов) «паралітиків на роздоріжжю» (Франко) подолає свою одвічну неповноту. У зв'язку з ними формувалася українська версія народництва, покликаною через культурницьку роботу і проект «Просвіти» показати цьому народові правду та шлях.

Уже у ХХ столітті, коли ідея української державності як єдиного методу досягнення цієї бажаної повноти й подолання роздвоєності, здавалося, ось-ось знайде своє втілення в реальності, кожна спроба оберталася черговою національною катастрофою. На проект української соціал-демократичної України Перших визвольних змагань реальність відповіла УРСР у складі Радянського Союзу; на проект культурного «Червоного Відродження» та радянської українізації — фізичним знищенням літературної еліти та встановленням єдиного правильного творчого методу у вигляді соцреалізму; на селянські бунти — Голодомором 1932–1933 років; на інтегрально-націоналістичні Другі визвольні змагання — гітлерівським і сталінським терором; на дисидентський рух 1950–1980 років і поетичне шістдесятництво — таборами, тюрмами і психлікарнями; на оксамитову спробу комуністичної українізації 1960-х років — масованою брежневською русифікацією 1970–1980-х.

Кривавий розрив із українськими та європейськими культурними й політичними традиціями, що відбувся у 1930-х роках, не просто утривалив неповноту й роздвоєність, а зробив її чи не єдиним можливим *modus vivendi*.

«**Українець у ХХ столітті вижив дивом — лише завдяки власному вмінню чіплятися за життя, а дожив до ХХІ століття лише з примхи історії — напіврозпаду радянської імперії у 1991 році.**»

За останні 28 років, відколи на мапі Європи з'явилася нова держава Україна, агрегатний стан суспільства й еліт не дозволив ні якісних економічних стрибків, ні поступового розвитку, ні реформування країни, ні чудесного встановлення ліберальної демократії за західноєвропейським зразком, ні суперництва ідеологій заради політичного та суспільного розвитку.

Війна 2014 року з Росією як відповідь на радикальну спробу України вийти з-під російського впливу під час Євромайдану 2013–2014 років, що вилася у супутню анексію українського Криму та окупацію Донбасу, з одного боку, лише загострила внутрішні суперечності, а з другого — показала, що жоден успішний соціально-економічний проект в Україні неможливий без розв'язання головного питання: повного й остаточного виходу з імперії та її структур — політичних, культурних, психологічних, — що лише підживлюють нашу роздвоєність і неповноту.

Вітольд Гомбрович у передмові до своєї повісті «Транс-Атлантик» (1953) так писав про стан своєї країни в середині ХХ століття: «Ми, поляки, були частиною занадто слабкого утворення, аби жити по-справжньому, але достатньо сильного, аби вижити». Услід за поляками, нашими колегами у великих переділах і катастрофах ХХ століття, ми можемо записати собі пункт «виживання» як наш найбільший здобуток у минулому столітті.

Усе ж цікаво було би помислити в позитивному ключі й, на контрасті з *contradictio in contrarium* початку цього тексту, завершити здобутками — коротким реєстром того, що українці мають.

Отже, в українців є:

- великі запаси терпіння;
- культура виконання музики;
- олігархічний феодалізм із елементами демократії;
- свобода слова;
- досить низький рівень агресії в суспільстві;
- досить розвинені як на пострадянську країну інституції громадянського суспільства;
- здатність гуртуватися й об'єднуватися заради певної мети;
- нездатність доведення колективної мети до результативних і незворотних наслідків;
- потужна нововинайдена традиція української етнічної музики різноманітного гатунку;
- релігійна терпимість і досить високий рівень толерантності;
- нездатність враховувати власні помилки й небажання вчитися на чужих;
- загалом добре почуття гумору, але досить слабке почуття іронії;
- досить низький рівень антисемітизму;
- готовність до національної дискусії;
- досить високий рівень розуміння того, що альтернативи «психологічній Європі» все-таки не існує, а якщо й існує, то це тільки смерть від імперії: або повільна — як її інтегральної підрядної частини, або швидка — в боротьбі з нею;
- розуміння невідворотності системних змін і докорінної зміни правил життя, але без усвідомлення того, що кожної окремої людини це стосується першою чергою;
- досить потужна шахова школа, яка впродовж кількох десятиліть здобуває міжнародні успіхи;
- самобутня сучасна східноєвропейська література, яка читається в перекладах, але загалом погано відома власному народу;

- досить безконфліктна двомовність і посередній рівень знання іноземних мов;
- примат індивідуального над колективним;
- сильна національна фобіа;
- невитравний ген свободи та непокори;
- велике бажання перейти з режиму «виживання» в режим «життя»;
- досить високий рівень відкритості до світу й бажання вступати з ним у діалог;
- талант терпіти труднощі;
- запит на справедливість;
- бажання гідно жити;
- бажання просто жити...

Кожен міг би дописати до цього реєстру свої пункти. Їх би якраз, можливо, й вистачило для подолання неповноти та браку. Та й драматичну роздвоєність свою якщо якось не подолаємо, то поставимо собі на службу. Ми з нею теж не унікальні в цьому світі.

ОПОВІДІ

Україна як кіно

Ірена Карпа

Ви знаєте її краще за мене

Гаська Шиян

Україна як кіно

I

Нещодавно з колежанками — журналісткою та продюсеркою — робили презентацію України для групи французьких банкірів. Милі люди з регіонів, мають вельми приблизне поняття, де та Україна розташована, але цілий день були на конференції, їй присвяченій, увечері підуть у (майже) український ресторан, а поміж тим побажали мати таке собі культурне апери.

Моя колега-кінопродюсерка довго розповідала про Малевича, паризьку українську школу, Сою Делоне, Олександра Архипенка й Олексу Грищенка. Журналістка представляла свою першу книгу про скульпторку Хану Орлову — одеситку, що підкорила Монпарнас, а заодно познайомила Модільяні з його нещасною Жанною.

Банкіри, сидячи в майстерні тієї самої Орлової, чемно кивали, щось записували й ставили ввічливі запитання. (Дехто так само ввічливо засинав.)

Настала моя черга виступати. Знаєте, кажу я їм, у нас у Києві такі-і-і коктейлі роблять, що вам і не снилося. Ну, може, снилося, якщо ви часто ходите в який-небудь *Experimental Cocktail*

Club (ця локація банкірам була трохи більш знайома, ніж місце України на мапі). Але в нас вони вдвічі більші й утричі дешевші, провадила я. І тут банкіри вже остаточно попрокидалися.

Далі я завелася про їжу й відкритих, красивих людей. Щоправда, чітко означила ареали їхнього існування — із прицілом на допитливого іноземця: техно-вечірки, коворкінги, гіпстеські крамнички, тераси. Це для урбаніста. Глухі села, гори, садки під вишнями й полуниця на продаж при дорозі — для любителів пасторалі. (Відразу наголошую: я вживала слово «люди» в дуже широкому його значенні, бо тут і бабусі, що порозуміються жестами, і гіки з ідеальною англійською. І я би ліпше проковтнула собі язика, ніж виставила на знамена українських жінок як «бренд» чи туристичну атракцію, яка ще й роздягається (чогось уявився собі переливний календарик із 80-тих), як то промайнуло було в спічах аж двох українських президентів).

Банкіри просили точних адрес, і вже фактично сиділи з коктейлями, бовтаючи ногами з рифтопів, оглядаючи панорами Києва. Радила їм славнозвісний *Barmen Dičtat*, *Parovoz Speak Easy bar*, *11 Mirrors Rooftop* та *It's not the Louvr Gallery bar* (бо тут ще й виставки класні бувають).

А ще от, кажу, покатайтесь Україною поїздом. Візьміть у касі те, що називається СВ, «ES-VE», так і кажіть) — у Європі такого давно вже немає, максимум лишилися рідкісні нічні потяги, де над людьми ставлять сардиноцентричні експерименти: витримують вони в купе по шестеро — чи хтось помре від сколіозу. В нас же лишилися відголоски старомодного шику — можна досі їздити вдвох, майже *Oriental Express*. Ну або, якщо сміливі, пройдіться по хардкору: візьміть звичайне купе чи плацкарту. Тоді побачите справжнє життя без прикрас. Головне — не вмикайте жодних упереджень. Визирайте за вікна, вийдіть на рендомній станції.

І на все, що вам здається потворним, дивіться так, наче дивитися атмосферний фільм...

Про фільм французькі банкіри запам'ятали, але навряд чи на хард-кор наважаться. Максимум Київ чи розпіарена Оdesa — ну що ж, там гарно і смачно. Мені ж страшенно хотілося б написати цю маленьку розповідь для когось такого, як я. Мені дуже довго не подобалася Європа, в Азії було значно цікавіше — транзитні суспільства криють у собі чимало цікавого. Мабуть, Україна теж лишається таким суспільством. Тож якщо ти любиш трохи зазирати за шторку прибраності й розфасованої туристичної інфи — читай і приїзди.

От що ти знаєш про Україну? Як давно перестав її плутати з Росією, ба навіть вважати Росією всі нещасні 15 республік у складі СССР?.. Добре, більше не буду. Ми ж не на екзамені.

Якщо ти раптом у Парижі разом із натовпами туристів потрапив на виставку «Rouge» про мистецтво радянської доби, то разом із усіма міг вигукнути: «О, як екзотично, як це романтично й колись секретно!». А я тобі скажу, ніфіга це не романтично. Колись секретно — так. Ще й досі в архівах КГБ ховається чимало різної «екзотики». Я не історик, і певна, що в цій книзі можна буде знайти гідні фахові аналізи від блискучих професіоналів.

«**Але дещо і я можу зробити добре — чесно розповісти про те, що траплялося з кількома поколіннями моєї української родини.**»

А те, що траплялося, із найніжнішого віку засіяло в мені зерно неприйняття Радянської влади. Від антирадянських анекдотів мого тата й ненависної паркої шкільної форми (ти уявляєш, як воно — носити подвійні шари цупкої вовняної тканини в 30-градусну спеку?) до репресій мого прадіда за антирадянську діяльність. Кажучи просто, Радянська влада в моїй родині традиційно вбивала мрії.

Мій батько, наприклад, не зміг вступити на омріяний факультет журналістики, бо в його досьє числився «ворог народу» — мій

прадід. Прадід Олекса був страшенно цікавим персонажем. Простий селянин і до приходу Других Совітів власник найкращих виїздових коней у селі. Те велике село на Львівщині, Передільниця, було на шляху прочан до Матері Божої Ченстоховської. Там було аж 7 заїзджих дворів, тож заробіток дід мав. Не гребував розкішними Олексиними конями й місцевий пан: особливо за для виїздів до місцевого Лас-Вегасу — в казино під Перемишлем. Там азартний гульвіса програваввся вщент, а щоби захистити шляхтянську честь, мусив відіграватися. Єдині гроші на його горизонті були гроші з кишені Олекси. Пан вимагав, погрожував і благав йому позичити. Олекса вперто хитав головою: нічого нема. Тоді пан зітхав, діставав із кишені шматок паперу, малював на ньому свої поля й пунктиром позначав, яку частину поля віддасть Олексі, якщо той позичить йому грошей. Тут якраз гроші в Олексі й знаходилися. Таким чином пан жив своє життя стрімко й палко, а поля мого прадіда приростали, як на дріжджах. Шкода, що в панів і селян дещо різні екзистенційні цінності: якщо пан профукував свої маєтки, що дісталися у спадок, і жив одним днем, то Олекса намагався свій спадок для дітей примножувати, і до невизначеної дати вся родина мусила працювати на це далеке й красиве майбутнє. Тому Олекса, усі його діти й дружина мали відмовляти собі в усьому. Бо всі яйця, м'ясо й молоко неслося на базар і продавалося з єдиною метою — виручити якомога більше готівки для позичок панові в казино наступного разу.

Другі Совіти забрали в Олексиній родині все, що не забрали ні Перші Совіти в 39-му році, ні фашисти. Вимели все, до останнього яєчка. Кожну корову й курку, всі поля. Усе сколективізувалося, а самого Олексу як «кулака» (загальна назва для заможніших селян, що їх постановив планомірно винищувати ще Владімір Ленін), заслали в Сибір. Ще й «пришили» підривну діяльність проти Радянської влади — бо знайшли на горищі хати підшивку журналів «Просвіта», україномовного видання для вчителів та інтелігенції...

Один із Олексиних синів, мій дід Іван, уже коли став головним інженером Прикарпатлісу (і як йому це чудо вдалося?), якось умудрився витягти батька з сибірських таборів. Цікаво, що прадіда Олексу Сибір не зробив озлобленим. По поверненні з заслання він навіть провадив колгоспну пасіку. А ще став бригадиром дорожньої бригади та власним коштом засадив узбіччя не державними тополями, а яблунями, грушами, сливами й горіхами. Кілька кілометрів — аж до Нового Міста.

«**Мій тато пам'ятає, як його дід Олекса вмів говорити з кіньми. Тепер це називають модним терміном horse whisperer.**»

Та й мамина родина на лояльність до радянської влади не слабувала. Наш дідо Петро мав загинути в голод 47-го року, вже до моргу його несли, коли в останню мить примчав дядько Гриша, витягнув наган і сказав, що розстріляє всіх кебенійматері, якщо цей хлопець не буде жити. На дядька ніхто не поскаржився. Він був другим секретарем райкому партії...

Той самий дід Петро став потім кадровим військовим. Командиром розвідки, підполковником танкових військ. Його до самої смерті мучили нерозв'язані питання: чимало дід Петро, успішний радянський військовий, перечитав на пенсії книг про діяльність УПА, національну боротьбу та персонажів штабу Петлюри, Бандери, Коновальця й Шухевича. Із настанням Незалежності мій дід став ледь не першим серед радянських відставників високого рангу, хто вступив до Конгресу українських націоналістів. Чому?..

Бо дід Петро був одним із тих, хто вводив війська у Прагу в 68-му році. «Уже тоді, — казав мені дід, — відбувалися дивні речі. Прийшов якось уночі до нас на вогнище чеський студент. Почав акуратно так розпитувати, для чого ми тут. І пояснювати, за що вийшли вони... Не знаю, може, то був підсланий КГБ провокатор.

Але сумнів закрався мені в голову вже тоді». І мучив той сумнів діда до самої смерті.

Мій тато міг би стати рок-музикантом у часи своєї студентської юності. Він навіть трохи був хайпонував — зробив на той час нечуваний реп-бридж у хард-рокову композицію. І все би було добре, і дівчата кидали би пачками на сцену квіти й бюстгальтери, якби той рок-хіт не був на слова... Тараса Шевченка. Свободолюбивий Львів 70-х прийняв ті «Думи мої» (до речі, вірш перекладено більшістю мов світу, твоєю також, так що Google помагає) саме так, як треба було.

«Ні, ну правда, для конкурсу патріотичної пісні лісотехнічного вузу все було дещо надто феєрично, — сміється тато, коли я розпитую його про ту давню історію. — Пісня з речитативом „затопчу неволю босими ногами“ виконувалася вісім (!!!) разів. І щоразу на сцену з квітами вибігали цілувати нас дівчата з інституту декоративно-прикладного мистецтва. Дотепер люблю у Львові вулицю Залізняка...»

Наступний ранок не був таким безхмарним. Скликали ціле партбюро, на якому парторг факультету вимагав очистити радянські студентські ряди від бандерівської скверни. «Не поміг би мені й тато, хіба що мав би неприємності через сина. Ти не повіриш, але деколи допомагає добре вчитися: у завкафедрі історії КПРС я був улюбленцем. А саме він був парторгом цілого інституту та другом юності самого Брежнєва. Що, сказав він, хочете цих вигнати? Завтра вони організують смолоскипну ходу (а прецеденти на той час вже у Львові були), післязавтра підуть центром із масовою колядою (*різдвяні пісні теж були під заборноюю, — авт.*), і аж тоді у Лісотеху прогрімить. Спустити на гальмах, а дурні конкурси скасувати — хай ідуть збирають гербарій нах...»

Історія повернулася на краще: батька сплавив від гріха подалі в НДР, за обміном студентами-інженерами. Щоправда, на стенді «ними гордиться наш факультет», де красуються всі делегати до іноземних вишів, батькового фото нема. Така дрібна помста

декана. «Зате мої батьки пишалися сином. Таємно. Але я чомусь у цьому впевнений», — усміхається мій тато.

Моїй родині, можна сказати, щастило. Завжди в найважчі часи знаходився хтось кмітливий — і в останню мить усе рятував. Наприклад, у часи голоду, коли ентузіасти НКВД забирали в селян усе збіжжя, а за сховані три колоски розстрілювали, мої предки заховали своє зерно в землі рівнісінько під хврткою — і це було єдине місце, не проштрикнуте «щупом». Крім зерна, ховали й людей. Мій прадід у часи Другої світової втік із німецького полону. Але в СРСР за таке «вітали» розстрілом — мовляв, як це тобі вдалося втекти, ти ж, певно, зрадив Батьківщину — то й відпустили?!

У ту-таки війну бабця, що прожила її дитиною, назавжди навчилася не ділити світ на біле й чорне (і передала це мені). Завжди пам'ятатиму ту дивну історію про 6-річну Лідочку (мою бабцю) й німецького шофера Отто (возив генерала), що квартирувався в їхній хаті в селі. В Отто в самого лишилися діти, і він дуже сумував за ними. Усім, що отримував у пайку, Отто ділився з українською родиною. А найцінніше — цукерки й печиво — моя маленька бабця вішала на ялинку до нового року.

Коли німці відступили, прийшли радянські війська. Перше, що зробив солдат-освободитель у бабціній хаті, — обдер і зжер усе, що дитина вішала на свою вбогу ялинку...

Я почала про вбиті мрії, так? У нас таких — через одну родину або й більше. Когось радянська система репресувала прямо, а хтось вмикав автоцензуру (це ще гірше) й починав писати графоманські віршики й пісні, славлячи Систему. Мріяти про волю, хрестити дітей, співати автентичних пісень — усе це прирівнювалося до найгіршого злочину, але ми це робили. Дітей хрестили потай і вдома, коляду співали за щільно закритими дверима, передавали «заборонені» книжки з рук у руки, збиралися на кухнях, щоби послухати недозволений «Голос Америки»...

Хоча були й представники протилежного табору. Цікаво, які історії розказують онукам вони: всі ті, хто писав доноси, анонімки,

та й просто всіляко натхненно співпрацював, не ставлячи під сумнів правоту системи? А ще цікаво, чи можеш ти бодай із чимось порівняти це в досвіді твоєї країни, не звертаючись до шпигунських фільмів.

«Ну от за що її любити, ту Совдепію?» — питає в мене тато. — Може, за те, що в кожному класі моєї, як тоді вважалося, елітарної школи обов'язково мали навчатися діти кадебешників і зливати вдома все почуте? У нас це була Рітка Калашник, і ми про це здогадувалися... А вона призналася нам на якійсь еніній зустрічі випускників. Плакала й запевняла, що ніколи й нічого... І ми їй вірили, а дівчата плакали разом із нею».

Саме через оце інкубаторне підрізання крил людським мріям — народився ти дитиною антисоветчика чи дитиною кагебіста, відразу вже на щось приречений, — я не можу знайти нічого романтичного в Совку. Що романтичного в коричневій шкільній уніформі? У портретах Леніна в кожному кабінеті? У ганчірках багаторазового прання замість тампонів чи гігієнічних серветок (ОК, цей приклад дуже любить наводити Оксана Забужко)? У тому, щоби роками стояти в черзі на купівлю автомобіля «Жигулі»? А в гаслі «З кожного за здібностями, кожному — за потребами»? У неможливості казати правду? У сірих коробках-дев'ятиповерхівках, часто побудованих на місцях архітектурних пам'яток? У неможливості виїхати з країни кудись поза межі соціалістичного табору? Я не знаю, чесно.

Думай про все це, коли дивитимешся своє кіно про Потворне, крокуючи українськими містами. І не забувай шукати серед нього крапельки Красивого.

24 серпня 1991 року мені було 10 років. За кілька днів до ухвалення Акту проголошення незалежності України, 21 серпня, у Москві

* Так ми тут називаємо радянський лад. Ще більш загальноприйняте — «Совок». — Авт.

стався путч. Всесвітньовідоме «Лебедине озеро» на всіх телеканалах і танки на Красній площі. Пам'ятаю, як ми з подружкою йшли пришиклі й перелякані, ведучи свої велосипеди за кермо, із опущеними головами, і міркували, що ж тепер буде — чи дістанеться нам та омріяна Незалежність. Не думаю, що справа була лише в уривках розмов дорослих і сплутаних повідомленнях нечисленних медій. Радше цей потяг до свободи й незалежності у людини в крові. І він або є, або немає. В українців точно є — бо яка би fucked up наша геополітична позиція не була усі ці сотні років, дупу жодного царя ми не зацілували до синяків. Щоразу, пройдисвіти, вмудряємося влаштувати нову революцію, партизанські рухи чи визвольні змагання. Хобі в нас таке. А що — виходить добре. Ще би навчитися все здобути втримати й достойно його менеджерити — ціни нам не буде.

Думаю, ти й так уже в курсі й про Майдан-1 у 2004 році, і про Майдан-2 в 2014-му (так, ми пунктуальні). Якщо хочеш дізнатися більше, раджу читати «Браму Європи» історика Сергія Плохія чи «Щоденники Майдану» романіста Андрія Куркова. Навряд чи колись мені вийде описати все, що з нами трапалося — надто інтимним, емоційним та переоцінювальним вийшло для мене останнє українське скидання диктатури. Скажу одне:

«**Я безмежно вдячна своїй епісі за те, що мені пощастило пережити цю історичну, неймовірну солідарність.**»

Такого навіть у кіно не показують. «Дух Святий зійшов», — казав про 2004 рік історик Ярослав Грицак. У 2014 з Духом за компанію явився й Архангел Михаїл із вогняним мечем: ми стали зібранішими, злішими й не такими «котіками», як у 2004.

Якщо можна уявити собі відчуття «проживання нації» — то це було воно. Мене якось аж накрило просто на вулиці цією любов'ю до простих дядьків у закіптюжених кожухах, із саморобними обладунками, до жінок із червоними від холоду руками, що колотили на морозі супи й чай для всіх, хто змерз, до дівчат, що

просто ходили й обіймали тих, хто needs a hug... Хто вони були, ким працювали в нормальному житті? Різниця не було. Було якесь небачене до того відчуття спорідненості. І розуміння, чого я народилася саме в цій країні в цю епоху.

До речі, стане цікаво — передивися кліп Фарела Вільямса «Хеп-пі»: ми там танцюємо на Майдані у відносну спеку — лише мінус п'ять, а не мінус двадцять, — і справді відчуваємося щасливими. Бо саме в той момент щось змінюємо. А ще мені чути цей трек на європейських дискотеках неймовірно боляче: декого з тих, хто знявся в тому кліпі, більше немає. Вони тепер належать до Небесної Сотні — цікаво, тобі щось відомо про неї?..

Коли будеш у Києві, обов'язково пройди Інститутською. Не зважай на стандартні нудні пам'ятники, такі в нас часто ставлять як гробівці. Але якщо застанеш роздруковані звичайні фотографії незвичайних людей, обов'язково подивися їм у очі. Мені цікаво, чи відчуєш ти щось близьке до того, що відчуваю там я. Не зможеш не відчути. Боротьба за свободу — річ універсальна.

II

Моїм першим чоловіком був єврей, другим американець, а третій — француз. Видно, щось у мені вирішило, що української генетики в мене й самої вистачить на виробництво наступних поколінь. Коли в моїх дітей у паризькій школі питають, звідки вони, то перша каже, що з Берліна, друга — що з Барселони (так і є, це місця їхнього народження), але обидві вони українки. Відтак їхні імена, Корена і Кайлаш, і вільне знання трьох мов здаються маленьким французам типовою українською рисою.

«**Дівчата вже зі своїх чотирьох і п'яти років обожнювали Марсельєзу, та це не заважало їм домальовувати жовто-блакитний прапор на кожному замку принцеси зі шкільного малюнка.**»

Моїх друзів-українців, що народилися в США чи Канаді (батьки й діди мусили емігрувати з різних причин: хтось із економічних, а хтось — щоб уникнути репресій за участь у провадах ОУН-УПА, антирадянських партизанських рухах), чудово розмовляють українською. «Просто вдома була заборонена англійська, — сміються вони. — Варто було сказати щось „мовою школи і друзів“, як мама замовкала, а тато взагалі міг дати копняка під дупу». Результат — не проживши в Україні й року безперервно, ці громадяни США й Канади говорять чистіше за мене. У них, наприклад, немає русизмів, а сучасний український сленг їм доводиться пояснювати на пальцях чи через англійські аналоги.

Я геть не така строга мати. Підсрачники в нас якщо й бувають, то не за мову. До того ж, ізолюватися вдома українською, коли чоловік француз — це трохи неввічливо стосовно чоловіка. (Утім, він теж уже вивчив кілька українських слів: ротик, носик, очка, курочка — все в пестливих варіантах, бо від дітей, — і ключову фразу від мене: «Діти, спати!».)

А, так, іще він вивчив від мене кілька лайливих українських слів. (Це, ймовірно, будуть перші слова, які тобі доведеться вивчити після «добрий день» і «дякую» — запам'ятай вітання й подяку саме українською, бо твоє «спасіба» не викличе такого замилювання, як «дякую», навіть у східних регіонах. Так, усе правильно, «спасіба» — це російською. А українська — зовсім інша мова, і схожості між нею й російською ще менше, ніж між італійською та французькою). Але ж я про лайку. Весь список наводити не буду, обмежимося полісемантичними «курва», «срака» і «блядь»; із них останнє ти почувеш в усіх регіонах, а перше здебільшого на заході.

Прабаба мого американського чоловіка була родом із України — припливла до Нью-Йорка в перших хвилях міграції. Її син уже не розмовляв українською й одружився з англійкою, але кілька слів таки перейшли аж до його онука. Саме оті, лайливі слова. І до того як закінчити курс російської в Каліфорнійському

університеті, майбутній батько моїх дітей чудово давав собі раду з українською лайкою, що заміняла вдома заборонені англійські fuck, shit і bitch.

Щось я знову поганого кинулася вчити. Давай уже ліпше про хороше. Наприклад, про українську їжу, бо що може бути краще?

У студентські роки коханням мого життя був фін, борець за права людини й вегетаріанець. «Ваші українські спеції — це сіль і гаряча вода», — любив повторювати він. Брехня, скажу я вам! У нас ще є кріп (спробуй-но його знайди на паризькому базарі) й чорний перець, хе-хе. Утім, мій вегетаріанець, не зважаючи на лімітовану пропозицію київських супермаркетів, страшенно любив влаштовувати собі типовий український сніданок. Скибки чорного українського хліба (він так і називається — «український хліб» — і має круглу форму), нарізані грубо огірки, сезонні помідори й міцно солена бринза... Огірків, які бодай близько підійшли би до українських сезонних за смаком, я не знаходила ніде у світі. У Франції складається враження, що огірки народжуються гігантськими й відразу в пластику. Та ще й драглисто-водянисті, як драматична актриса при смерті. В Індонезії з огірка взагалі солодкий смузі роблять. Освіжає, але бррр... А у нас вони не корнішони й не кабани — сам іди на базар і купуй. Або в магазин, якщо сезон. Із овочами в Україні все гаразд. І заради бога — спробуй кабачкову ікру. Отак і проси в магазині: «De u vas ye kabachkova ikra?», — бо це ще одне наше ноу-хау.

Про те, що український beat root soup «*the borsht*» є у списку страв спадщини ЮНЕСКО, ти точно мусиш знати. То тепер запам'ятай, що оцей юнесківський борщ із буряком, картоплею, м'ясом і навіть вишнями — наш. Бо в росіян національна гордість — то «щі» на основі капусти й розсолу, а в поляків буряковий борщик пісний і дієтичний. Далі по класиці виступають вареники; їхні найближчі родичі — італійські равіоли та азійські дім-суми. Вареники — це важко, смачно, і неможливо зупинитися. Бувають

із картоплею, капустою, грибами, сиром, доданими хрумкими шкварками й печінкою. Одна моя подруга клянеться, що за вареники з вишнями чи чорницею вона готова вбити. Не думаю, що правда, але краще не перевіряти.

«« **Відтак — якщо поїдеш до Полтави — питай справжні галушки. На Івано-Франківщині — бануш із бринзою і деруни з жульєном**

(а що, питомий гуцульський соус жульєн — із білими грибами!), а в Одесі — свіжу смажену рибку-барабульку. Звісно ж, у нас тут вистачає й гастрономічних ресторанів, і доброго м'яса, і вина — не переживай. Те, що в Україні тебе годуватимуть страшенно важкою й жирною їжею, — застарілий міф. Вибирати є з чого. Донедавна нашими стріт-фудами була італійська та японська кухня. А тепер на перше місце впевнено виходить грузинська — і вона неймовірна! Оце-от точно не варто пропустити.

Що тобі послухати й де розтрясти калорії? Ну, якщо любиш техно-музику й тебе не пустили минулого разу в берлінський Berghain, — іди на «Стрічку» чи «Схему» в клуб Closer.

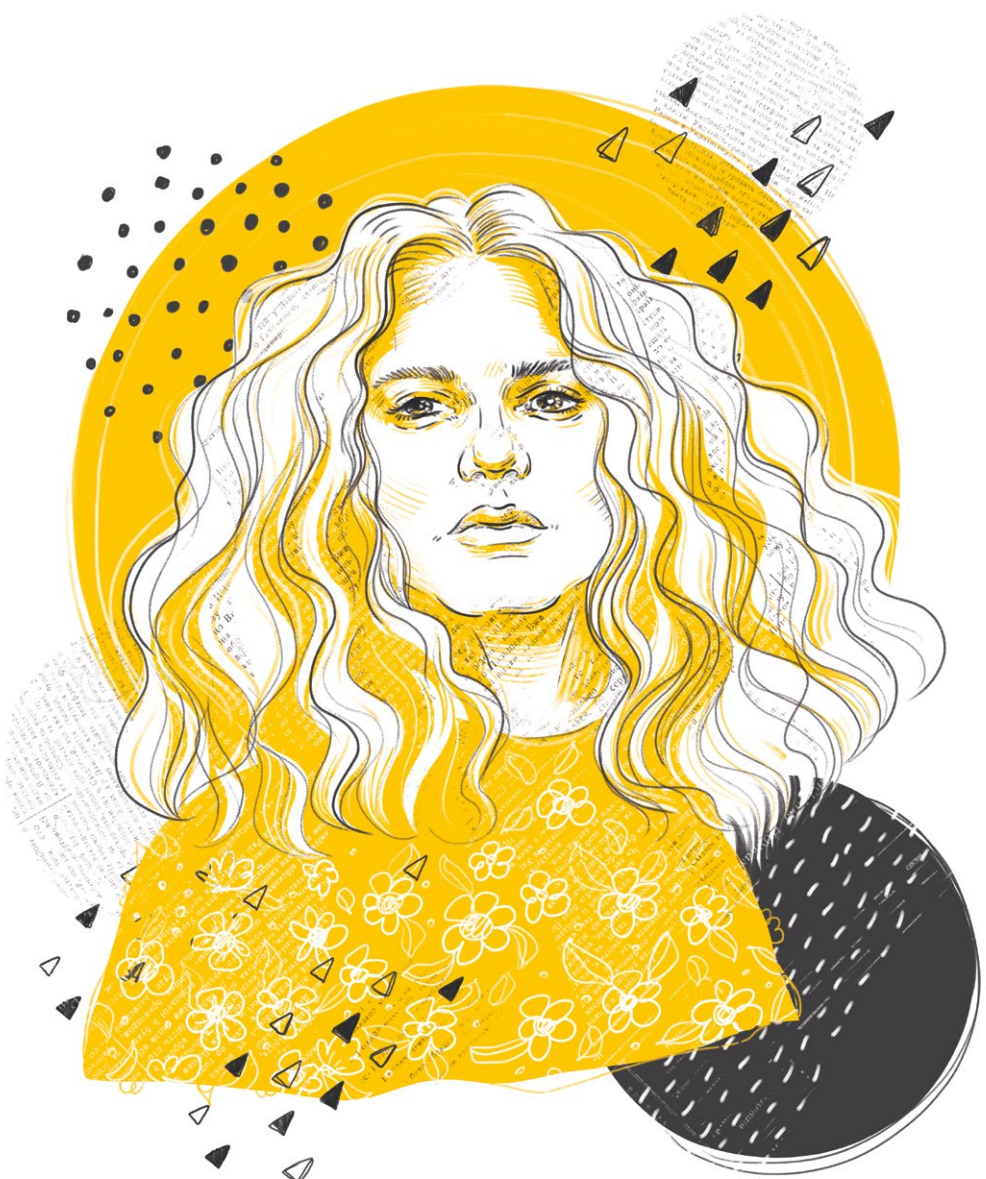
Хочеш чогось більш рафінованого — не повіриш, у нас є розкішна Національна опера, і квитки туди можна собі дозволити не лише на 30-ту річницю шлюбу. Те саме стосується Філармонії. Київ має свій інтелігентний шик. (Одеса, Львів та інші великі міста — також. Головне, пробираючись до культурних сердець через кіоски й будинки-коробки, не забувати про наш magic tric: дивитися своє кіно...)

Варто ж розказувати і про центри сучасного мистецтва, і про український предметний та модний дизайн? Так, це у нас створюють неймовірні речі Litkovskaya, Frolov, Bobkova. І в нас дають стипендії молодим митцям у Pinchuk Art Center. Кілька разів на рік неймовірні виставки відбуваються в Мистецькому арсеналі. Я вже мовчу про маленькі прогресивні галереї стибу Ya-Gallery.

Це все — Київ, а скільки прекрасного по інших містах! Ех, шкода, мені не путівник замовили...

Слухай, я вже хочу спати, а ти ще питаєш, які фільми подивитися. Ну ввімкни собі «Чорнобиль» від НВО. За п'ять епізодів станеш експертом останніх днів СРСР. Або Лозницю глянь — похмурі, правда, фільми, але ж Канни — наші. Останній фільм «Донбас» — хоч і художній, а геть якийсь документальний. Можеш передивитися Кіру Муратову. Із нових мені до душі «Дике Поле» за романом Сергія Жадана. І — ще сама не бачила, але знавці називають його найкращим дебютом українського кіно останніх років, — фільм «Вулкан» Романа Бондарчука. А класику ти, певно, і сам знаєш: «Тіні забутих предків» Параджанова чи «Землю» Довженка.

Що, іще про літературу тобі розказати?.. Ой ні, це вже зовсім інша, і дуже довга історія. Раджу почати з книгарні твого міста. Питай у продавця, хто з перекладених українців продається. Не бійся дивувати людей.

Ви знаєте її краще за мене

Те, що ця книжка потрапила вам до рук, імовірно, свідчить про вашу цікавість до розлогих земель десь там, поміж Європою і Росією.

Можливо, це все ще terra incognita, уявна частина містичного слов'янського космосу з бентежною і трохи дикою душею. Холодні простори, населені клонами Наталії Водянової, де люди говорять кількома схожими між собою мовами, а пишуть кирилицею. Проте інтуїція підказує: щось особливе, щось інше ховається тут. І тут-таки озивається тривога: «Яким є буденне життя країни у війні? Чи безпечно приземлятися у її аеропортах?». Чи не так?

А може, ви з тих, хто приїздив сюди вже достатню кількість разів, аби пересвідчитися, що тут буває досить гаряче, але переважно безпечно, і так — тренд на ці неймовірні брови переможно шириться регіоном і жіночими обличчями. А ламберсексуальські бороди тим часом упевнено завоювали підборіддя молодих чоловіків.

Можливо, ви навіть достатньо добре знаєтеся на місцевих особливостях, аби могли відрізнити українську й російську, зависаючи з місцевими в одному з київських хіпстерських барів,

які ласкаво відчиняють двері й розгортають літні тераси цими днями. Що ж, у такому випадку можете пишатися своїм внутрішнім професійним лінгвістом, якому небайдужа літера Ї, ніжно плекана нами в назві країни та її столиці. І це зовсім не робить нашу боротьбу за #KyivnotKiev наївною. Мапи, які ви розгортатимете, не раз збиватимуть з пантелику розбіжними назвами. Перепрошуємо за це. Але впродовж ХХ століття відбулося стільки топографічних перейменувань, що Червоноармійська, Большая Васильковская, Красноармейская й Велика Васильківська — це одна й та ж сама вулиця, особливо в навігаційній прошивці в головах таксистів. Утім, насолоджуйтеся розкішшю не вникати в політичний аналіз «ексклюзивно з-за керма», і навіть якщо розумієте мову — вдавайте, що ні, бо ці експерти зі всього на світі будь-кого можуть змусити втікати світ за очі.

А дарма!

«**У цій країні є безліч речей, вартих уваги, і зазвичай іноземці досліджують віддалені й приховані скарби із більшим завзяттям, ніж ми, місцеві.**»

Я поділюся тут своїми особистими порадами, відчуттями і спогадами, намагаючись балансувати між форматом кількох сторінок для *Lonely Planet Східна Європа* — і дружньою балачкою, що має заохотити, заінтригувати, спокусити й запросити.

Я не заглиблюватимусь у минуле, лише трохи ковзну поверхнею радянської доби — тим більше, що одна юна дівчина нещодавно назвала її античністю, додаючи мені, так би мовити, впевненості у власному життєвому досвіді. Наша історія минулого століття не така вже й солодка, надто коли сегментуєш її на шматочки пазла, який складається з людських історій із усіма таємницями й відтінками емоцій. Часто в онуках поєднуються радикально протилежні політичні погляди та рефлексії їхніх дідусів та бабусь, утворюючи суміш болючих травм і солодкої

ностальгії. І колажі з цих історій стають триумфом розмаїття і єдності водночас.

Українська культура небезпідставно асоціюється із етнічним і селянським, проте наш урбаністичний ландшафт пропонує широкий спектр об'єктів для захоплення: від чарівної спадщини австрійської та польської архітектури — до радянського ампіру, функціоналізму і бруталізму. Фольклорні елементи успішно співіснують із сильною промисловою та міською культурами, які розвивалися під впливом імперій різного рівня толерантності.

Як створіння урбаністичне, я запрошую вас на екскурсію кількома улюбленими містами, намагаючись поглянути на них очима друзів, котрі допомогли мені відкрити багато нового.

Джулія у Львові

Джулія просто прекрасна — навіть не уявляю, як ще я могла би почати розповідь про неї. Вона приїхала з Кракова, де опинилася як студентка за проектом Еразмус. Ну от чесно, хто б відмовився поїхати на Еразмус із Барселони до Кракова? І чи є такі, хто не махнув би на вікенд із Кракова до Львова? Чи то пак, як, мабуть, казали Джулії, — Lwowa (знову ця плутанина з літерами), додаючи, що Lwow майже як Krakow, хіба що трошки спокійніший і дешевший. Принаймні поки не з'явилися рейси Easy Jet із Британії, якщо ви розумієте, про що я. Тож Джулія спакувала свій рюкзак, надіслала запит на Couchsurfing нам із сестрою, одразу отримала підтвердження — і вирушила, зачинивши за собою двері тридцятип'ятиметрової кімнати, яку вона винаймала у велетенській квартирі в старій кам'яниці. Джулія — велика шанувальниця пригод, тож вона вирішила перетнути кордон на пішохідному пункті в Шегинях, що кишить контрабандистами горілки та цигарок, які змагаються між собою кількістю золотих зубів, місцем у черзі та колекціями запахів, схованих у шарах одягу, наче контрабандистський інструмент. Джулія всміхається байдужому прикордоннику й минає, разом

із юрбою, стежку-лабіринт, відгороджену турнікетами, потім сідає у маршрутку — вже затемна. «Господи, — думає Джулія, — куди мене везе це іржаве жовте корито, що пливе в чорному, холодному жовтневому повітрі?». Саундтрек далекий від упізнаваних мелодій Бітлз, водій хреститься, минаючи кожную статую Богородиці — єдині освітлені островки, — ах, так, хіба ще заправки, але Богородиць поки що більше. Оздоба лобового скла складається з безлічі дивного дріб'язку, від релігійних атрибутів до картинок із оголеними дівчатами та м'яких іграшок, і він робить видимість ще гіршою. Водій знову хреститься. Невже він аж так боїться проїздити тут? На його обличчі написано зовсім інше — досвідчений спокій спочиває у зморшках. Навіть коли автобус підстрибує на дорозі, яку він знає напам'ять. Так, він лається. Джулія упізнає польське «kurwa» в довгому переліку незнайомої, але дуже виразної обценності. Проте його важке засмагле чоло, його пухкі червоні щоки, його втомлений погляд залишаються майже незворушними. Навіть губи практично не рухаються — слова ніби йдуть із глибини його серця, лише міцні руки з чорними слідами землі й мазугу різко викручують кермо. Метал скавулить, як побитий пес, хтось із пасажирів зітхає. «Куди мене везуть?» — питає Джулія майже вголос. Й інстинктивно сама собі відповідає: «Джуліє, камон. Буде добре, а може, навіть весело!». Ах, і це вона ще не знає, що в мого телефона 1% батареї, до того ж є ризик, що я просто не почую його в шумному барі. Все ж таки Friday Night. Хоча моє тогочасне львівське життя було безперервною Friday Night.

Джулія висаджується на вокзалі опівночі, як Попелюшка із жовтого гарбуза, тільки цьому транспортному засобу вже далі нікуди перетворюватися. Зате про будівлю можна сміливо сказати, що вона вражає красою і, здається, тут знімали якийсь нещодавно переглянутий фільм. Місто щедріше на вогні, ніж дорога між селами. Мій телефон уже зарядився, бо барів, де обслуговують після 11 вечора, у цьому місті не так уже й багато — це місто не таке шалене, як часом хотілось би, Джуліє, ти не зустрінеш

тут багато веселих компаній, які тусують до ранку. Але ось тобі натомість затишок: тепла їжа, відкоркована пляшка вина і м'який диван, щоб добре виспатися. Ми теревенимо кілька годин, і Джулія дуже швидко стає нашою майже сестрою, тож наступного дня ми вирішуємо показати їй справжній Львів, із усім нашаруванням епох, оминаючи розкручені туристичні галочки.

Ми починаємо маршрут у одній із кав'ярень, яку легко можна назвати завшилою, одразу за рогом колись розкішного готелю «Жорж». Скульптури на фасаді підставляють свої сідниці та груди холодному жовтневому сонцю. Повітря хрустке і свіже, світло золотисто-оранжеве. Ми куримо на вулиці самокрутки, вони обпікають нам губи в поєднанні з чорною смолянистою рідиною із олдскульного апарата. Заклад заповнюють чоловіки під шістдесят із елегантними сивими зачісками та зношеними чохлами для флейт і скрипок під пахвами, починають свій ранок із коньяку й намагаються з нами фліртувати в манері, вінтажнішій за їхні вицвілі плащі. Один із них навіть робить вдалу спробу поцілувати Джулію руку. А тоді й шоку. Її засмагле обличчя червоніє. Він відкланюється, наче на сцені опери, мне в кулаку партитури та вирушає вчити нове покоління оркестрових музикантів у Консерваторії через дорогу. Ми рухаємося до площі Ринок, — так, це туристична галочка, але ми її не оминатимемо, оскільки тут усе залежить від ракурсу споглядання. Найкраще розташування — один із кутків квадрата, тут зачаїлася невеличка автентична грецька таверна, її власник оселився в місті на кілька років і вирішив поділитися з місцевими своїми кулінарними здібностями. Ми беремо по піті й сідаємо на вулиці, отримавши як бонус по скляночці підпільного узу. Аромат анісу в поєднанні з сонцем, яке віддає останню порцію вділеного на цей рік тепла, відносить нас на південь. Скоро все стане вогким і сірим. Через кілька років більшості з тих місць, які ми відвідали сьогодні, уже не існуватиме, їх замінять більш трендові — така динаміка міст, схожих на Краків, але поки що дешевших. Скоро лоу-кості

приземлятимуться в його крихітному, затишному аеропорту. Деякі місцеві нарікатимуть, деякі радітимуть, але поки що ми з Джулією лише пересуваємо метр за метром стільці, утікаючи від тіні й почуваячись наче сонячні годинники. Старі камені довкола відмірюють час у свій спосіб. Ще одне століття із усіма своїми історичними турбулентностями для них ніщо.

«**Вони бачили Австро-Угорщину, Польщу, Радянський Союз і, нарешті, Україну, але в них усе ж знайдеться маленька шпаринка, щоб схвати крихітний спогад про Джулію.**»

Перед заходом сонця ми піднімаємося на гору, щоб поглянути на місто з вершини. Воно золотиться всіма своїми церквами й осінніми парками. Повертаючись через пролетарський промисловий райончик, який після останньої хвилі джентрифікації не видається аж таким поганим місцем для життя, ми зупиняємося на гойдалках щойно відремонтованого дитячого майданчика. «Я люблю це місто!» — каже Джулія. І це місто любить її.

Ердем у Києві

Ердем приземляється в аеропорту Бориспіль із відчуттям радості з того приводу, що йому не треба шукати гейт для пересадки на наступний рейс, а також що його гітара доїхала Турецькими авіалініями неушкодженою. Він чув, що ця країна повна можливостей, тож хоче спробувати розвивати аутсорсинг у айті, а також, можливо, укласти кілька контрактів із невеличкими виробниками смішних кольорових шкарпеток. У Ердема безліч ідей, і він сподівається, що після відкриття ТзОВ та отримання дозволу на проживання його данський бойфренд зможе приєднатися, щоб налагодити тут спільне життя. Я допомагаю йому

з бюрократичними формальностями — нелюбов, страх і відраза до паперів єднає людей усього світу.

Гаряче повітря може легко змагатися за температуру зі Стамбулом, і важко повірити, що за шість місяців дуже знадобиться теплий пуховик. Таксі везе Ердема мостом через Дніпро — його води спокійні й величні, у машині пахне дешевим ароматизатором, музика трохи дивна й водій не може утриматися від того, щоб артикулювати слова «девички — girls» у незрозумілому мовному контексті, про зміст якого Ердем здогадується. Ердем вирішує не вдаватися в подробиці свого особистого життя, бо інтуїтивно відчуває, що таксист може виявитися таким же упередженим, як і його колеги скрізь у світі.

Ми зустрічаємося в лобі готелю, населеного молодими і яскравими. Різнокольорове волосся (фуксія, канаркове, лазурове), мішкуватий одяг, пірсинг, тату.

◀◀ **Хіпстерська культура буяє пишним цвітом на терасі з виглядом на подільські дахи. Цей райончик — підтвердження тези про Новий Берлін, як останнім часом дедалі частіше титулюють Київ.** ▶▶

П'ять років тому це місто було сповнене нестерпним сліпучим гламуром, але підпільні клуби, у яких грають сети найкрутіші діджеї, непретензійні бари й кафе дедалі сильніше віддаляють його від бандитсько-нуворішівської естетики та наповнюють привабливими хвилями.

Ми обговорюємо нудну логістику, переконуємо Ердема, що все можна зробити без хабарів, і розпочинаємо дослідження ринку кольорових шкарпеток. Виявляємо, що один із брендів розробляє дизайн у Львові, а відшивається за кілька кілометрів від лінії розмежування в Луганській області. Яскраві нитки 1500 кілометрів завдовжки з'єднують людей на сході й заході, водночас не даючи забути, що ми країна у війні. Ердем починає розпитувати. Я намагаюся пояснити. Він слухає.

«**Анексія, інвазія, сепаратизм, окупація, переселенці — ці слова зовсім не корелюють із юрбою радісної молоді, яка засідає на траві, дітлахами, які хлюпаються у фонтанах, із вуличною їжею понад рікою й білими яхтами, які плавають туди-сюди.**»

Емер навіть не знає, що за останні кілька років ми знесли більшість комуністичних пам'ятників, я розповідаю йому й це. Він не до кінця розуміє, чому. Купаючись у золотому заході сонця, хлопчики грають у футбол, а дівчатка стрибають на скакалці — усі в традиційному вбранні. Їхні тати обговорюють якісь важливі справи після меси. Підлітки, перевдягнуті на єдинорогів, проходять повз, акуратно пострижені песики гавкають на вуличних псів, обнюхуються й крутять хвостами.

Я вирішила поділитися з Емером цікавим досвідом, який допоможе зрозуміти, чи створене це місто для нього (а він для цього міста).

Ми йдемо на кладовище. Не те щоб я вважала, що це найкраще місце перевірити, чи є в тебе з містом хімія, — але тут розпочинається вистава імерсійного театру. Я не певна, що потрапила б сюди за інших обставин, але саме це інтригує. Поховання розташовані посеред міста, за лікарнею з виразною радянською архітектурою вісімдесятих, і тиша цього місця водночас передбачувана й незручна. Один із могильних пам'ятників оздоблено у формі футбольного поля, і Емер обирає його, щоб розпочати подорож, згідно з інструкціями в навушниках. Група з тридцяти осіб водночас втрачає зв'язок і налагоджує його. Цей відважний експеримент заводить нас у підземний перехід, заповнений кіосками: м'ясними, квітковими, білизняними й навіть манікюрними. Ми плескаємо юрбі, яка заходить у метро, — така суть гри. Пік-пик, я проходжу через турнікет метро, сплачуючи

телефоном і водночас підвищуючи рейтинг України як країни безконтактних платежів. Пари цілуються на ескалаторах, цілком контактно, а наша група повторює смішні рухи, імітуючи балерин. Темношкірий дредастий хлопець застрибує в поїзд, ми за ним, почуваючись у своїх навушниках водночас виокремленими й інтегрованими в цей потік життя. Піднімаємося на поверхню, вчиняємо протест під адміністративною будівлею, танцюємо при вході в фешенебельний магазин і, врешті, опиняємося на даху будівлі, споглядаючи Хрещатик, мов іграшковий макет, наповнений машинами й людьми.

Після дванадятикілометрової прогулянки ми вмираємо з голоду — вибір морепродуктів у фудкорті провокує в нас напад захланності, і ми не можемо зупинитися, набираючи сашими й криветки з собою.

Дизайнерські сукні махають нам, майже як живі: чорні в рожеві риби, лимонні в блакитні єдинокорги; колекції парфумів і косметики намагаються переконати у своїй потрібності. Ми втікаємо з порожніми руками.

Наповнена липкими насолодами літня ніч розтікається розжареною пательнею міста, наче тісто для млинців. Ми їмо персики й малину на лавочці. Місто не засинає, тож і ми вирішили протриматися до світанку, змінюючи місця й компанії, вриваючись на танцполи на закинутих фабриках, гуляючи новим пішохідним мостом, із якого розгортається запаморочлива безкрая перспектива. «Мама мене привчила робити вправу для очей, — каже Ердем, — зосереджувати погляд на чомусь дуже близькому, а тоді на чомусь віддаленому. Я роблю її щоранку. Тепер робитиму тут. Після пробіжки». «Що ж, дочекайся зими, Ердеме, побачимо, куди тебе заведуть твої офтальмологічні медитації», — відповідаю я. І ми обоє сміємося. Він, безумовно, хоче залишитися. Я раджу йому телефонний додаток для замовлення питної води — доставка в межах години. «Не пий з-під крана, Емере, вода тут смакує рікою! У всьому ж решті це місто — чудовий дім!»

Стефанія і ще троє дівчат у Одесі

Що може бути кращим за нічний поїзд до Одеси на початку вересня?

Купе із хрусткою постіллю повне дівчачих пліток, і ця безтурботна радість не покидатиме нас наступні три дні. Ми лежимо на полицях, слухаємо стукіт коліс, п'ємо ритуальний чай у традиційних гранчаках із підстанниками та вправляємося в дотехах на найважливіші теми у світі.

Прибуття о шостій ранку після двох годин дрімання дивним чином не вбило в мені здатність думати, що цей ранок неймовірний і, може, варто би було не пропускати їх більше — повірити, що е сенс прокидатися раніше, ніж ополудні.

Прихопивши кілька пляшок шампанського, ми вирушаємо прямо на пляж.

Початок навчального року змів із нього галасливих дітей і мам-квочок із їжею, залишилися тільки поодинокі засмаглі, старі сардини й тюлені тут і там. Тепла солоність і тиха запісоченість майже лише наша. Продавці кукурудзи й дрібних креветок регулярно поповнюють наш ідеальний пікнік, що приваблює зграї гіперактивних горобців і кількох лінивих, зухвалих чайок. Із морським бризом наша шкіра швидко бронзовіє, і ми почуваємося королевами цього пляжу, аж поки одна з нас не помічає діву, що розляглася на шезлонгу та вкладає до рота акуратні шматочки кавуна один за одним. Їй десь трохи за 70. Як мінімум. Струнка й засмагла до темно-коричневого, із макіяжем та зачіскою в стилі 1980-х, останні 20 років вона явно проводила кожнісінький літній день тут. У своїй стерпній одеськості буття. Вона потягується, підводиться й граційно ступає кілька кроків, а тоді біжить прямо до води для довгого запливу, який будить у нас дух змагання. Солоня вода лоскоче нашу шкіру і, висихаючи, залишає скрізь білі смуги, поки ми бігаємо крихітними хвильками прибою.

«Я знаю, що ми робитимемо увечері, — каже Стефанія, — давайте всядемося на набережній і будемо читати написи на футболках!».

Ми погоджуємося на таку розвагу.

«Let's meet in Paris!» — наполягають блискітки на бюсті бабушки. «BALI», — мовчазно декларує її подруга в кристалій панамці.

Починає дощити.

Дівчинка в навушниках не звертає уваги, іде собі, наспівує.

«Поїхали на сьомий кілометр, купимо собі футболку „ОДЕСА“», — пропонує Стефанія. «Не впевнені, що вони там продаються...» — хором відповідаємо ми.

Вечірнє місто роззирається довкола поглядом жінки, яка відправила в рейс моряка.

Я б могла продовжувати розповідати ці довші й коротші епізоди безкінечно.

Про автомобільну мандрівку із французом до Бердичева, наприклад, лише з тієї причини, що там одружився колись Оноре де Бальзак. Чи про різдвяні пригоди Мексиканця в Івано-Франківську.

Ви можете сказати, що такий калейдоскоп спалахів нічого не розповість. Де традиції? Культура? Національний дух, урешті-решт? Але ці імпресіоністські спалахи і є квінтесенцією всього цього. Розмаїття буденного життя, суміш мов, єдність поколінь, нашарування епох.

Я зустрічала багатьох, хто приїздив сюди по відкриття.

Приєднувався до джазових, літературних, театральних та кінофестивалів.

Намагався зрозуміти, чому тут можуть образитися, якщо кажеш «The Ukraine» або перепитуєш, чи справді українська й російська — різні мови.

Усі ці знайомі постійно допомагають мені зрозуміти власну країну краще. Бо часто краще за мене її знають.

« **Бо їздять в Умань на паломництво хасидів і в Переяслав-Хмельницький у музей космонавтики, розташований у церкві, — глянути на парашут Юрія Гагаріна, або в Луцьк на Автовокзал, бо це — хто би міг подумати — зразок унікальної архітектури. »**

Я знала японця, який хотів поставити лише одну галочку в Україні — Тунель кохання — для свого Інстаграму. Монгола, який подорожував довкола світу два роки, вижив у Африці й вирішив прийняти виклик зимових Карпат. Лютий — не найкращий місяць для подорожей регіоном, особливо якщо ти не найбільший шанувальник депресії, викликаної браком сонця. Ірландського байкера, якого занесло аж на Кінбурнську косу.

Я бачила багато замилювання українським селом у очах мандрівників і багато наполегливості в запровадженні сортування сміття.

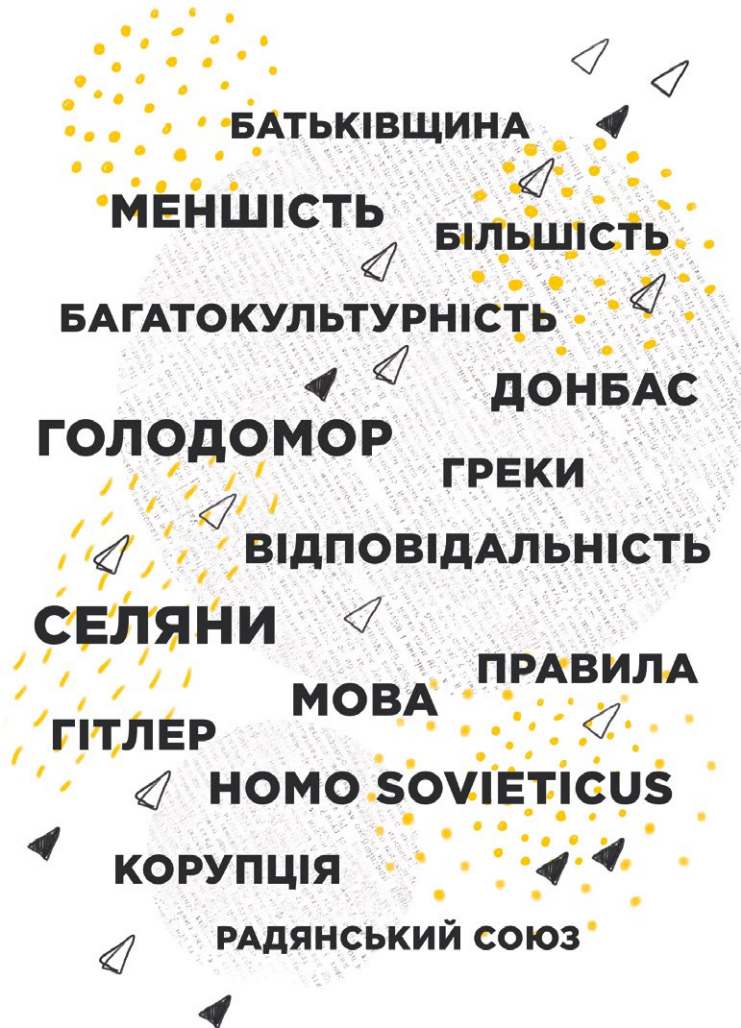
Я знаю тих, хто стежив за Ленінопадом під дією закону про декомунізацію, допомагаючи позбутися травм минулого, і за створенням Парку корупції, викриваючи ганебну сучасність.

Усі вони намагалися зрозуміти наші революції й війни, розділити наші трагедії та тріумфи, наші болі й страждання, наші радості та перемоги.

Вони змусили мене поглянути на нашу країну через лупу, спостерігаючи за крихітними безцінними життями.

За людськими перлинами й діамантами, залізними цвяхами і губками.

Приєднуйтеся до них і допоможіть нам довідатися про себе ще більше!

БАТЬКІВЩИНА

МЕНШІСТЬ

БІЛЬШІСТЬ

БАГАТОКУЛЬТУРНІСТЬ

ДОНБАС

ГОЛОДОМОР

ГРЕКИ

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

СЕЛЯНИ

ПРАВИЛА

ГІТЛЕР

МОВА

НОМО SOVIETICUS

КОРУПЦІЯ

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

БАТЬКІВЩИНИ

Більшість як меншість

Лариса Денисенко

Здобути батьківщину

Вахтанг Кебуладзе

Лариса Денисенко

Більшість як меншість

Якби ми виплакали весь свій біль та проговорили нарешті всі свої травми, образи, непорозуміння, то вся наша земля вкрилася б загноєним і закривавленим чорноземом, плодючим і благодатним, а на поверхні з'явилося б кілька соляних озер завбільшки як невелика європейська країна.

Але ми мовчимо. А коли починаємо випускати цей біль — порційно, пафосно, щоб докричатися до небес, Бога чи бодай Європейського Союзу, — світ не готовий нас зрозуміти: ви реально думаете, що ви такі унікальні в своїх трагедіях? Е ні.

Тому Голодомор повсюдно не визнається геноцидом — нас легше вдягти в форми колаборантів Другої світової війни, ніж записати в праведництво.

Нам пригадують погроми, різанину, ксенофобські настрої, неналежне ставлення до повернення депортованого корінного народу — кримських татар і татарок, однобоке трактування історії.

Вказують на насильницьку українізацію та декомунізацію, встановлення релігійної монополії, нетолерантність.

І ми кажемо: ні, припиніть це, ми не винні, це не ми! Або кажемо: Так, можливо таке і трапляється, але ж... Або: кожен народ

має своїх героїв і негідників. Або: це все не ми, це — Радянський Союз, радянські люди...

А нам кричать: визнайте це, визнайте, зрештою, що і ви не без гріха! Припиніть ділити світ на біле та чорне!

Я хочу поговорити про це. Не з точки зору глибокого розуміння історії, бо це не мій профіль, скоріше як людина, котрій завжди були цікаві психологічні моменти поведінки та розвитку людини.

Якщо дивитися на нашу історію, на нашій території ніколи не існувало правил для всіх. Прийнятних, обговорюваних, на які зголосилися. Ні, свого часу вони існували на папері, але люди чудово знали, що це — ілюзія. Не існувало рівного ставлення й рівних умов.

Були люди, для котрих не існувало загальних правил або ж «правил для всіх», це — привілейована каста, і не важливо, хто її породжував або до неї належав: панівні імперії чи партія.

Були люди, котрі скорялися «правилам для всіх», аби не висуватися й виживати, — ніби зумисно псували собі зір і не бачили реальності.

Були й ті, хто намагався зробити захисний щит для себе з ближнього свого, вчасно повідомити кому треба про що треба, щоб цього ближнього схопили першим і самому можна було ще трохи пожити — най і в страху, в пошуку чергової жертви для каральної системи.

Були ті, кого знищували за їхній власний зібраний та залишений «проти правил для всіх» у родині хліб.

Інші ж могли вмерти з голоду, бути депортованим зі своєї землі, виселеним зі своєї квартири тільки тому, що належали до небажаної меншості, — бо ж належність до меншості виносить тебе навіть з «правил для всіх».

Нищили, принижували, обмежували за віру, за мову, за стать, за походження... І цей власний досвід насильства й жертвності нічого не вчить, коли випадає нагода з меншості стати більшістю,

навпаки — бажання гнобити повстає на всю міць, бо практики більшості згадуються, цінуються й сприймаються лише так?

Проти «правил для всіх» ішли дисиденти: калічили легені хвойними лісами Сибіру й намагалися втримати свободу в своїх головах, серцях і душах, щоб перенести її на письмо, якщо пальці здатні будуть відтворювати пережите.

Вони йшли й за: за свободу, гідність, справедливість. Але системі простіше було вказувати на те, що вони йшли проти, бо це легше криміналізується. Злочини проти держави, проти соціалістичної власності, проти порядку управління, проти народного здоров'я...

Ми тяжіємо до того, щоб нас сприймали як націю — праведників та великомучеників.

Але де є праведники й великомученики, є й кати, є і приспівники, є і зрадники, є й байдужі.

І в усьому цьому ховається жахлива травмованість, котру ми не готові обговорювати, тому ледь не кожна та кожен веде мовчазну внутрішню війну.

Ми переважно не знаємо, чиї ми нащадки, як нашим родотворцям вдалося вижити, за рахунок кого або чого? Чи завдяки й усупереч чому? Можливо, хтось порушував правила, тому вдалося вберегти хлібину? Можливо, дехто зробив щита з ближнього? А хтось прикривався погонями й коїв злочини. Ще комусь вдалося повернутися з ув'язнення. Хтось сховався в стан внутрішньої еміграції, а комусь «пощастило» полишити свою батьківщину та знайти нову за кордоном. А хтось керувався «правилами для всіх» і мав повне право карати... І якщо ми про це дізнаємося — ми не знаємо, що з цим робити і як це позначається на нас. Бо нам важко зрозуміти, чи ми можемо бути за це відповідальними і — чи справді ми вільні?

Мені здається, що час переосмислити відповідальність. Можливо, для цього спочатку можна спуститися на першу сходинку: за що можу й за що маю відповідати саме я? Що я не згодна

передавати нікому іншому? Чому я хочу боротися не тільки за свою свободу, а й за свою відповідальність?

Не хотілося б, щоб правила в нас досі сприймалися як унаочнення нерівності й насильства. Категорично не хочеться, щоб вони такими були.

Я справді за прийнятні та зрозумілі правила, за верховенство права, за закон, рівний для всіх, за рівний доступ, чесну конкуренцію, прозорі процедури, добросчесне управління й повагу до людини, завдяки яким гарантується справедливість, а людина почувається вільною й у безпеці, вона впевнена в собі та скерована на розвиток, а не на руйнацію.

Але все це не працюватиме, якщо ми не навчимося відповідати за нашу свободу.

У нас навіть свободу обирати більшість витлумачує дуже цікаво й не надто відповідально: є, бо моє.

«Мова, армія, віра» — більш ніж консервативне гасло або ж коротка політична програма кандидата в президенти Петра Порошенка — обурювала ліберальне середовище, а часом викликала подив. Але незважаючи на те, що я сама людина ліберальної світоглядної платформи, я зрозуміла, чому це важливо.

Імовірно, навіть не для моментального прийняття й схвалення, але для проговорення — з точки зору усвідомлення історичних процесів, особливо тих, що вже нібито залишилися в минулому. І для усвідомлення, чому це важливо для відновлення або ж принаймні відчуття нацією історичної справедливості.

Мова, армія, віра — все це безпосередньо стосується національного суверенітету, що його ми досі боїмося втратити або взагалі не відчуваємо належним чином.

Під час президентства Віктора Ющенка ми почали проговорювати тему Голодомору. Традиційно спочатку почалося впровадження ритуальних речей: меморіали, дата увічнення, потім — публічні пояснення.

Ще й досі є люди, котрим це не болить. Радянська пропаганда чудово знала, що замовчувати, що викривлювати, про що кричати. А ми не навчилися про це говорити доступно.

Є люди, котрі досі кажуть: серед тих, хто цьому сприяв, запроваджував, нищив, зраджував, карав, є українці та українки. То кого ви звинувачуєте? Самі ж винні, самі себе жерли, самі ненавиділи, самі нищили. Формально це може звучати справедливо? Так.

Але коли роками тебе залякували й замурували твою етнічну, культурну ідентичність, вимагали, щоб ти відкусила свого язика, проковтнула свою мову й перетворилася на людину радянську, людину великої радянської (читай російської) культури, визнати своє українство, а водночас визнати провину за цей злочин, — фактично нереально, та й несправедливо.

«Так. Туди можна пару українців та одного білоруса, когось веселішого з Кишиніва, когось із кавказьких, когось із прибалтів, і з Азії когось мовчазного, щоб тихо ходило, слухало й не заважало», — таке колись я почула з вуст активного комсомольсько-партійного діяча. Він просто сипав схожими висловлюваннями: наприклад, одне з улюблених було — «Біла Росія», і це не Білорусь, як можна було би припустити, це Росія без осетинців, татар, евенків, якутів та іншого «сумнівного» національного асортименту.

Усе це повторювали абсолютно різні люди, об'єднані ще однією дивною національністю — «радянсько-партійною», під час

формувань показових культурно-освітньо-спортивних радянських делегацій молоді. У ці делегації входили п'ять-шість представників та представниць «Білої Росії», і ніхто не сумнівався, що це і є справжні радянські люди.

Закордонні колеги так нас й ідентифікували — радянські або ж російські, немає суттєвої різниці.

Так сталося, що я була активною дитиною, займалася спортом, писала твори, вивчала англійську. Тож постійно їздила на олімпіади, змагання, виступи, належала до складу таких радянських делегацій «прогресивної молоді».

«Радянська людина звучить гордо», «не ганьбіть звання радянської людини», «покажіть там міць Духу радянської людини», «щоб жодної буржуазної крамоли та ниття, що в нас щось не так. Вам що не так? Вас везуть світу показати», — такі вислови лунали щоразу. Нам розмивали національну ідентичність.

Як не дивно, за моїми спостереженнями, за неї міцніше трималися саме грузини, литовці та українці — незалежно від соціально-родинного походження.

У моєму домі не переповідали родинні історії про національно-визвольний рух — таких історій у нас не було, та були інші — наприклад, історія депортованої литовської бабусі. Утім, ці історії старанно приховувалися, бо з такими історіями довго не живуть — або живуть набагато північніше від Києв. Бабуся це чудово усвідомлювала. Київ бабусі подобався значно більше, ніж можлива перспектива.

Попри відсутність патріотичних розмов та потужний вплив радянської пропаганди — я просякалася нею через фільми, книжки, міфічні героїчні постаті й карикатурні образи ворога, що шкірив зуби в бік справедливих і нескорених борців за мир та краще майбутнє для всіх дітей — радянських людей, — я гостро відчувала несправедливість, коли йшлося про представників та представниць «15 республік — 15 сестер». Так, у тому числі й Російської Федерації, бо моїй мамі довелося попрацювати в Тюменській області,

і на фотографіях я бачила світлі учнівські обличчя дітей, що не належали до «Білої Росії», дітей, котрих я ніколи не бачила в складі радянських делегацій.

Я ставила запитання: чому так? Чому нас із України двоє, а грузинка одна, а де Спартак, він блискучий математик? А чому є Мадара, а нікого з Литви нема? А чому знову їде Ботир, котрий щоразу мовчить, і чому ми повинні називати його Борисом?

Коли мені відповідали, а не намагалися миттю поставити на місце й мене, і мою допитливість, я чула різне: «бо Україна найближча російська сестра, тому вас і двоє. Що тебе в цьому не влаштовує, прибрати когось?», «А Мадара тобі звідки? Латвія? Кхм. Яка різниця, це ж прибалти», «його ім'я ніхто не може запам'ятати, і Борис йому самому дуже подобається».

Радянський Союз міг би бути показовою моделлю культурного різноманіття, але все зводилося до шкільних святкувань «15 республік — 15 сестер» і щоденного затирання національної ідентичності.

«**Тоталітарні режими люто бояться й ненавидять різноманіття. За відчуття своєї національної приналежності, за вирізнення мови й культури, релігії та традицій можна було потрапити за ґрати або й загинути.**»

Попри ці ігри з вітринними радянськими делегаціями, просто бути й відчувати себе литовкою, грузинком, українкою чи казахом і говорити про це без радянського пієтету часто бувало небезпечно: можна наразитися на висміювання чи покарання.

Людина ніколи не має почуватися застрашеною, засоромленою й загроженою через свою національну ідентичність.

Велич радянської людини будувалася за рахунок знецінення інших людей. Про це не варто забувати ніколи.

На демонстраціях крокували гібридні люди, рішення на партійних з'їздах ухвалювали гібридні люди, керували та підкорялися

гібридні люди — і все це не короткий переказ фантастичної утопії, а цілковита реальність радянщини.

І які ж наслідки перетворення людини на гібридну людину?

Україна ще за часів УРСР була повноправним членом ООН як країна, що зазнала великих втрат під час Другої світової війни. Ми на боці добра. Ми на боці тих, хто переміг нацизм. Це визнано на світовому рівні.

То як, скажіть мені, як навіть розпочинати усвідомлену розмову щодо того, що серед нас були охоронці, поліціанти, колаборанти, вбивці, прихильники гітлерівської політики? Чи це психологічно легко? Подумайте. Вам кажуть — ви країна, що зазнала втрат, ви — переможці! Чи легко усвідомити, що в історії завжди безліч звинувин, перевертнів, відмінних пояснень? Чи легко людині, що люто ненавидить нацизм, але ніц не знає про боротьбу за незалежну Україну, усе це осмислити й не втратити здоровий глузд? І як виокремити тих, хто рятував, тих, хто карав, тих, хто намагався вижити?

Це ж ніби перебування в біполярному розладі — усі ми несемо цей ген «біполярності». Бо цей кат колись був людиною цілковито радянською — а тепер став українцем, і нам має бути за це соромно. А цей український герой нищив радянських людей, котрі були етнічними українцями — то як визнати його героєм?

Кримські татари повертаються на свої землі, Крим незалежною Україною. Вони стикаються з неприйняттям, погрозами, дискримінацією, їм закидають, що вони — зайди, грабіжники, чорні сили, що захоплюють землі та займаються незаконною забудовою. Дітям, що їдуть у автобусах, екскурсоводи кажуть: будьте обережні, бачите там цих людей? Це — кримські татари, можуть накоїти біди.

За часів радянського Криму в складі радянської України з підручників та екскурсій було прибрано згадки про корінний народ. Не було — і все. А ті, що були, — вороги. Їх за це відповідно покарано. Бо сприяли нацизму, влаштовували тут безлад і базари,

не зрікалися свого Бога та культури. Ханський палац Бахчисарая було визнано архітектурною перлиною Російської імперії, і це визначення невпинно втокмачували в голови поколінням радянських людей.

Чи можуть такі речі минути без наслідків? Ні.

З українізацією також своя історія. На мій погляд, усі ми тією чи іншою мірою мовнотравмовані люди, тому, вибачте за банальність, у кожного та кожної є свій біль, своя травма, своя правда.

У Києві 70-х та 80-х років людину, котра говорила українською, дитину чи дорослого, прямо асоціювали з селом і колгоспом. І це була не констатація того, де людина живе чи народилася, не просто прив'язка до місця проживання, а саме знецінення. Я це пам'ятаю. Коли батьки віддавали дитину до української школи, нерідко це коментували так: «Ну, они же из села», — або просто вважали за дивацтво, хай і мовчки.

І треба було бути дуже сильною людиною, щоб не ображатися, не підкорятися, відчувати українську єдино можливою для себе мовою й продовжувати говорити нею, не мовчати. І не переходити на російську — щоб набути «ореолу» міської людини, щоб отримати роботу, щоб сподобатися. Щоб припинили уїдливо висловлюватися на твою адресу, щоб не посміювалися за спиною: жлобчик чи жлобиха. І не казали: «Ну, она вроде нормальная, хотя говорит по-украински, наверное, с села».

А ще треба було мати велику силу, щоб не мовчати й ставати на захист україномовних людей, а не підгигикувати чи відмовчуватися. Я відмовчувалася, мені за це соромно. Я тоді не усвідомлювала, що можна діяти інакше, хоча відчувала незручність і безсовісність цих моментів.

Це — моя пам'ять і мій досвід.

Зараз я типова білінгвальна людина, хоча дитинство моє було цілковито російськомовним і мовнокомфортним. Це не мене означали як селючку та колгоспницю лише на підставі українськомовності. Я була київською дівчинкою з гарної родини

службовців. Соціально захищеною. Музика, спорт, гарні школи, собака — у комплекті.

У Національному університеті імені Тараса Шевченка в 90-х роках на юридичному факультеті студентство не мало жодного підручника з правових дисциплін українською мовою. Жодного! До 1995 року. Так, складний період: радянське законодавство переформатовувалося в українське.

Але в столиці України, у столичному університеті в 1990–1995 роках майбутнім юристам не викладали жодної профільної дисципліни українською мовою — крім аграрного права. І так ми знову повертаємося до процесу мовної колгоспизації.

Але люди російськомовні також мають свої травми. Бо всі ми були привчені до того, що мова радянської людини — російська, ніхто й не намагався виправити цю ситуацію. Тому коли впроваджувалися ті самі законодавчі норми українською, людям було важко перебудуватися. Бо в перші роки незалежності, та й згодом, не було жодних гуманітарно-мовних комплексних програм і доступних пояснень проблеми історичного нищення мови.

Твоє життя в твоїх руках і, можливо, ти думаєш, що нічого не зміниться, що це все на тебе не вплине: у тебе російськомовна родина, є книжки та преса російською, робота, де всі говорять російською, телевізор говорить російською, — а проте це змінюється.

Наче й поступово, але для когось — усе одне зашвидко.

Дитина йде в садочок, а потім і до школи, де спочатку непевно, а потім дедалі впевненіше викладачі та вчителі говорять під час уроків саме українською.

Далі — вища освіта, державна служба, судові процеси, платіжки, зміна январа на січень тощо, тощо..

А ти ж сподівався чи сподівалася, що на тебе це не вплине, тому слухала / слухав, розумів / розуміла, опирався / опиралася, звикав / звикала, але говорити так і не став / не стала.

І бути позбавленими цього статусу більшості дуже боляче, це не минається швидко й непомітно.

Утім, нестерпно відчувати себе й меншістю. Особливо коли ти перетворюєшся, завдяки законодавству та стратегічному розвитку країни, на більшість — але продовжуєш виборювати право на українську мову в приватних і публічних просторах, вишукувати журнали українською, як і школи, садочки, середовища тощо.

Етно-диктат — це дуже принизливо, це неправомірно.

Цькування за мову, знуцання з мови — це так просто, це так ганебно. Як же багато я можу ще пригадати та розповісти, але всі вже й так втомилися це слухати; у кожному вушку — своя правда й свій нашіптувач, у кожного своя картина світу.

Але як важко навчитися толерантності та розуміння, коли ми досі виношуємо ці травми, і невідомо, хто з нас народиться: політична чи якась інша нація.

Я однаково погано сприймаю навіть ледь помітну зверхність тих, хто прямо наче не принижує українську мову та культуру, але дає зрозуміти, наскільки величнішою є російська.

І мені важко зрозуміти — чесно, важко, враховуючи мій власний досвід, — що так не дається й категорично не сприймається вивчення української мови.

Так само погано я сприймаю ситуації, коли гноблять, наприклад, продавчиню за те, що вона говорить російською, якщо її співрозмовник чи співрозмовниця розуміє її без перекладу. Бо більшість із нас здатні зрозуміти людину, що говорить російською, без перекладу. І це не підстава для приниження іншої чи іншого. Але, з іншого боку, всі ті, хто живе в Україні навіть п'ять років, не кажучи про життя від народження, цілком спроможні у відповідь на «добрий день» відповісти не «добрий день», а «вітаю».

І ці явища, на мій погляд, можна пояснити травмованою психікою тих, хто так чинить. А це, виходить, майже всі ми.

Усі ми досі стоїмо на варті свого мовного простору, це питання самоідентифікації.

«**Фактично більшість ксенофобних проявів сучасної України зумовлено тим, що українці та українки стали більшістю, але мають або ж відчують за собою ознаки меншості, тому не готові відповідати за дотримання прав меншин, про яку б меншину не йшлося.**»

Бо навіть не умовною, а цілком реальною більшістю є та залишаються радянські люди, або ж навіть люди з успадкуванням радянськості, хоча сам СРСР тепер існує лише на мапах колекціонерів.

Ще одна проблема в тому, що мультикультурність в Україні може бути ілюзією. Саме через те, що українці та українки не відчують себе більшістю (і мені йдеться не про мовну ідентифікацію, а про засадничу) — а самоідентифікація як більшості тягне за собою підвищену політичну відповідальність, — регіони, де мешкають етноменшини, не збагачені культурним впливом одне одного. Це — закриті спільноти, меншого чи більшого градусу ворожості. Психологічно завжди легше зацькувати меншого, щоб відчутти себе чимось більшим, особливо важливо це тоді, коли більшістю ти насправду не почувашся.

Те саме відбувається з вірою. Я не про відносини людини з Богом, а про відносини людини з Богом через Церкву. Хоча бувають випадки, коли Бог у цьому ряду персона випадкова й не важлива.

Не так давно я мала розмову з одним регіональним політиком правого ухилу, ішлося про можливість надати внутрішньопереміщеним особам, котрі мешкають у регіоні приблизно 5 років, право голосувати на місцевих виборах. Він сказав, що цього категорично не можна робити, «бо в цих людей інша віра». Мені стало цікаво — яка ж? Як виявилось, ішлося про християнство.

Як виявилось, ішлося про православних. Але — прихожан та прихожанок церков Московського патріархату.

І ніби тут ідеться про дискримінацію за місцем мешкання людини та віросповіданням, але все це в результаті зводиться до дискримінації за політичним чинником. Бо Церква взяла на себе місію політруків і відмовилася від місії милосердя. І це, на мій погляд, абсолютно неприпустимо.

Я вважаю, що не лише Церква й держава мають бути відокремлені — бо держава має практики нищення церков та віри, а Церква має практику втручання, зокрема в право на освіту та право на особисте життя. Віра й політика не мають перетинатися, хоча цього досягти дуже важко, але тут не варто плутати релігійну політику з віросповіданням.

Кілька слів про політику та церкву однак варто сказати. Томос, який нарешті отримала Україна, — це також про усвідомлення себе більшістю, це про незалежність, це про історичну справедливість, це про припинення політінформацій та заходів русифікації або ж «советізації», що мали місце, на жаль, з боку священнослужителів московського патріархату.

І на завершення. Я не хочу цією історією та міркуваннями виправдовувати будь-яку негідну політику, поведінку або ж висловлювання.

Я радше за те, щоби ми припинили боятися визнавати всю цю травмованість, почали говорити про неї, добирати слова, слухати одне одного, щоби почали міркувати, як позбутися цієї біполярності, цієї гібридності, цих травм, і як віднайти в собі важливу для себе ідентичність — та поважати ідентичність іншої людини.

«**Як вийти з пастки звинувачень і виправдань,
як стати відповідальною більшістю
й поважати права меншості.**»

І як стати Україною для всіх, не забуваючи, що «всі» містять і українців та українок. І хто ми такі є: українська більшість, зрештою.

І як будь-яка терапія, це має початися з усвідомлення та з бажання говорити.

Здобути батьківщину

Одне з найболючіших і найтравматичніших переживань — це відчуття огиди й презирства до власної батьківщини, до країни, в якій народився й виріс. Я народився у Советському Союзі та зростав із відчуттям огиди й презирства до цієї країни, у якій панувала тотальна брехня й несвобода. Окрім заборони публічно висловлювати критичні думки щодо тоталітарного комуністичного режиму та його жертв, читати книжки, слухати музику та дивитися фільми, які хочеш, ця несвобода мала суто просторовий вимір — обмеження свободи пересування, неможливість виїзду закордон, окрім ледь можливої еміграції, що означала би повний розрив із рідними та близькими.

« Я пам'ятаю, як у свої 14 років я підійшов до великого дзеркала, що висіло в коридорі батьківської квартири, подивився на своє відображення й промовив: «Ти ніколи не покинеш меж цієї в'язниці». »

Ясно, що я мав на увазі не батьківську квартиру, а державу, в якій народився. Коли згодом я переповів це переживання своїй дружині, вона сказала, що мені вдалося дуже чітко сформулювати її власні юнацькі переживання. Гадаю, що з такими відчуттями не раз стикалися всі мої однолітки, які дивилися на світ у схожий із моїм спосіб.

Розуміння того, що ми живемо в якомусь викривленому світі, почало формуватися в мене досить рано. Головною складовою цього світу була суцільна брехня, яка оточувала нас із усіх боків, проникала в найінтимніші стосунки, труїла свідомість, змалку привчаючи до безчестя. Брехня була настільки тотальною, що більшість із нас навіть не могли усвідомити, що їм постійно брешуть і що вони також постійно відтворюють брехню у власному спілкуванні. Точніше, не так: свідомість советської людини була шизоїдно-подвійною. Ми наче знали правду, але водночас приймали брехню як щось цілковито нормальне й виправдане.

Яскравим прикладом советської людини була моя прабабка, яка навчила мене читати, писати й рахувати і яку я дотепер згадую з любов'ю та ніжністю, проте не можу не визнати, що весь її життєвий досвід був пронизаний комуністичною брехнею. Вона змалку намагалася виховувати в мені вдячність до советської влади — мовляв, усе в нашому житті нам дала саме вона. Прабабка переконливо розповідала мені, що походить із бідної селянської родини й освіту отримала лише завдяки советській владі. Я вірив у це, поки не підріс і не зіставив факти її життя з історичними подіями. Вона насправду народилася в грецькій селянській родині на південному сході України. Зараз це Донецька область. Але гімназію в Маріуполі вона закінчила до приходу советської влади, адже народилася в 1900 році, тож коли нашу землю захопили більшовики, їй було вже більше як двадцять. То як же могла дитина з бідної селянської родини потрапити в гімназію у великому місті? На це питання вона не могла мені відповісти. Не могла не тому, що не знала відповіді, а тому, що старанно забула її. Річ

у тім, що після примусового переселення з Криму греки отримали від російської цариці Катерини багато землі. То була зверхня подачка бундючної володарки колонізованому народу за втрату історичної батьківщини. І на початку ХХ століття нащадки тих переселених греків здебільшого були багатими селянами, яких згодом російськи більшовики почнуть винищувати, називаючи «курулями». Моя прабабка, як комуністка, не могла визнати, що російські більшовики відібрали в її родини те, що її предкам колись дала російська цариця.

Одним із більшовицьких способів знищення багатих селян, які мешкали у східній Україні, був Голодомор. Серед цих селян були зокрема й мої грецьки предки, але здебільшого гинули все-таки українці. У нашій родині за советських часів не говорили про Голодомор. То була табуйована тема, хоча я знав, що батько моєї прабабки помер від голоду на початку 20-х, а її матір на початку 30-х вдалося в останню мить вивезти до Харкова, де тоді мешкала моя прабабка з чоловіком і семирічним сином. Той хлопчик тепер старша людина — мій дід. Від нього я вже в постсоветські часи почув оповідку про діалог, який відбувся в жахливому 33 році в Харкові між ним і його бабкою:

- « — Хлопче, не йди на вулицю!
- Чому?
- Бо тебе з'їдять. »
- Не з'їдять, я худенький. »

У Німеччині Гітлер щойно прийшов до влади, усі жахи нацизму були ще попереду. У Советському Союзі вже кілька років панував Сталін, і комуністи під його орудою вже коїли жахливі злочини проти людяності.

Згаданий діалог — елемент усної історії моєї родини. Але за советських часів вона не звучала. Страх змушував до брехні та викривлення власної історичної пам'яті. І то страх не так

за себе, як за молодше покоління. Адже якби я виростав із усвідомленням тих злочинів, що їх коїв советській режим, то наряд чи зміг би вижити в Советському Союзі й не перетворитися на цинічного покидька. Лише руйнація цього геополітичного монстра зняла печатку мовчання з вуст моїх предків.

Та чи лише страх був причиною сліпоти до злочинів комунізму, глухоти до стогону його жертв і німоти з приводу цього? Мабуть, що ні. То був стан якогось дивного морально-психологічного заціпеніння, спричиненого отруєнням свідомості советською пропагандою. Її творці вміло змішували залякування та брехню й поїли цим жажливим коктейлем мільйони ошуканих людей не лише в самому Советському Союзі, а й за його межами. До речі, працівники сучасних російських засобів масової інформації — вправні учні своїх советських попередників.

Наприкінці 80-х років брехня почала ставати дедалі помітнішою. Горбачовська спроба перезавантажити режим через «перебудову», замість врятувати його, виявила ще більше його прогнилу сутність. Інтоксикація суспільства брехнею була надто сильна. «Гласність» уже не могла його врятувати від паралічу та колапсу. Ін'єкції правди виявилися не рятівними, а вбивчими для советського Левіафана. У 1991 році Советський Союз нагло сконав. Це відбулося так швидко — ми навіть не відразу усвідомили, що це на правду сталося. Утім, пам'ятаю, що усвідомлення цього стало чи не найбільшим щастям у моєму житті. Ми відчули тоді п'янкий подих свободи.

Однак перші роки життя в незалежній Україні стали для багатьох із нас радше розчаруванням, ніж реалізацією наших надій на насправді вільне й успішне суспільство. Молода українська держава успадкувала майже всі вади Советського Союзу й додала власні, що в багатьох людей навіть породило ностальгію за советським минулим. Ця ностальгія почасти й дотепер викривлює історичну пам'ять громадян України, притлумлюючи й затираючи спогади про злочини комунізму, малюючи брехливу картинку советського добробуту й безпеки.

У цій картинці немає місця сталінським концтаборам, у яких мільйони людей у нестерпних умовах безоплатно працювали на добробут тих, хто залишився на волі. Та й воля та була досить умовною з огляду на постійний ризик потрапити за абсурдним звинуваченням до в'язниці й уже згадану неможливість виїхати за межі Советського Союзу.

У постійних згадуваннях про те, що за советських часів не було корупції, бракує розуміння того, що корупція тоді була неможливою, бо країною керувала зграя злочинців — центральний комітет комуністичної партії. Корупція можлива тоді, коли є влада і є криміналітет, який цю владу корумпує, а коли влада належить злочинному угрупованню, його нема кому корумпувати.

«**Корупція, яку ми аж дотепер маємо в Україні, це не так набуток доби незалежності, як реплікація викривленої владної ієрархії советських часів.**»

Тому ми часто називаємо її системною корупцією, адже вона не ззовні роз'їдає державний апарат, а є проявом внутрішньої структури влади, успадкованої від старої системи.

Одна з головних проблем молодої української держави полягала в тому, що владу в ній захопили колишні комуністичні ватажки й перенесли в нове політичне утворення старі принципи правління. В Україні, на відміну від, скажімо, Німеччини, де відбулася денацифікація, декомунізації не відбулося. Тому та запізнiла декомунізація, яка відбувається в нашій країні зараз, така важлива для нас. Але має відбутися не лише декомунізація назв українських міст і їхніх вулиць, а й декомунізація та десовєтизація свідомості громадян України, а також люстрація державних чиновників, що посідали провідні посади в комуністичних органах влади. Іноземні інтелектуали подеколи не можуть зрозуміти всю важливість цього процесу, адже в Європі у ХХ столітті криваві злочини проти людяності вчиняли ультраправі — німецькі

нацисти, італійські фашисти тощо. Натомість на теренах нашої країни не менш жажливі злочини вчиняли ультраліві — советські комуністи.

Ще один момент старої системи — це ототожнення советського з російським. У ХХ столітті було дві стратегії знищення Чужого. Як відомо, стратегія нацистів щодо представників тих етносів, яких вони вважали нижчими, полягала у фізичному винищенні деяких із них — євреїв і ромів, — а також у перетворенні інших, скажімо, слов'ян, на рабів «справжніх арійців», тобто германців. Зухвалий цинізм і нелюдська жорстокість нацистів привела їх до поразки. Стратегія знищення Чужого російських комуністів була витонченішою. За советських часів представник будь-якої національності міг бути успішним, якщо він відмовлявся від власної національної й культурної ідентичності. Для цього було створено навіть такий мовний покруч, як «советський народ».

«**Але осердям советського було російське.
Тож советизація була прихованим зросійщенням.**»

Советський комунізм був просякнутий російським шовінізмом. Це дається взнаки аж дотепер — і всередині нашої країни, і на міжнародному рівні. Наприклад, Росія успадкувала роль переможця над нацизмом, хоча перемогу вибороли всі народи колишнього Советського Союзу, а шалена кількість етнічних росіян воювала на боці Гітлера в армії Власова та інших російських нацистських угрупованнях. Це, з одного боку, дає можливість проросійським силам маніпулювати свідомістю громадян України. З іншого боку, Росія посіла місце Советського Союзу в Раді безпеки ООН як переможниця нацизму й використовує це проти своїх колишніх колоній, зокрема України та Грузії.

Для мене постсоветська Україна 90-х років минулого століття була потворним продовженням Советського Союзу. Я свідомо не брав участі в політичних процесах. І це також було наслідком

советської соціально-політичної травми. Для мене, як і для багатьох моїх однолітків, політика була не так сферою спільної справи вільних і відповідальних людей, як простором боротьби за владу злочинних угруповань. Мабуть, саме тому я не взяв участі в першому масованому спротиві постсоветській українській владі, який відбувся на початку 90-х років і ввійшов у історію під назвою «Революція на граніті». Та озираючись сьогодні на ті події, я розумію, що вже тоді закладалися історичні та політичні передумови двох Майданів початку ХХ століття. І саме тоді створювалися засади принципової відмінності українського суспільства від російського. Попри всі негаразди постсоветського періоду ми вибороли найголовніше. Ми вибороли свободу.

Лише згодом прийшло усвідомлення того, що Советський Союз — це присутньо чергова реінкарнація російської імперії, а прихід до влади Путіна — це не прикрий випадок, а закономірний етап розвитку цієї імперії. Тому перший, а надто другий Майдан мав такий виражений антиросійський характер. У цьому давався взнаки не так український націоналізм, як постколоніальний спротив російському імперіалізму, намагання вирватися зі сфери впливу російської імперії й долучитися до цивілізованих країн Європи. Українське дедалі більше ставало для багатьох із нас маркером нашої належності до цивілізованого світу та неприйняття російської імперської ксенофобії.

З огляду на це стає зрозумілішою емансипаційна роль у нашому суспільстві української мови. Аби зрозуміти це краще, треба деконструювати одне стале упередження, яким маніпулюють проросійські сили в Україні. Одна з головних складових їхньої риторики — захист прав російськомовних громадян України. Але річ у тім, що всі ми принципово білінгвічні.

«**Усі громадяни України володіють щонайменше двома мовами — українською й російською.**»

Це не означає, що всі ми вільно говоримо обома мовами, але всі ми, навіть ті, хто говорить російською, на відміну від, скажімо, громадян Росії, добре розуміємо українську. Тому державна українська аж ніяк не упосліджує права тих, хто в побуті говорить російською. Адже це не заважає їм добре розуміти україномовні засоби масової інформації, брати участь у судових процесах, які відбуваються українською тощо.

Насправді ж маємо з прикрістю констатувати той факт, що на рівні щоденного спілкування в багатьох регіонах України упослідженою залишається саме українська мова. Це особливо дається взнаки у сфері сервісу. Скажімо, в україномовних Львові або Івано-Франківську російськомовний клієнт не матиме проблем із використанням російської. У більшості випадків його не просто розуміють і ввічливо нададуть йому послуги, а ще й перейдуть із ним на російську. Натомість у деяких південно-східних містах України, хоч би як парадоксально це не звучало, українська не завжди зустрине таке тепле ставлення. Українську там добре розуміють і дедалі більше людей нею розмовляють. А ті, хто не розмовляє вільно, ставляться до української здебільшого прихильно. Проте й досі трапляються випадки українофобії, коли на чемне звернення українською можна отримати у відповідь або мовчання, або російськомовне хамство.

Мова «руського миру» — це часто «*hate speech*». Штучне зрощення південно-східних територій України у ХХ столітті стало однією з передумов російської агресії проти нашої країни на початку ХХІ століття. Адже російська пропаганда обґрунтовує окупацію Криму й захоплення південно-східних територій України необхідністю захисту російськомовного населення, що є брехнею з двох причин. По-перше, як зазначалося, в цій частині України упослідженою була не так російська, як українська мова. По-друге, велика кількість українських воїнів, які боронять рідну землю від російської навали, у побуті розмовляють російською, усвідомлюючи, втім, що їхня російськомовність здебільшого є

наслідком штучного й насильницького зросійщення південного сходу України. Одним із інструментів такого зросійщення був, до речі, і Голодомор, коли території, зачищені голодом від українськомовних мешканців, заселялися російськомовними людьми з усього Советського Союзу. Міну, яку заклав Сталін на початку ХХ століття, підірвав Путін на початку ХХІ століття. Із огляду на це стає зрозуміло, чому українська мова для нас — це не лише неусувний елемент культури, а й чинник безпеки. Тут принагідно варто згадати формулу одного із засновників постколоніальних студій імперської літератури Едварда Саїда: «Culture is a field of struggle» («Культура — поле бою»). А однією з головних складових культури, безперечно, є мова. Українська мова в Україні стає не лише засобом культурної ідентифікації, а й інструментом політичної емансипації та важливою складовою державної безпекової політики.

Ще один жахливий спадок російської советської імперії — атомізація суспільства. Адже тоталітаризм базується на дезінтеграції. Рабами легше зробити тих, хто не довіряє одне одному. Советські комуністи старанно втілювали стару формулу «Розділяй і володарюй!». Советське суспільство було суспільством тотальної недовіри. Мабуть, саме для того, аби звільнитися від цієї суцільної недовіри одне до одного, нам і знадобився досвід двох Майданів. А надто другого.

« Простір Майдану був простором довіри. »

Аби вижити й перемогти злочинну владу Януковича, підтримувану кремлівською зграєю Путіна, ми потребували довіри як повітря. Майдан дихав довірою. Без неї він би впав у перші ж дні. Шалена кількість людей вчилася довіряти одне одному, віддавати власні гроші на потреби Майдану, швидко об'єднуватися з незнайомцями для розв'язання проблем, що поставали кожного дня, кожної години, кожної миті. Майдан пронизав усе

місто мережею довіри: підпільні клініки, у яких лікували поранених протестувальників, притулки по всіх усядах, де втомлені майданівці могли помитися й відпочити, загони самооборони по всіх районах Києва, які без зброї боронили містян від зграй злочинців, фінансованих злочинною владою для дестабілізації ситуації, молоді люди, що охороняли міські лікарні, аби працівники підконтрольних режиму спецслужб під орудою своїх російських ляхководів не викрадали звітти поранених протестувальників, щоб піддати їх тортурам і вбити. Те саме відбувалося в інших містах країни. Ми вчилися довіряти одне одному. Ми починали розуміти, що справжня влада в суспільстві виростає з цієї довіри, що влада — це спільна справа вільних і відповідальних людей. Зростанню рівня довіри та інтегрованості нашого суспільства відповідає зменшення ксенофобії. Багато українців зрозуміли, що наша ідентичність має будуватися не навколо етнічного ядра, а навколо цінностей вільного світу. Після Майдану в Україні радикально знизився рівень антисемітизму. Нові дослідження свідчать, що від 2014 року в нашій країні не зафіксовано жодного випадку насильства на ґрунті антисемітизму. Це почасти пояснюється тим, що велика кількість українських євреїв узяли активну участь у Майдані й посіли проукраїнську позицію в боротьбі проти російської агресії. Першими, хто на Майдані віддали власне життя у боротьбі за свободу України, були вірменин Сергій Нігоян і білорус Михайло Жизневський. У боротьбі проти російської імперії активну участь беруть кримські татари, історичну батьківщину яких окупувала Росія, — вони добре розуміють, що вільне життя в Криму можливе лише в складі незалежної України.

«**Російськомовні громадяни України боронять свою батьківщину на Донбасі, борючись проти російської агресії пліч-о-пліч із тими, хто говорить українською.**»

Нас не розділяють ані етнічне походження, ані віросповідання, ані мова. Ми потроху починаємо розуміти, що насправді об'єднувати людей можуть не так спільні інтереси й пам'ять про минуле, як загальнолюдські цінності та спільне бачення майбутнього.

У результаті всіх цих подій я нарешті здобув Батьківщину. Тепер на питання «Звідки ти?» я з гордістю можу відповісти: «З України». Тим, хто не зростав зі сталим почуттям сорому за власну батьківщину, не зрозуміти цього переживання.

Я знаю, що це відчуття гордості за власну країну крихке й загрожене. Нашій незалежності заважає жадливий зовнішній ворог — Росія, яка прагне затягнути нас до потворного «руського миру». Цьому всередині України сприяє ворожа п'ята колона симпатиків російського імперіалізму, а в країнах Європи недолугі або продажні посіпаки Кремля. Є також багато внутрішніх економічних, правових і культурних проблем, які заважають Україні стати справді вільною й успішною державою. Так, у нашій країні ще дуже багато негараздів. Нам дуже важко реформувати корумповану державну систему, яку ми успадкували від Советського Союзу. Але за роки після останнього Майдану системна корупція знизилася. Аби корупцію було подолано остаточно, мають відбутися докорінні зміни в структурі державної влади й у свідомості пересічних громадян. Це тривалий і болісний процес.

Наразі нам іще не вдалося реформувати освітню систему. Цьому, до речі, заважає ще один міф, що побутує в нашому суспільстві. Мовляв, за советських часів ми мали гарну освіту, а за доби незалежності втратили її. Аби зруйнувати цей міф, треба донести до громадян України розуміння відмінності освіти від навчання. Ясно, що гарна освіта неможлива без старанного навчання професійних навичок і набуття через це навчання необхідних професійних знань. Але справжня освіта не зводиться лише до цього. Процес освіти — це долучення до здобутків усієї світової культури й набуття здатності критично осмислювати історичні події та проблеми сьогодення. Тому освіта передбачає свободу.

У закритому тоталітарному суспільстві освіта, насамперед гуманітарна, неможлива, бо в ньому майже немає доступу до культурних здобутків інших країн, а критичність не просто не підтримується — забороняється. Тож у Советському Союзі було непогане навчання, яке здебільшого стосувалося професій, пов'язаних із оборонним комплексом і стратегічними галузями промисловості та сільського господарства. Але справжньої освіти в Советському Союзі не було, бо в ньому панувала тотальна несвобода. Тому наше завдання полягає не у відродженні старої освітньої системи, а у створенні нової, що своєю чергою також передбачає остаточну декомунізацію й десовітизацію української освіти.

Реформування державного апарату й створення сучасної системи освіти, як і багато інших реформ, що розпочалися в нашій країні після другого Майдану, мають остаточну вирвати Україну зі сфери імперського впливу Росії й зумовити органічну інтеграцію України в європейську цивілізацію. Хоча останнім часом я часто чую від західноєвропейських колег думку, що ми, громадяни України, бачимо Європу такою, якою вона була наприкінці ХХ століття, нині ж вона геть інакша. Звісно, я це розумію й із болем дивлюся на злочинні дії європейських правих і лівих друзів Путіна. І ясно, що така Європа мені не подобається. Утім, я знаю, що краща доля моїй країні судилася лише в спільноті європейських держав, де єдність не вбиває розмаїття, де свобода не знищує, а зумовлює спільність. Тож можу запропонувати всім європейцям подивитися на себе очима тих громадян України, які вийшли на Майдан заради європейського майбутнього власної країни, тих, що гинуть на Сході нашої держави, боронячи її від російської навали, та тих, що конають у російських в'язницях за вигаданими звинуваченнями. Може, тоді ви самі собі сподобаєтеся? Чи принаймні побачите шлях, який веде до подолання того, що вам не подобається? Якщо ви не задоволені життям у власній країні, спробуйте дослухатися до нашого голосу, до голосу тих, хто нарешті здобув, а точніше — виборов собі батьківщину.

КРИМ

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ

ІСЛАМ ДОНБАС АБРИКОСИ

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ

ТРОЯНДИ

ПРАЦІВНИКИ

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ВІЙНА

ЖІНКИ

ДЕПОРТАЦІЯ

КАЗКИ

СТЕПОВІ ПТАХИ

ОКУПАЦІЯ

ІДЕНТИЧНІСТЬ

Донбас – Україна: дорога життя

Володимир Рафеєнко

Україна та кримські татари

Інтерв'ю з Алімом Алієвим

Донбас — Україна: дорога життя

Донецьк — Київ

У 2019 році мені виповнюється п'ятдесят. Сорок п'ять із них я прожив на Донбасі, а саме в серці цього промислового району України — в Донецьку. Рівно п'ять років тому, із початком війни, був змушений поїхати зі свого дому, бо в місто зайшли озброєні російські бойовики під гаслами захисту російськомовного населення регіону.

Але треба розуміти, що все життя я був саме російськомовною людиною, писав і говорив виключно російською, і мене ніколи не треба було захищати від моєї країни. За фахом я — філолог зі спеціальністю «російська мова та література», за покликанням — письменник. До війни мав публікації в авторитетніших російських літературних часописах і видавництвах. За кілька років до анексії Криму й початку російської агресії на Донбасі отримав у Москві кілька міжнародних літературних премій. І ніколи в себе вдома, в Україні, не відчував із цього приводу ніякого дискомфорту. І ось раптом приходить якесь озброєне кодро — жодного знайомого обличчя — і каже, що тепер буде мене захищати. М'яко кажучи, я був неприємно здивований.

Тільки за кілька днів прийшло остаточне розуміння — моє місто окуповано, треба якнайшвидше, допоки ще можна, їхати звідсіля.

«**Чітко пам'ятаю свій останній вечір в окупованому Донецьку. Спекотний липень 2014 року. На вокзалі серед натовпу ходили озброєні бойовики. Моя дружина прощалася зі мною на пероні й намагалася всміхатися.**»

Я змушений був їхати з міста сам, бо не розумів, куди везти свою родину, не знав, де шукати притулок і роботу. І повинен був знайти відповіді на ці питання за кілька тижнів, щоб моя родина змогла приїхати до мене.

Потяг на Київ (один із останніх поїздів зі станції «Донецьк» до станції «Київ») рушив, постать дружини промайнула у вікні, моє серце вибухнуло льодом і полум'ям, вокзал і привокзальні будівлі зникли, гарячий вітер увірвався у вікна.

Потім прийшла ніч, стиглий місяць плыв понад донбаськими степами, я дивився на нього й думав, що російські гасла захисту російськомовного населення Донбасу зробили з мене одночасно і жертву, і причину війни. Так виглядало, що якби не моя рідна російська, то війни би не сталося. Але за чисту монету прийняти цю брехню могла тільки та людина, яка зеленого поняття не мала про реальний Донбас.

Ніч була довга. Місяць заходив за хмари, виринав із них, а я їхав до Києва потягом, сповненим до самого даху жалем, тугою, смутком, розпачем і абсурдною, майже дитячою надією на майбутнє.

Прощання з Донецьком як умовна смерть тієї людини, що сорок п'ять років прожила на цій землі, одночасно стала історією набування самого себе і своєї Батьківщини. За ці роки я встиг знайти нових друзів, вивчити українську й написати кілька романів — мій скромний внесок у справу боротьби з російською

агресією та чорною безтямністю у ввіреній українським митцям дільниці Космосу.

Війна як початок життя. Сумний парадокс, але в ньому багато правди — не тільки для мене, а й для багатьох із тих людей, що лиш коли опинилися в ситуації війни, нарешті почали розуміти, хто вони, де живуть, у якій країні, і що саме вона для них значить.

2. Земля народження і її мова

Якщо ви ніколи не були на Донбасі навесні, то, напевно, не маєте жодного уявлення про абрикосовий океан. Абрикоса, ця цариця плодових дерев сходу України з її шаленим ароматом, у якому не знати чого більше, гіркого чи солодко-п'яного, — один із перших спогадів дитинства. Вона заливала цим ароматом увесь мій Всесвіт і робила його казковим та лагідним, а ще трішечки сумним. Сум витікав із самої суті цього аромату, ніжного й гіркого. Абрикоси було багато, і дикої, і домашньої. Коли наставав час її цвітіння, стежинки мого дитинства — проміж приватних незграбних будиночків на вулицях бідного пролетарського району Донецька, що ніколи не відали такого дива, як асфальт, — вкривалися килимом рожево-білих пелюсток, що повільно кружляли в повітрі в тихі дні або сипалися на землю під струменями перших весняних, теплих громовиць.

Другий, не менш важливий спогад, споріднений і з землею, яка мене виховувала, і з повітрям, яке мене маленького обіймало в дитинстві, — казки моєї бабусі по татовій лінії. У них я знаходив дивовижний світ справжніх сенсів, не підпорядкованих світу дорослих. Ці казки були моїм щастям, моїм дивом і радістю. Боже, як я любив ці незбагненні історії! Бабуся розмовляла суржилом, східним діалектом української мови, бо так говорили в селі, звідкіля вона приїхала свого часу в Донецьк. Її казки принципово відрізнялися від літературних варіантів, що я прочитаю згодом, коли нарешті почну ходити до школи, бо були

народжені в чистій і вільній стихії справжньої сільської усної фольклорної традиції.

«**Тут треба зауважити, що на Донбасі українська була загальноживаною в невеликих містечках і селах, а у великих містах панувала російська.**»

Між ними, між двома цими мовами, ніколи не було прірви, бо російська, якою розмовляли на Донбасі, суттєво відрізнялася від російської, якою розмовляють у Росії, а українська мова, зазнаючи впливу російської, у Донбаському просторі й часі перетворювалася на свій східний варіант. У певному сенсі це була одна східно-українська мова, що мала два крила, наче дикий степовий птах — їх повно було в передмісті, де я зростав.

У родині мама й тато розмовляли виключно російською, бо це була мова, до якої їх старанно привчили, по-перше, радянські державні інституції, а по-друге — власні батьки. Російська вважалася мовою міста, мовою освіти, мовою фактичного центру тієї країни, метрополії, де народилися й жили мої батьки і де, звісно, народився я сам — СРСР. Якщо ти хотів отримати диплом, кваліфікацію й більш-менш високу посаду на підприємствах Донбасу, ти повинен був дистанціюватися від суто українського контексту й набувати єдино можливої — радянської ідентичності, із якої національну складову як феномен старанно виймали.

Це дуже добре розуміла моя інша бабуся, по лінії мами. Перша бабуся, про яку я згадував вище, татова мама, на все життя залишилися робітницею нижчої ланки на станції «Донецьк-Пасажирський». Там, де вона працювала, нікого особливо не турбував її вічний прекрасний суржик. А от мамина мама врешті-решт стала видатним радянським інженером і навіть зробила свій внесок у розвиток космічної програми.

От вона мені казок не розказувала. Чи то не знала, чи не пам'ятала, а може була людиною надто освіченою, щоби зберегти

ширий зв'язок із цим усесвітом казок, та ще й у його фольклорній традиції. Але саме вона пошепки ділилася зі мною сумними оповідями про своє минуле, про дитинство, про те, як вона зростала і як складалася її доля. Вона походила з цілком україномовної родини, і коли її привезли до школи, російськомовні вчителі та діти ображали її. Учитися було дуже важко, бо треба було опанувати мову, якої вона не знала. І саме тоді вона вирішила, що вивчить цю мову так, як нею не володіють пересічні носії. Їй це вдалося.

У школі, де я навчався, українську мову викладали — але так, що навчитися розмовляти нею було неможливо, тож я, як уже казав, до сорока п'яти років розмовляти українською не міг, хоча читав вправно й читати українською любив. Але, думаю, це радше завдяки не школі, а великій татовій бібліотеці. Проте, звичайно, моєю рідною мовою, мовою мого дитинства, дорослішання, першої зустрічі зі світовою літературою стала саме російська.

От такий мій мовний анамнез. Наскільки я розумію тепер, це історія досить великої частини родин моїх однолітків. Наші бабусі й дідусі в дитинстві розмовляли іншою мовою, ніж наші батьки, й іншу мову вважали рідною.

Україна стала незалежною на початку мого студентського буття. Мені ніхто не заважав говорити російською, я з насолодою навчався на факультеті російської філології в місцевому університеті, писав літературознавчі роботи про поетику Пушкіна й Буніна, радів свободі та молодості, усе життя було попереду й озиратися на минуле не хотілося. І моє напівсільське дитинство, і дуже посередня за рівнем освіти школа, і терикони, на які ми видряпувалися зі шкільними приятелями, щоб покурити чи випити дешевого солодкого вина, і стави, в яких ловили рибу, і навіть прекрасні абрикосові посадки, у яких у старші роки теж відбувалося багато чого чудесного, назавжди канули в Лету.

Власного, ясного та зрозумілого «родинного» історичного минулого, яке б відрізнялося від десятиріччями усталеної радянської історичної традиції, у мене майже не було. Правда, кілька

разів та чи інша моя бабця пошепки розповідала щось цілком абсурдне й незрозуміле, як на мій підлітковий досвід. От, скажімо, про штучно створений радянською владою голод в Україні на початку тридцятих років двадцятого століття. Але ці крихти правди були такі рідкісні й так відрізнялися від того загального дискурсу, в якому формувалася моя громадянська свідомість, що, наскільки пам'ятаю, я, десятирічний чи дванадцятирічний, сприймав їх як жахливе продовження безкінечної української казки, неймовірно містичне та утаємничене. Тим більше, що перш ніж говорити про щось таке, бабусі мене завжди попереджали: «Тільки батькові не кажи». А я собі розумів: якщо не можна татові, значить — нікому не можна.

Нагальна потреба свідомо поставити перед собою питання громадянської самоідентичності, необхідність реальної обгрунтованої рефлексії на пострадянський ідеологічний спадок і, перш за все, на колоніальний міф «о братских народах», у якому російський народ завжди відіграв роль старшого-мудрішого брата, а всі інші удавали його вічно недолугих і недоумкуватих родичів, звичайно, виникала вже поволі в передвоєнні роки, але з очевидною гостротою постала для мене тільки з початком війни. Саме спроби Росії насильницьким чином повернути Україну, і конкретно мій рідний Донбас, у простір своєї колоніальної політичної й культурної парадигми стали останньою межею, за якою навіть думка про «братські взаємини» особисто для мене тхне мертвечиною, вона несумісна з життям, зі всім тим, що наразі я відчуваю й бачу як правду та свій власний шлях.

Загалом — куди подітися, — у цьому всьому, що зветься нашим життям, занадто багато особистого. І годі намагатися відокремити власний досвід від досвіду країни. Не можу й не хочу я вдавати з себе людину, яка на це здатна.

Безпринципність, потворність, тваринна жорстокість поведінки тієї країни, літературну

спадщину якої я вивчав усе своє життя, у велич культури якої я вірив і якою навіть пишався, стала однією з травм, які, думаю, залишаться зі мною до самої смерті. >>

Як назавжди зі мною залишаться й той самий потяг «Донецьк-Київ», про який я вже згадував, і та ніч, яку мені тоді довелося пережити, і той місяць, що іронічно й відсторонено дивився на мене у вікно, і ті важкі безкінечні сновидіння, у яких я опинявся весь перший рік свого київського життя, варто було тільки заплющити очі.

Ідентичність та ізоляція

На самому початку мого переселенського життя, якимось досить випадково, я опинився на одному з книжкових ярмарків у Європі. Моя нова знайома, розумна й освічена жінка, професійна філологиня, перекладачка, що переймалася тодішньою ситуацією в Україні, між іншим запитувала мене, як так сталося, що у Львів, велике й прекрасне місто, розташоване на заході України, я потрапив тільки у 2014 році й до війни не знав як слід ні центру, ні заходу країни, в якій народився.

Пам'ятаю, що цей факт здавався їй підозрілим і мав на її думку підтверджувати ідею принципової окремоті Донбасу від України, а отже — автоматично виправдовувати агресивні дії Росії.

Немає сенсу переказувати всю ту довгу нашу розмову. Пам'ятаю, я досить гостро зреагував не так на конкретне запитання, як на загальне ставлення до ситуації в Україні. Мене неприємно здивувала її дитяча впевненість, що для встановлення істини треба врешті-решт вислуховувати і брати до уваги протилежні точки зору на ситуацію, що склалася.

Не знаю, наскільки мені вдалося в нашій розмові передати своє розуміння того простого факту, що якщо хтось на біле каже чорне, то біле після цього все одно чорним не стає. Що в житті спроба

врівноважити дві протилежні точки зору дуже часто призводить до остаточної втрати самої надії наблизитися до істини.

Але минув якийсь час, і я сказав я собі: але ж справді, друже, ти не їздив до Львова, це правда. І Київ протягом сорока п'яти років свого життя відвідав добре якщо два рази. Та й то, коли перший раз мене привозила до Києва моя бабуся, я ще був дитиною. А Львів перший раз у житті побачив восени 2014 року. Чому так сталося? Про це було варто подумати.

Звичайно, одна з причин корінилася в тому, що я інтроверт і подорожування ніколи було для мене аж занадто спокусливим способом витрачання часу. Друга причина в тому, що, на щастя чи на превеликий жаль, я професійний філолог-русист. А цією професією в Україні іноді було важко заробити достатньо грошей навіть на вільну подорож своїм містом, не те що країною.

Але проходячи життєвий шлях вимушеного переселенця, збираючи воедино сенси власного минулого, із часом я зрозумів, що справжня причина підкресленої герметичності мого особистого життя значною мірою полягає в тому, що і мій Донбас як регіон завжди існував у певній культурній і, що важливіше, політичній ізоляції від решти країни. Саме цю ситуацію так вміло використала Росія у 2014 році.

«**Ізоляція Донбасу завжди була штучною. Виграла та впроваджувала її у свій час радянська влада, яка проводила політику жорсткого контролю нашої промислової провінції.**

Донбас протиставлявся всім іншим регіонам країни як регіон суто пролетарський, тобто такий, у якому пролетаріат, головний двигун соціального прогресу в усесвіті, посів остаточно переможні позиції.

За часи незалежності усталене за сімдесят років відокремлення Донбасу від решти країни зіграло на руку певній частині

місцевих еліт. Ідею культурної відокремленості Донбасу ретельно культивували деякі регіональні політики як зручний і ефективний інструмент для досягнення необхідних компромісів із Києвом.

Але треба зауважити — за всіх своїх особливостей Донбас ніколи в культурному сенсі не почувався частиною Росії. Україна й українське було значно ближче всім нам, ніж російське. І це, власне, відбувалося саме тому, що ніколи не існувало такого феномена, як «народ Донбасу». Ця нісенітниця, що її наразі виграла окупаційна влада на Донбасі, дика і смішна для тієї людини, яка там народилася й прожила все своє життя. Мешканці Донбасу ніколи не вважали свою землю частиною Росії, але можна сказати, що сконструйована за сімдесят років радянської влади відокремленість від національного українського контексту породила дуже специфічну регіональну ідентичність, яка все ж таки у своїй основі базувалася саме на українській культурній матриці.

Дітям розказували українські казки, на свята співали українські пісні. І Різдво зустрічали так, як ніколи не будуть зустрічати в Росії. Озираючись углиб свого минулого, я бачу, що ми завжди відчували ритуальну енергійну спорідненість зі своєю країною. А от, наприклад, російський фольклор завжди лишався екзотикою, абсолютно не природною для нас, незрозумілою на особистому рівні. Усі ці кокошники, хороводи й матрешки сприймалися як щось дивне й чуже.

Із Росією так чи інакше ми були зв'язані саме пам'яттю про СРСР, що рік за роком невблаганно тьмяніла й відходила від нас. Минали роки, народжувалися нові покоління українців, міф про націю «радянських людей» уже на початку двотисячних сприймався як вочевидь архаїчний. Власне, на початку двотисячних років навіть регіональна ідентичність почала суттєво здавати свої позиції загально-українській.

Я абсолютно впевнений, що якби не агресія Росії, процес народження української політичної нації, який у жодній країні не відбувався швидко й просто, за певний час упевнено охопив би

й наші донбаські терени. Україна дуже молода, як самостійна держава ми існуємо менше ніж тридцять років. Це мить із точки зору історичних процесів. Ми тільки почали набувати сили й самосвідомості. Ця війна спіткала нас на старті. Нашого жайворонка намагаються вбити, допоки він не злетів високо вгору. Але чомусь мені віриться, що він таки злетить.

Донбас по пам'яті

Із 2014 року я, мабуть, уже кілька десятків разів бував у Львові, вештався його теплими старовинними вуличками, пив у кав'ярнях міста каву, обіймався з друзями-донецчанами, які переїхали до Львова навесні чи влітку 2014 року. Їздив із презентаціями власних книжок по всій Україні. Моя батьківщина постала переді мною тисячами облич, десятками міст і містечок, долями людей, які змушені були пройти схожий на мій шлях утрат і випробувань. І знаєте, ця зустріч із моєю країною підтвердила те, що я й так завжди знав: Донбас — це, безперечно, Україна. У характері сприйняття світу, в проблемах, у долях, у сподіваннях, у бідах і radoшах, навіть у наших вадах ми, українці, дуже схожі.

Звичайно, мої дорогі донецчани мали свої ментальні, характерологічні особливості, зумовлені самою специфікою регіону. Для них професія й праця, рідна шахта чи завод, за гудком якого вибудовувалося все життя, який задавав і фізіологічні, і соціокультурні ритми, — були важливішими за все на світі. Раціонально-практичне ставлення до всього на світі значно домінувало над пафосним світосприйняттям. Суворі праця шахтаря чи металурга не сприяє сентиментальності й метафізичним пошукам. Вони не шукали філософський камінь, натомість варили сталь і добували вугілля.

Але, знаєте, я сам років п'ять працював на металургійному підприємстві в Донецьку і пам'ятаю щиро любов цих людей до своєї важкої безперестанної праці, до неймовірно великих заводських

корпусів, до гудіння печей, у яких варилася сталь, до цього дивовижного міста в місті, де одночасно працювали десятки тисяч людей. Я пам'ятаю їхню ніжність до металевого звіра заводу, котрий жив і дихав десятки років поспіль, у якому дуже часто працювали три-чотири покоління однієї родини.

«**Це були люди честі, люди праці. Прості, чесні, тверді як антрацит, і довірливі як діти.**»

Україна — дуже велика країна, і наші відмінності абсолютно природні. Нудно було б жити, якби ми всі були однакові. Як на мій погляд, Україна прекрасна саме своєю різноманітністю, котру не можна й не треба зневажати. Її треба бачити, цінувати й старанно зберігати. Ми — єдина країна, хоч і не завжди усвідомлюємо це.

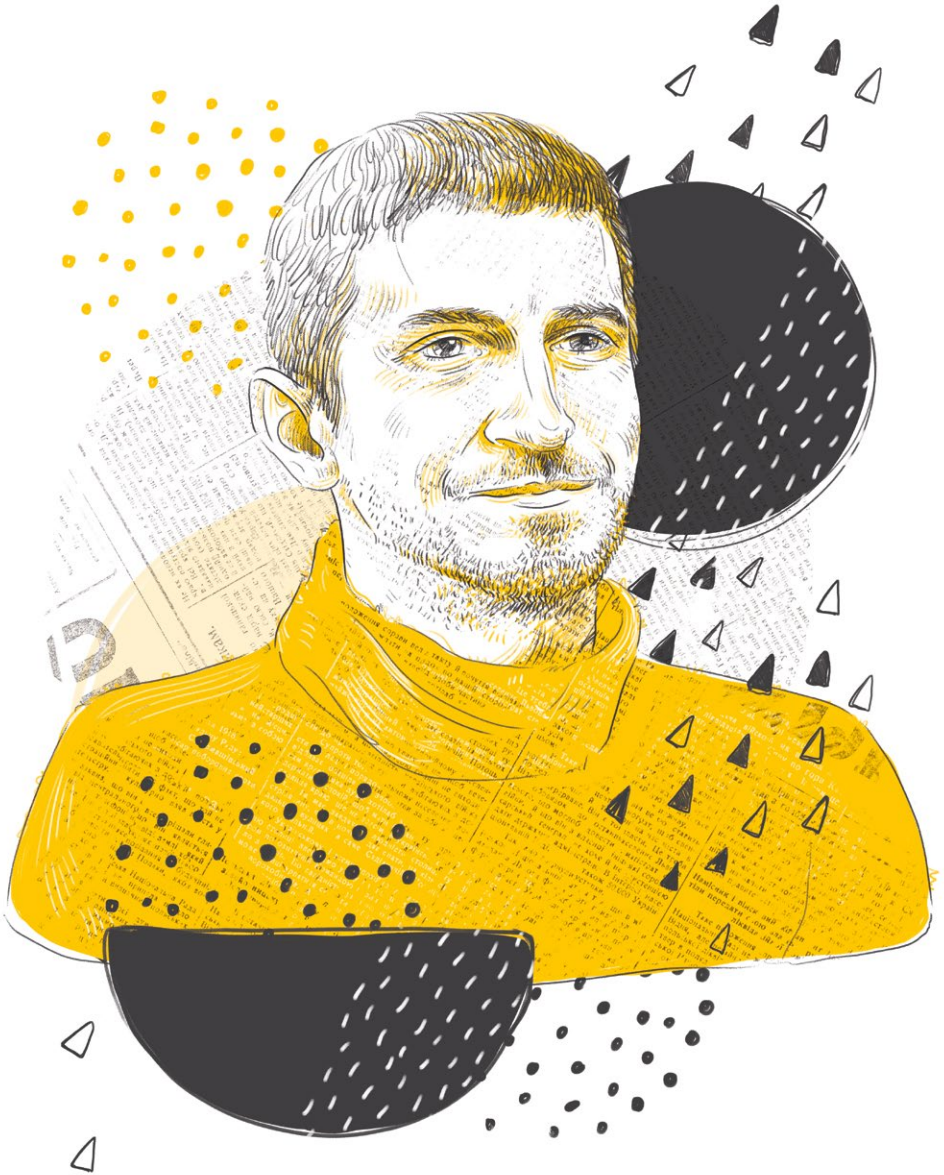
Чим далі спливає час мого життя, тим чіткіше я бачу внутрішнім зором свій Донбас — степи, які здавалися в дитинстві найкращим місцем у світі, вулички мого міста, людей, серед яких я зростав. Наше місто було чистим і повним троянд. Ще з радянських часів їх регулярно висаджували на проспектах і площах. Серед міста росли каштани й акації, липи й осокори, бузина й м'ята, хашчі бузку, цілі острови дикої вишні, абрикоси, горіха. Безліч річечок, струмків, великих і невеличких ставків. Навесні Донецьк стояв у них по самі коліна, і ця вода, що безупинно кудись лилася, народжувала свій спів, він вплітався в загальну симфонію міста. У центральному міському парку жили зайці та їжаки, бігали великі й самовпевнені фазани, зі степу забідали лисиці. Весело та металево кричали круки, голуби сварилися с горобцями, сойки перекривлювали диких котів і нявчали правдоподібніше за останніх.

Центр міста з його бульварами й парками завжди був притулком для студентів. Університети й інститути, десятки науковців зі світовим ім'ям, тисячі молодих людей, у тому числі й із різних

країн світу, що приїздили навчатися в нас. Дуже потужні драматичний і оперний театри, щорічний джазовий фестиваль, міжнародний фестиваль балету. У 2012 році на нашому новітньому футбольному стадіоні, розрахованому на десятки тисяч глядачів, відбувалися фінальні матчі чемпіонату Європи з футболу. Я думав, це ніколи не закінчиться й буде завжди тривати, як і моє життя...

Але сталося інакше: російська агресія, гібридна війна, що не жаліє нікого, і населення, змушене роками жити в окупації, втрачає зв'язок зі своєю країною. Terra incognita — термін, яким на картах позначають невідомі території, — дедалі більше пасує до мого рідного міста, бо воно, як кажуть очевидці, змінюється, і не на краще. А я, у свою чергу, повільно й неухильно забуваю його.

І хто мені скаже, чи рушить колись за мого життя від станції «Київ» потяг зі станцією призначення «Донецьк»?

Інтерв'ю з Алімом Алієвим

Україна та кримські татари

Алім Алієв — український кримськотатарський активіст, журналіст та програмний директор «Кримського Дому» — кримськотатарського культурного, освітнього та правозахисного центру в Києві. Сьогодні кримські татари відіграють провідну роль у розвитку української політичної нації, і є яскравою та помітною частиною нинішньої багатокультурної та багатоконфесійної ідентичності України.

Тут ми публікуємо інтерв'ю, що його взяла Тетяна Огаркова для *Hromadske.ua**. У розмові — про кримськотатарську ідентичність, сталінську депортацію кримських татар у 1944 році, їхнє повернення на батьківщину в кінці 1980-х — на початку 1990-х, та про наслідки незаконної анексії Криму Росією у 2014 році.

* Оригінал: <https://hromadske.ua/posts/krimskotatarska-kultura-ce-ne-cheburek-intervyu-z-krimskim-aktivistom-alimom-alijevim>

Якими були 90-ті в Криму, 90-ті, коли депортовані Сталіним у 44-му році родини кримських татар почали поступово повертатися? Як би ти схарактеризував цю епоху?

Моя родина повернулася в 1989 році, я сам родом із Бахчисарая. І мій батько, і моя мама мають корені там. Якщо говорити про кримських татар, у нас є три субетноси — це яли бойлю (південнобережні), ногаї (степові кримські татари) і тати — горці чи кримські татари, які походять із Бахчисарая. Я, власне, тат.

Ми хотіли повернутися в Бахчисарай. Тоді це було фактично неможливо, адже нам або не продавали будинки, або ж вони були зі штучно завищеними цінами. І тоді батько купив будинок у селищі неподалік міста Сакі, між Саками і Сімферополем.

Загалом, дев'яності для кримських татар — це ера не тільки повернення, а й нового вкорінення в півострів. Одним із символів початку 90-х став камінь ракушняк. Тоді кримські татари, яким не давали землю, самовільно будували спочатку тимчасові будівлі, а потім уже зводили хати. Була дуже сильна комунікація та підтримка один одного в спільноті: наприклад, перші роки після повернення наш дім був, немов рукавичка: у нас постійно жили родичі, знайомі чи просто ті, хто повертався з Узбекистану та тільки починав облаштовуватися.

Чи були вони, кримські татари, які поверталися з Узбекистану чи з інших соціалістичних тоді ще республік, радянськими людьми? Чи твої батьки були радянськими людьми?

Питання ідентичності для кримських татар завжди було дуже важливим. Чому я не скажу, що мої батьки були зрадянщені? Через те, що завжди в народі був цей спротив, бо радянська влада була апріорі ворожою для нас. Бо це влада, яка депортувала нас, знищила половину мого народу. Це влада, яка не дозволяла

нам повернутися на Батьківщину й навішала на нас неймовірно багато ярликів.

За статистикою 2013 року, кримських татар у Криму було приблизно 270 тисяч. Для розуміння — це населення Житомира. Якщо ми беремо населення всього Криму — це приблизно 2 мільйони. А проте нині ми бачимо, що присутність кримськотатарська не пропорційна до кількості — вона досить потужна. Як це пояснити?

Єдиний аргумент — у нас немає іншої Батьківщини, окрім Криму. Для нас це стало абсолютно сакральним елементом усього кримськотатарського життя і всього нашого буденного життя.

«**До того як Катерина II у XVIII столітті вперше анексувала Крим, нас було в Криму 95%. Потім ставало дедалі менше. У 2013 році частка кримських татар сягала 13-15%.**»

Ми завжди виборювали місце під сонцем у себе на батьківщині. Я дуже люблю слова Мирослава Мариновича, який говорить про те, що кримські татари, коли поверталися наприкінці 80-х — на початку 90-х, поверталися до Криму через чорний вхід. Проблеми з роботою, з житлом, узагалі зі сприйняттям. Бо після депортації до Криму понавозили дуже багато мешканців Росії, які чекали, що кримські татари придуть агресивними, почнуть усіх різати, виявляти жорстокість. А тепер для нас дуже важливо повернутися на батьківщину через так званий парадний вхід.

Чи за твого дитинства ви говорили кримськотатарською мовою?

Якби ми не говорили цією мовою в дитинстві, ми б отримували копняки від наших батьків, бабусь і дідусів. Говорити кримсько-татарською в мене вдома — абсолютно нормальна річ.

Моя бабуся, наприклад, дуже погано знала російську мову. Вона померла два роки тому й до останніх своїх днів не тільки говорила лише кримськотатарською мовою, але й привчала своїх онуків нею розмовляти. Вона дуже дратувалася, коли чула російську.

Але ситуація з кримськотатарською мовою досить складна. Ми її втрачаємо, це правда. Молоде покоління знає мову не так добре. У часи сучасних технологій і величезної кількості різного контенту хтось ставить питання так: навіщо мені сприймати контент, наприклад, кримськотатарською, якщо легше сприймати його російською мовою? Мовляв, я буду дивитися російськомовні фільми або читати російськомовні книги.

І це просто пішло самопливом. Зараз популярність мови повертається. Мова має бути популярною, це правда. Це має бути така фішка для молоді. Якщо говориш кримськотатарською мовою, ти вважаєшся модним.

Я розумію, що це досить легко можна зробити на материку. А вплинути на те, що відбувається зараз в окупованому Криму, — не так просто. У пресі часто можна побачити відповідну інформацію — кількість кримськотатарських шкіл за часи окупації зменшилася вдвічі.

Тепер у Криму сім шкіл, які можна з натяжкою назвати кримськотатарськими школами. До окупації їх було п'ятнадцять.

Це школи з поглибленим вивченням кримськотатарської мови й літератури. Окупаційна влада робить усе, щоб було набагато більше російської мови.

У Криму дуже активно нав'язується цей симулякр — «кримський народ». Як у радянські часи говорили «советский народ».

Кримського народу не існує. Ми маємо розуміти, що це робиться для того, аби сформувати політичну ідентифікацію російську і стерти етнічну ідентифікацію, українців і кримських татар насамперед.

Окрім мови, що ще формує людину як кримського татарина? Що ще важливо?

Я думаю, це три компоненти: мова, традиції й релігія та територія, земля.

Візьмімо релігію. Кримські татари — мусульмани. Яку роль іслам відіграв, починаючи з дитинства, у твоєму житті?

Одразу скажу, що в нас національні й релігійні свята — це головні свята року. Курбан-байрам, Ораза-байрам — вони завжди в кожного кримського татарина в пріоритеті. І в дитинстві те ж саме було. Знаєте, є три речі: свята, весілля й похорони — це те, що допомогло зберегти ідентичність під час депортації.

Я не належу до тих людей, які п'ять разів на день роблять намаз, але є й такі кримські татари. Є такі, що ходять у мечеть на свята. Такий конгломерат завжди досить органічно жив у нашому суспільстві — століттями.

Чим кримські татари цікаві для світу, якщо подивитися в глобальному плані? Ми маємо розуміння двох контекстів: мусульманського, тюркського світу — і європейського, західного світу. Ми такі собі «перехідники», що розуміють ці обидві мови.

Чи є кримські татари, які відкидають іслам, кажучи: «Ми атеїсти, ми не віримо»?

Знаю одного чи двох таких. Попри те, що я знаю тисячі кримських татар.

Проте ще 1917 року на першому Курултайі кримськотатарського народу було затверджено конституцію Кримської народної республіки. У ній було прописано, що чоловіки й жінки мають рівне право голосу на виборах.

Це дуже важливе питання — про жінок і чоловіків. Я бачу в українському суспільстві велику кількість молодих і дуже активних кримськотатарських жінок. Рівноправ'я в кримськотатарських родинах — чи воно існує?

У мене таке враження, що дуже часто кримськотатарськими родинами керують жінки. Повертаючись до теми першого Курултая — окрім звичайного, було зібрано ще жіночий Курултай — тобто, була жіноча частина. У національному русі кримських татар за часів депортації жінки відігравали одну з ключових ролей.

Часто можна почути думку про те, що освіта — велика цінність для кримських татар. Усі батьки докладали зусиль, щоб їхні діти вийшли в люди. Чому?

У 90-х, коли покоління моїх батьків поверталось, у них дуже часто не було вищої освіти, адже в радянські часи працювала ця «п'ята графа» — графа національності. Про доступ до деяких галузей гуманітарної, дипломатичної освіти навіть не йшлося. Тому для покоління моїх батьків було дуже важливо дати освіту своїм дітям.

Коли діти отримували диплом, це давало батькам певність, вони казали: «Ви не будете так страждати і так тяжко змагатися за право жити під сонцем, як ми у свій час». Це стосувалося і хлопців, і дівчат. У нас не було такого звичаю, що в 18 років дівчина мусить вийти заміж.

Протягом дуже короткого періоду Сталін депортував понад 190 тисяч кримських татар у різні республіки колишнього

СРСР. Приблизно половина людей загинули під час або в перші роки депортації. Проте за статистикою 2013 року кримських татар було вже 270 тисяч. Тобто, кількість кримських татар росте. Чи в кримських татар зазвичай великі родини?

По-різному, від одного до десяти дітей може бути. Кримськотатарська національна стратегія така: «чотири дитини нас врятують».

Я знаю родини, де є дванадцять чи тринадцять дітей. Це, зокрема, і деякі родини політв'язнів, серед них є багатодітні. І часто матері мусять лишатися вдома з дітьми — коли в родині 7–8 дітей і немає можливості найняти няню. А батьки у в'язницях і не мають змоги забезпечувати свої родини.

Якщо говорити в абсолютних цифрах — скільки кримських татар виїхало після 2014 року?

Якщо говорити загалом про внутрішньо переміщених осіб, серед яких кримські татари та інші національності, — із Криму виїхало приблизно 50 тисяч. Кримських татар серед них приблизно 30 тисяч. Більшість намагаються залишатися жити в Криму. Наша публічна політика — жити до останнього в себе на батьківщині, бо російська політика — це витиснути цих людей. А для нас важливо зберегти і себе, і нашу землю.

Коли мова про кримських татар — тих, які залишилися на півострові, — дуже рідко можна почути осуд. Зв'язок кримських татар і землі набагато очевидніший для українців, навіть тих, хто критикує людей, які залишилися в Донецьку чи Луганську й не мають можливості виїхати.

Не можна засуджувати людей, які живуть на окупованих територіях. Я пам'ятаю 2014-й рік, постмайданна емпатія тоді була

дуже сильна. Але коли поїхали люди зі сходу — свою роль зіграла пропаганда в соцмережах: мовляв, їдуть сепаратисти.

Я пам'ятаю наші прес-конференції, коли ми виходили й розповідали, що це міфи. Ці вкиди просто робилися через соцмережі, щоб у й без того розшарованому суспільстві ще більше налаштувати людей одне проти одного.

Я у свій час жартував, що нашу країну зшиють лоукости, дешеві перельоти між регіонами. Щоб ми могли з Сімферополя полетіти до Івано-Франківська, чи з Луганська до Львова, а не їхати 30 годин у потязі.

У Криму було це уявлення — «дальше Крима землі нет», абсолютно острівне думання. Коли ти знаєш, що в тебе є оцей клаптик землі, а там далі нічого немає.

«**І коли мені кажуть, що окупація в Криму почалася в лютому 2014 року, я відповідаю, що насправді окупація в Криму почалася набагато раніше.**»

Через медіа, через масову культуру. Навіть через туристичних гідів, які показували «Екатерининские тропы», «домики Чехова», «гроты Галицина», місця Шаляпіна — це був абсолютно російський культурний дискурс. А українського культурного дискурсу в Криму не було. Кримським татарам залишили Ханський палац у Бахчисараї.

І дрібну торгівлю.

Ще кухню. Але кримськотатарська культура — це більше, вибачте, ніж чебурек. Ось це ми намагаємося зараз показати. Виставка в Мистецькому Арсеналі, «Дивовижні історії Криму», показала, що кримські татари — це не люди, які звідкись прийшли. Чому ми — корінний народ? Бо ми стали результатом цього плавильного котла — готів, скіфів, таврів, кипчаків, кіммерійців тощо. Подивіться на типажі кримських татар.

До речі, суто фізіологічно абсолютно різні обличчя.

Погляньте на мене, на Джамалу, на Ахтема Сеїтаблаєва чи на Рефата Чубарова. Ми дуже різні.

Останніми роками бачимо посилення націоналістичного праворадикального руху в Україні. Ти відчуваєш у ньому загрозу, зокрема для кримських татар?

Я точно знаю — будь-які рухи, якщо вони інспіровані Росією, небезпечні. А частина цих рухів, на жаль, саме такі. Їх я вважаю найбільш загрозованими.

З іншого боку, останні п'ять років — це перші п'ять років життя в незалежній українській державі для мене. Для суспільства важлива єдина національна ідея.

«**В ідентичності кримських татар є дуже принциповий елемент — за національністю ми кримські татари, але ми є частиною української політичної нації.**»

І викристалізування політичної нації не за етнічною, а за ціннісною ознакою — це, я думаю, дуже важливий елемент розбудови України як держави.

Ти багато говориш про важливість ідентичності, мови, культури, історичної пам'яті. Але водночас ти — абсолютно сучасна молода людина, яка живе в сучасному світі; кримськотатарські діти також вливаються в сучасне українське суспільство і, зрештою, нічим особливо не відрізняються. Де цей баланс між спадком і майбутнім? Чи можна сказати, що кримські татари — це, у якомусь сенсі, громадяни всесвіту, вони також можуть вільно подорожувати

по всьому світу, вчити англійську мову та відчувати себе вдома скрізь?

Я відповім так. Місією моїх дідусів і бабусь було повернутися до Криму та зберегти ідентичність. Місією моїх батьків було вкорінення в Криму, розбудова. Місія мого покоління — конкурентність кримських татар у світовому контексті. У кримських татар мають бути свої Нобелі, Букерівські лауреати. На щастя, у нас уже є переможниця Євробачення.

Але ми маємо бути конкурентними. Ми не повинні жити тільки у віктимному, жертвенному дискурсі. Треба стати цікавими для світу, генеруючи нові ідеї, нові продукти, — і разом із тим залишаючись кримськими татарами. Я досить багато подорожую, і всюди бачу цікаве поєднання новаторства і традицій. Коли в тебе є етнічна музика — а водночас сучасні технології. І якщо це поєднати, тоді гармонійно розвивається і народ, і територія, на якій ти живеш.

ВІДНОСИНИ

Українсько-польські відносини

Інтерв'ю з Олею Гнатюк

Українці та євреї

Інтерв'ю з Леонідом Фінбергом

Українсько-польські відносини

Оля Гнатюк — філологиня, історикиня та перекладачка, професорка Варшавського університету та Києво-Могилянської Академії, віце-президентка Українського ПЕН-центру, членкиня Польського ПЕН. Авторка численних книжок, серед яких «Прощання з імперією» (2004) та «Відвага і страх» (2015).

Тут ми публікуємо інтерв'ю, що його взяв Володимир Єрмоленко (редактор цієї книжки) для *Hromadske.ua**. У розмові — про польсько-українські відносини у ХХ столітті: про Волинську трагедію, про історію польсько-українського примирення і про те, як українцям і полякам шукати тих точок у історії, що об'єднують.

* Оригінал: <https://hromadske.ua/posts/kompleks-zhertvi-graye-z-naciyami-zlij-zhart-intervyu-z-polskoyu-ukrayinistkoyu-oleyu-gnatyuk>

Ви поєднуєте в собі дві ідентичності — польську та українську. Чи легко це?

Нині це легко і природно, приблизно так само, як поєднувати різні професійні, громадські чи родинні ролі. Я — людина двох мов і двох культур. Я — польська громадянка, Україна для мене — друга Батьківщина (правда, не в сенсі громадянства). Цей комфорт завдячуємо демократичним перетворенням; його не зазнали ні мої батьки, ні мої діди. Тоталітарні чи авторитарні держави примушували своїх громадян, чи радше підданих, обирати за специфічною формулою лояльності: хто не з нами, той проти нас.

Ваша мама народилася у Львові — якщо я не помиляюся, на наступний день після входження радянських військ на Західну Україну.

Так, мама народилася 18 вересня 1939 року. Шість років пізніше, вже після війни, мою бабусю та маму примусово виселили зі Львова до Польщі. Це називалося «репатріація», хоча велика частина «репатріантів» народилися й виростили не там, куди їх «репатріювали», себто не в центральній Польщі, а тим більше не на західних землях, які Польща отримала лише після Потсдамської конференції (т. зв. Повернуті землі, черговий витвір мови пропаганди). Мама виростала в польській культурі, її ідентичність була польською. Батько мій народився по польський бік теперішнього кордону, на Холмщині, в українській православній сім'ї, до війни ходив у польську початкову школу, бо української на тоді вже не було, — хоча в селі єдиним поляком був учитель, а церкву було навмисно зруйновано (батькові в той час виповнилося 9 років). Під час насильницького виселення українців у межах акції «Вісла» 1947 року тато опинився спочатку на Західних землях, потім на Північних землях, а далі вже у Варшаві. Тато й мама зустрілися у Варшаві. Створили сім'ю всупереч

домінантному національному наративові — із особливою ворожістю щодо українців. Обставини були такі, що цієї сім'ї не мало б існувати. Ясна річ, з'являлися змішані подружжя, але переважно це означало для українського партнера / партнерки відмову від своєї ідентичності. У моїх батьків сталося навпаки — мама прийняла українську ідентичність.

Це було після Волинської трагедії й після пацифікації. Історія вашої родини унікальна — чи таких історій було багато?

Це було за кільканадцять років після війни, яка не просто зруйнувала передвоєнний світ, вона змела з лиця землі цілі спільноти. Щодо моєї родини, на той час — це швидше рідкість, аніж правило. А в повоєнній Польщі це явище взагалі було табуовано.

Коли говорять про українсько-польські взаємини, то один із позитивних моментів вбачають у союзі Петлюри та Пілсудського 1920 року. Але ж це не єдина точка, правда?

Безумовно, не єдина. І я би не сказала, що вона була найбільш вдала. Як на мене, вдалішим прикладом була би діяльність Митрополита Андрея Шептицького, хоча спочатку потрібно було би, щоб і польські історики переоцінили своє ставлення до цієї постаті. Що ж до Союзу Пілсудський — Петлюра, то це рішення викликало суперечки й серед українців, і серед поляків уже на момент, коли цей договір підписувався.

Західні українці були проти?

Рішуче проти були польські праві, вони пробували переконати польську й західну громадську думку, що цей «авантюризм» Пілсудського далеко не заведе. Якщо говорити про «зраду» польських інтересів, яку польський історик Анджей Новак приписує

Заходів, то варто пам'ятати й про далеко не одноставну позицію польської політичної еліти щодо східної політики та східних кордонів. З української точки зору це був вимушений союз — через україно-польську міжнародну ситуацію, передовсім загрозу з боку Росії. Звісно, що галичани були проти, адже умовою цього союзу була відмова УНР від претензій на територію Східної Галичини. Волиняни — це окрема історія. Варто пам'ятати, що в січні 1919 року відбувся Акт Злуки — об'єднання Української народної республіки (УНР) та Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). Тому відмова від цих західноукраїнських територій означала зраду інтересів ЗУНР. Так це бачили галицькі політики, і цю думку поділяло чимало політичних діячів УНР.

Однак, оцінюючи цей договір, слід пам'ятати, коли й за яких обставин його було підписано. Початок переговорів припав на вересень 1919 року. Тоді вже україно-польська війна за Східну Галичину закінчилася (у липні 1919 року), війська ЗУНР відступили за Збруч. Східну Галичину було в мілітарному сенсі втрачено. Відвоювати в поляків ці землі силами військ УНР було неможливо — адже вони тримали оборону з іншого боку, проти більшовиків і денікінців. Також не забуваймо про Румунію, яка зайняла території Північної Буковини та Бессарабії. Тож повертаємося до вкрай несприятливої міжнародної ситуації: Україна не лише не мала союзників, а й, на відміну від Польщі, міжнародного визнання. Українці по-різному визначали свого головного ворога: для галичан «кращий був сам чорт, ніж поляки», для наддніпрянців, що підтримували уряд УНР, — червона та біла Росія. Тому диктатор ЗУНР Євген Петрушевич домовлявся з росіянами, навіть із більшовиками, але не з УНР чи поляками. Інша річ, що польська влада не була схильна до переговорів із галичанами, і навіть у момент крайньої загрози для молодого польського держави не погоджувалася звільнити інтернованих вояків УГА для спільної боротьби з більшовиками. Звісно, що можна це пояснити побоюванням нелояльності з боку галичан, але, на мою

думку, основна причина — триумфалізм. Це, зрештою, визначило й польську політику щодо українців у міжвоєнному періоді з її спробами вносити розбрат між українськими політичними елітами та громадськими активістами.

Як ви оцінюєте подальшу історію, 20-ті та 30-ті роки, зокрема «пацифікацію» українського населення?

Подальша історія, попри поодинокі спроби знайти *modus vivendi*, була дуже складною. Складно було перетворити українців на поляків, що стало програмою правих сил, та й навіть на лояльних громадян (програма центрових сил), у ситуації, коли вони мали бути громадянами «другого сорту».

«**Ранньої осені 1930 року польська влада провела кількатижневу акцію «вмиротворення» українсько-го цивільного населення, т. зв. пацифікацію.**»

Щодо церков, зокрема?

Церков — ні, але щодо священників — так. Нищення церков відбулося пізніше, 1938 року, і йшлося про іншу територію — Холмщину та частину Підляшшя, православні приходи, які польська адміністрація воліла знищити, відновлюючи «історичну справедливість», себто повертаючи в лоно Католицької церкви насильно православізоване наприкінці XIX століття населення. Я пояснюю логіку цих дій, але аж ніяк не виправдовую — навпаки, вважаю їх виявом крайньої нетерпимості щодо іншої християнської Церкви, порушенням основних свобод людини — права на свободу віровизнання, дикою поведінкою щодо архітектурних пам'яток. І все це — заради ідеологічної мети, якою була «цивілізаційна місія», а де факто — примусова полонізація цих територій. Нагадаю, що

це відбувалося за рік до початку війни. Під час війни мешканцям Холмщини вдалося відновити частину приходів; водночас поляки вважали це нелояльністю та колабораціонізмом із німецьким окупантом.

Натомість коли говоримо про пацифікацію, то йдеться передусім про територію Східної Галичини, яку тоді польська адміністрація називала *Małopolska Wschodnia* [*Східна Малопольща*. — Ред.]. Ця назва була ідеологічним конструктом, який не мав ніякого історичного підґрунтя, натомість мав цілком очевидну мету — засвідчити польськість території. Було створено штучний кордон усередині держави, між Волинню та Східною Галичиною, т. зв. Сокальський кордон. Ішлося про те, щоб відділити галицьких українських політиків та громадських діячів від волинян. Саму назву «українці», «український» було вилучено, офіційно використовували назви «русини», «руський». Були спроби створення окремих етносів — лемків, бойків та гуцулів, створення окремої апостольської адміністрації Лемківщини — усе заради того, щоб розділити українців на різні етнічні групи, щоб перешкодити розвиткові об'єднаного національного руху. Такою була політика польської адміністрації та Безпартійного блоку співпраці з урядом, підконтрольного Пiлсудському. Ця політика дедалі більше наближалася до поглядів польських «націонал-демократів», тобто правих поглядів прихильників Романа Дмовського [*«Націонал-демократи» (НД, «ендеція») — «права» опозиція щодо Юзефа Пiлсудського. Їхнім лiдером був Роман Дмовський*. — Ред.].

Пацифікація почалася ранньої осені 1930 року й охопила територію Східної Галичини. Це був справжній погром українського організованого життя, потерпіли не лише активісти, кооператори, священники, а й жінки та підлітки. Матеріальна база українського руху зазнала великих втрат. Офіційним приводом для пацифікації були підпали збіжжя, начебто організовані ОУН. Насправді ж хвиля підпалів прокотилася

по цілій Польщі й мала фінансове підгрунття (світова криза 1929 року спричинилася до обвалу цін на збіжжя). Були й політичні причини, але не ті, про які досі пишуть польські та українські історики, — себто не терористичні акції ОУН, а глибока криза у внутрішній польській політиці. Оскільки парламент було розпущено ще влітку й протистояння між табором Пілсудського та правими силами дуже загострилося, потрібен був зовнішній ворог, аби заспокоїти ситуацію.

Чи я правильно розумію, що правий радикалізм Другої Речі Посполитої зрадикалізував і українські середовища?

Не зовсім так — бо, по-перше, пацифікацію проводили не праві «націонал-демократи», її проведено за розпорядженням самого Юзефа Пілсудського, а по-друге, українські політики саме тоді, у 30-х роках, шукали порозуміння з польською владою.

1930-го року метою Пілсудського було приборкати своїх противників із націонал-демократичного табору перед виборами й ґрунтовно перетворити польську політичну сцену — так, щоб на ній запанував неподільно його табір. Приборкували правих радикалів, знаходячи внутрішнього ворога. Крайніми виявились галицькі українці.

«**Це ще не був час повсюдного антисемітизму середини 1930-их років, коли насильство проти євреїв почалось і на вулицях, і в університетах. Тож зручним на той час внутрішнім ворогом стали українці.**»

Не всі українці, бо українців із Волині ця акція не зачепила. Ціллю були галицькі українці, галицькі інституції громадянського суспільства, кооперативи, які становили фінансову підвалину громадського життя. Галицька українська інтелігенція, особливо

молода, не могла знайти роботу на державних посадах, — тож вони йшли в села, де працювали біля землі. Польська адміністрація вирішила здійснити наступ на ці підвалини громадянського суспільства. Зручним для цього приводом була терористична діяльність ОУН.

Після паціфікації українці виявилися значно ослабленими й набагато більш схильними до визнання status quo (хоч і далі за стратегічну ціль мали незалежну й соборну українську державу). Вони зрозуміли, що у близькій перспективі не можуть зробити більше, що в тих умовах не зуміють створити окремої держави. Тож усе, що можна було зробити, — це досягти автономії в межах Польської держави. І легальні українські політичні сили намагалися її досягти. Ця тактика стала особливо поширеною після Голодомору. Українські політики в Польщі розуміли, що вони залишилися єдиними, хто може представляти українські інтереси, і що найголовніше завдання — зберегти «національну субстанцію», себто національно свідомий народ.

З іншого боку, українське підпілля в Галичині намагалося переконати якомога ширше коло, що поляки — це найбільший ворог для української ідентичності та українців. Хоча станом на 1930 рік було вже зрозуміло, хто головний ворог. Усе це було на користь Російської Імперії — під назвою «Радянський Союз».

1932–1934 роки й усвідомлення масштабів катастрофи Голодомору привели українських політиків у Польщі до пошуку шляхів нормалізації стосунків. Але невдовзі після смерті Пілсудського (1935 р.) усі спроби порозуміння зійшли нанівець. Протягом наступних років становище українців у межах польської держави лише погіршувалося.

1930-ті роки дуже складні для україно-польських стосунків. Але ви часто пишете і про тих, хто шукав примирення. Кого би ви назвали передусім?

По-перше, це табір польських неоконсерваторів, які вийшли з пропозицією шукати *modus vivendi* [спосіб жити разом — Ред.]. Парадоксально, що в той час із польського боку союзники прийшли не від лівого флангу, не з табору Юзефа Пілсудського, а від неоконсерваторів.

Але найбільшим союзником був соціаліст Тадеуш Голувко. Однак цього прихильника порозуміння між поляками та українцями вбила боївка ОУН 1931 року.

А в чому була логіка? Навіщо було вбивати поляка, який закликав до примирення?

Логіка була — «чим гірше, тим краще». Це такий стиль «революційного» мислення.

Євген Коновалець, який очолював Українську Військову Організацію (УВО), був вражений цим вбивством. Можливо, що ініціатива йшла знизу, але невідомо, якими шляхами. Не можна виключити, що шляхами провокаторів, інспірованих польською поліцією, або (це мені здається більш імовірним) шляхами провокаторів, інспірованих радянською розвідкою.

Радянська розвідка була дуже добре проінформованою про політичний спектр Галичини, і знала, за які ниточки треба смикати, щоб досягти бажаної мети.

Сюжет до болю впізнаваний. Це давно відпрацьована схема. Так само як і вплив на західну громадську думку. Ми просто дуже мало це вивчаємо й дуже мало про це знаємо. Відкриття архівів — це гарно звучить, але архів, який з цього погляду дуже цікавий — Служби зовнішньої розвідки — і далі діє за старими принципами, себто дуже вибірково розсекречує і оприлюднює документи.

Давайте поговоримо про Другу світову війну. У вас є книжка «Відвага і страх», яка отримала гран-прі на львівському

Форумі видавців у 2015 році. Це книжка про подвійну (радянську й нацистську) окупацію Західної України. І ви дуже добре покажете, як тоталітарні режими намагалися ще більше зіштовхувати між собою українців, поляків і євреїв. Їм це вдалося тоді?

Якоюсь мірою вдавалося. Коли прийшла радянська влада, вона знищила будь-які елементи попередньої політичної культури та громадського життя. Відбулися арешти не тільки представників польської влади, а й євреїв та українців, депутатів до польського парламенту та всіх видатних політичних діячів.

Тімоті Снайдер писав про те, що кожна окупація — це стирання, обнулення державних інституцій, яке й уможливило безконтрольне насильство.

Звичайно, я з цим погоджуюся. Крім того, це ще й управління за допомогою страху та недовіри. Обидва окупанти намагалися повністю ліквідувати довіру.

Вони чимось відрізнялися? Чи методи були схожі?

Сам стиль був дуже схожий. Але водночас різниця була кардинальна. Із радянського боку це був політичний терор проти окремих прошарків суспільства, визначених категоріями «благонадійний» та «неблагонадійний». Ці прошарки були численними — репресії зачепили приблизно 10 відсотків мешканців. «Благонадійність» визначалася соціальним статусом і активізмом, а не національною ознакою. Якщо людина була державним службовцем (переважали серед них поляки), громадським чи політичним діячем (українці та євреї), значить — «неблагонадійна». З'явилася категорія, схожа на ту, що застосовувалася за більшовицької революції, — місце «бывших людей» заповнили «бывшие поляки».

Нацисти ж натомість перенесли в категорію «нелюдей» усіх єврейських громадян. У категорію «підлюдей» — *Untermenschen* — зачислили й поляків, і українців. Але українцям дали трохи більше прав.

І зробили їм ведмежу послугу, бо потім це створило ґрунт для звинувачень українців у колаборації з нацистами.

Слово «колаборація» треба вживати дуже обережно. Бо тоді вважали, що колаборант — це завжди хтось «інший». У жодному разі не «я». Попри те, що «я» роблю те саме.

У ці перші місяці осені 1939 року, під час радянської окупації західної України, в українців був якийсь ентузіазм?

Українцям приписували ентузіазм, особливо поляки. Насправді ставлення українських діячів важко назвати ентузіастичним. Чимало українців, зокрема тих, хто мав причетність до УНР, втекли на німецький бік, розуміючи, що нічого доброго їм від радянської влади чекати не варто. Для прикладу, напівєврейська родина Рудницьких тікає з окупованої радянської території на німецьку. Бо вони прекрасно розуміють, що на них чекає з радянського боку, вони не мають ілюзії. Мілена Рудницька — прекрасна освічена людина, була в Західній Європі не раз, представляла українські інтереси в Лізі Націй. Вона чудово усвідомлювала, що це ризик, але також знала, що в радянській дійсності вона не має жодних шансів вижити.

З усіх п'ятьох Рудницьких вирішує залишитися тільки один старший брат — Михайло. Але під час радянської окупації його беруть за горло.

Читачам тільки скажу, що про це можна детальніше прочитати у вашій книзі «Відвага і страх».

Так, вона показує, що попри всі обставини є прояви людяності й солідарності, які не зважають на національні ідентичності. Що зберігаються близькі контакти між давніми друзями — і на це влада не може впливати.

Безумовно, я не можу сказати, що це явище — масове. Але навіть якби історії про те, як одні люди рятують інших, складали тільки один відсоток, — хоча насправді їх набагато більше, — то вони варті нашої уваги.

Давайте торкнемося того, що сталося на Волині. Як говорити про Волинь, як означити події 1943 року, як тепер із цим жити?

Мені здається, проблема починається вже на рівні назви. Польський парламент нещодавно назвав це «геноцидом». Це політичне рішення, яке тягне за собою юридичні наслідки. В Україні досить часто використовується словосполучення «Волинська трагедія». Але поляки це сприймають не просто як евфемізм...

Як спробу українців зняти з себе провину?

Так. Бо якщо сприймати слово «трагедія» в класичному аристотелівському сенсі, — то там герої чинять щось через фатум, долю, а тому не мають впливу на події й не є морально відповідальними за свої вчинки. Це дуже спрощене трактування, як Ви розумієте. Насправді ж герої античної трагедії за все відповідають — тут і тепер. Для прикладу, Антігону, яка заради цінностей постала проти наказу тирана та встановленого ним земного порядку, було покарано, хоча вона й вчинила згідно з моральним принципом — поховала загиблого брата. Сучасне ж розуміння трагедії набагато ширше, ніж класичне, і включає поняття відповідальності за скоєні злочини. Однак трагедія має індивідуальний вимір.

«**Насильство на Волині 1943 року було масовим.**»

Відбулася етнічна чистка. Польські історики вважають, що кількість жертв цивільного населення серед поляків сягнула 100 тисяч, а кількість жертв серед українців — 10 тисяч. Українські історики, однак, стверджують, що кількість жертв серед поляків сягнула 40–60 тисяч, а серед українців — понад 20 тисяч. Постраждали також етнічні чехи.

Ця етнічна чистка не обмежувалася територією Волині. Наприклад, 1944 року масові злочини й знищення цивільного населення відбуваються також у східній Галичині. Власне, ця етнічна чистка почалася не з 1943 року, а з 1940 — з радянської «зачистки» території від «контрреволюційного елементу», себто колоністів. У ще жорстокіших формах вона тривала за німецької окупації — відбувалося масове знищення євреїв (Голокост від куль). Знищення українськими підрозділами польського населення Волині та Східної Галичини було продовженням хвилі масового насильства. На жаль, воно тривало на цих територіях аж до початку 1950-х років.

Слово «трагедія» передає індивідуальний вимір, але не дозволяє відчутти масштабу злочину. Принаймні, так є в польському слововжитку. Натомість в українському слововжитку слово «трагедія» має набагато ширше значення, і прикладом можна назвати й те, що Голодомор часто називають трагедією, хоч офіційно його визнано геноцидом.

У польському слововжитку донедавна використовували вислів «Волинська різанина / різня», в історіографії та публіцистиці він побудував дуже довго. А для мене це — дегуманізація, ніби вбивство людини прирівняно до різні тварин. Крім того, використання вислову «Волинська різанина» веде в тупик, на рівні риторики вимушує продовження війни. Такої дегуманізації жертв я не сприймаю на якомусь базовому рівні, усе в мені протестує.

Дарма, що вислів поширений, я з ним виростала й доводилося ним послуговуватися, бо іншої назви не знайшлося.

Категоричний спротив викликає й вислів «український геноцид щодо поляків» (*ukraińskie ludobójstwo na Polakach / narodzie polskim*). У цьому випадку маємо справу з маніпуляцією, яка базується на риторичному засобі *pars pro toto*, — унаслідок використання цього вислову винними в злочині вважаються українці як такі.

Чи українцям і полякам вдасться домовитися щодо термінології? Вірю, що так, бо ж важко уявити собі, щоб заперечували очевидне: загинули мирні мешканці.

Але що ми знаємо нині про ці події, а чого не знаємо? Як ми це вивчаємо? Мені здається, що українські історики та дослідники дуже мало часу приділяли цим подіям. Тепер доводиться платити за це дуже високу ціну.

Тут не йдеться про те, що є погляд української сторони, а є погляд польської сторони. Саме оця помилкова настанова (тут «польська сторона» — там «українська сторона») довела до того, що історики немов окопалися в своїх шанцях. Дедалі гостріші формулювання звучать і з одного боку, і з другого. Якщо з одного боку події на Волині 1943 року називають геноцидом, то з другого їх названо другою польсько-українською війною.

| Це спроба скинути провину з себе?

Так — і, на жаль, із обох боків. «Друга польсько-українська війна» — не просто заголовок книжки [*Володимира В'ятровича* — *Ред.*], це теза. На цю тему сказано так багато, що немає потреби повторювати. Коли йдеться про знищення українського населення, польські історики та публіцисти використовують евфемізм «відплатні акції». Використання вислову «відплатні акції» виникає з твердого переконання: лише нам чинили зло, а ми просто захищалися або «відплачували». Мовляв, це не помста, а відплата.

Але в цих відплатних акціях гинуть жінки, старші чоловіки, бабусі, дідуся, немовлята — всі. І тільки за етнічною ознакою. І ми насправді не знаємо ні географії цих злочинів, ні масштабів.

Що поляки та українці мають зробити сьогодні?

Я думаю, треба, по-перше, вийти з окопів. Припинити спроби нав'язувати одну-єдину точку зору. Зрозуміти, які наслідки має вживання висловів, що продовжують війну в символічному просторі.

Все ж таки, якщо говорити про Волинь, то українці, мені здається, мають визнати, що в своїй історії вони були не тільки жертвами. А це дуже складно визнати.

Так, це дуже складно визнати — кожній людині, кожній спільноті. Так само українцям, як і полякам, дуже складно визнати, що вони були не тільки жертвами, але й убивцями. І цей мартирологічний комплекс обох націй зіграв із нами злий жарт.

Це той випадок, коли мартирологія — тобто вважання себе тільки жертвою — може бути жорстокою?

Так. Я згадаю тут блискучий есей початку 1980-х років Яна Юзефа Ліпського «Дві батьківщини, два патріотизми» про різні способи розуміння патріотизму.

«**І про те, як важливо бути таким патріотом, що визнає хиби власного народу.**»

Який вважає, що ми не найкращі в світі, ми звичайні люди, звичайні спільноти, звичайні нації — як і ті, що поруч із нами. Шкодує, що немає такого знакового тексту українського автора.

Давайте перейдемо до часів після Другої світової війни. Звісно, у Польщі побутувало болісне тлумачення Ялтинського розподілу світу, за яким вона втратила східну Галичину та Волинь. І тут з'являються такі люди, як Єжи Ґедройць, — він започатковує журнал «Культура» в Парижі. І закликає забути про взаємні образи й шукати зближення поляків та українців. Чи можна Ґедройця вважати архітектором українсько-польського примирення?

Безумовно. Але Ґедройць не взявся нізвідки. Він виростав у часи незалежної Польщі, у двадцятих роках. Він був у окопах Варшави, коли 1920 року наступали більшовики. Його патріотизм був реальний, не вивчений у школі, — за ним стояли й реальні вчинки. Він став, мабуть, найбільшим польським політичним мислителем другої половини ХХ століття, хоча не написав жодного великого тексту, а тим більше політичного трактату.

На початку 1930-х років Ґедройць закінчив вивчати право у Варшавському університеті й узявся за вивчення української історії. Вчився в Мирона Кордуби, учня Грушевського. Того ж самого Мирона Кордуби, якого не допустили до Львівського університету Яна Казимира як українського професора, — тому він викладав у гімназії. Але отримав пропозицію перейти до Варшавського університету й викладав українську історію передсім православним українцям у Варшаві. І от Ґедройць слухає його лекції.

Чого він навчився в Кордуби?

Насамперед — іншого погляду на історію. Розуміння, що наша перспектива — не єдина перспектива. Тобто розуміння, що можна подивитися на ті всі події з іншого погляду. І Кордуба міг це показати не лише на прикладі ранньомодерної історії, яка була його спеціальністю, а й говорячи про найновішу історію, адже він був

учасником подій 1918–1919 рр., і залишив про це дуже детальні спогади, які лише через сто років виходять друком.

Якщо говорити про те, чим Україна завдячує Ґедройцю, то перше, що мені спадає на думку, — це антологія «Розстріляне Відродження» Юрія Лавріненка, у якій було зібрано твори багатьох українських письменників 1920-х років: тих, хто загинув, і тих, кого було розстріляно. Антологія з'явилася завдяки Ґедройцю.

Так, це був матеріальний прояв капіталу довіри, який дуже повільно накопичувався, зокрема, завдяки цій ініціативі Ґедройця. Але головне — це переосмислення українсько-польських відносин. Бо тоді йшлося про величезну травму для поляків: зміну кордонів через Ялтинський порядок. Не менш важливим було те, що Ґедройць вбачав в українцях партнерів для розмови та договорів, об'єкт, а не суб'єкт.

І Ґедройць закликав прийняти думку, що Україна має право на незалежність.

Не тільки право на незалежність, але саме на ці кордони. На Львів як українське місто. Тоді, в середині ХХ століття, для поляка й емігранта уявити це було просто неможливо.

Він починає це робити на зламі 1940-х та 1950-х років. Дискусія започатковується у 50-х роках. Нехай Львів буде українським, Вільнюс литовським, хай у Львові майорить синьо-жовтий прапор, — пише один із кореспондентів паризької «Культури» Ґедройця, і це викликає в польських читачів обурення. Публіка була абсолютно не готова сприйняти ці нові кордони Польщі. Бо у 1952 році від закінчення війни минуло лише сім років. Це дуже мало часу.

Бо поляки вважали Східну Галичину, зокрема Львів, анексованою територією, правда?

Так, звичайно. З іншого боку, були західні, післянімецькі території. Ще довго, до кінця комунізму, триває стан непевності: відчуття, що все одно прийдуть німці й заберуть їх.

Коли думки Гедройця почали проникати в польське суспільство?

У 1970-х роках.

До речі, поява збірки «Розстріляне Відродження» забезпечила прихильність української еміграції. Це давало шанс на розмову саме з українською еміграцією.

У 1960-х роках не так багато чого відбувається. Але ж і Кошелівець видає свою книжку «Україна 1956–1968: Збірник документів українських дисидентів». Свою книжку, присвячену національній політиці в СРСР, публікує Борис Левицький. У «Культурі» з'являються постійні дописи Богдана Осадчука: від першої половини 50-х років він стає постійним кореспондентом паризької «Культури» та інформує читачів про східно-європейські справи, насамперед про українські.

Перша відчутна зміна стається у 1970-х роках. Було випрацювано політичну концепцію польської східної політики.

«**Ідеться про концепцію «УЛБ» — Україна, Литва, Білорусь як країни, союзницькі для Польщі; саме їхнє існування мало забезпечити польську незалежність.**»

Про це йдеться в листуванні Юліуша Мєрошевського з Єжи Гедройцем, а тоді в публікаціях Мєрошевського на сторінках «Культури». Була також заява польських інтелектуалів про визнання кордонів.

Але все-таки проривом у польському суспільстві став польський «Другий обіг», себто позацензурні видання: з'являється

сильна течія польської опозиції, яка починає цікавитися не лише власне польськими справами й тим, як зробити комуністичний устрій більш людяним чи як його повалити, а також і тим, як бути з сусідами Польщі. Яку державу ми бачимо, до чого прагнемо. Польська політична уява починає працювати з середині 1970-х років і вибухає в середині 80-х. І саме тому Польща була першою державою, що визнала незалежність України.

Зараз бачимо консервативний поворот у Польщі, багато антиукраїнських настроїв. Чи є в Польщі люди, які хочуть переглядати ці думки Гедройця?

Дуже багато. Це дуже небезпечна течія в польській політичній думці. І вона може призвести до чергової геополітичної катастрофи. Схильність вбачати в росіянах союзників нікуди не поділася. Традиція польської «Національної демократії», що йде від Романа Дмовського, включає думку, що найбільші союзники Польщі — росіяни, а найбільший ворог — німці. І зневага до державницьких здатностей українців дуже глибоко закорінена в традиції польської політичної думки.

Такі думки панують у середовищі «Права і справедливості» (ПіС), привладної партії? Чи вони більш маргінальні?

Я не думаю, що ці думки — панівні в середовищі ПіСу. Великою мірою вони присутні в набагато більш крайніх середовищах. Але коли ПіС бореться за електорат, його політтехнологи готові й на таке.

Найбільш крайнє середовище, просякнуте цією ідеологією, — клір. Але я би була дуже несправедливою, роблячи узагальнення, бо далеко не всі священики, а тим більше єпископи, так думають.

Чи означає ставлення під сумнів спадку Гедройця, що в Польщі є сили, які хочуть переглянути кордони?

У жодному разі. Про кордони не йдеться, йдеться радше про вагу України в польській східній політиці.

Тобто, немає людей, які кажуть публічно, що Львів — це Польща?

У жодному разі таких політиків немає.

Якщо говорити про українській бік — чи немає у вас відчуття також певного скепсису українців, навіть орієнтованих на Захід, щодо Польщі, щодо нашої спільної історії? Наприклад, у своїй книзі «Прощання з імперією» ви аналізуєте пошуки Європи в новій українській літературі, зокрема серед таких письменників, як Юрій Андрухович. І показуєте, як вони апелюють радше до спадщини Австро-Угорської імперії, до центральноєвропейської історії, аніж до польської спадщини. Чи є в українців вірус недовіри до поляків?

Він існує, він також нікуди не дівся. Але, з іншого боку, переважає симпатія. Опитування громадської думки показують, що, на відміну від поляків, українці дуже люблять Польщу, — очевидно, тому, що переконані: Польща для України — близький приклад успіху. Бо трохи старші люди пам'ятають, у якому економічному стані була Польща в 1980-х роках або на початку 1990-х. І які реформи зробила за цей час.

З іншого боку, є й певна недовіра до поляків, які недостатньо розуміють українські проблеми та прагнення.

І останнє питання: що сьогодні робити полякам і українцям?

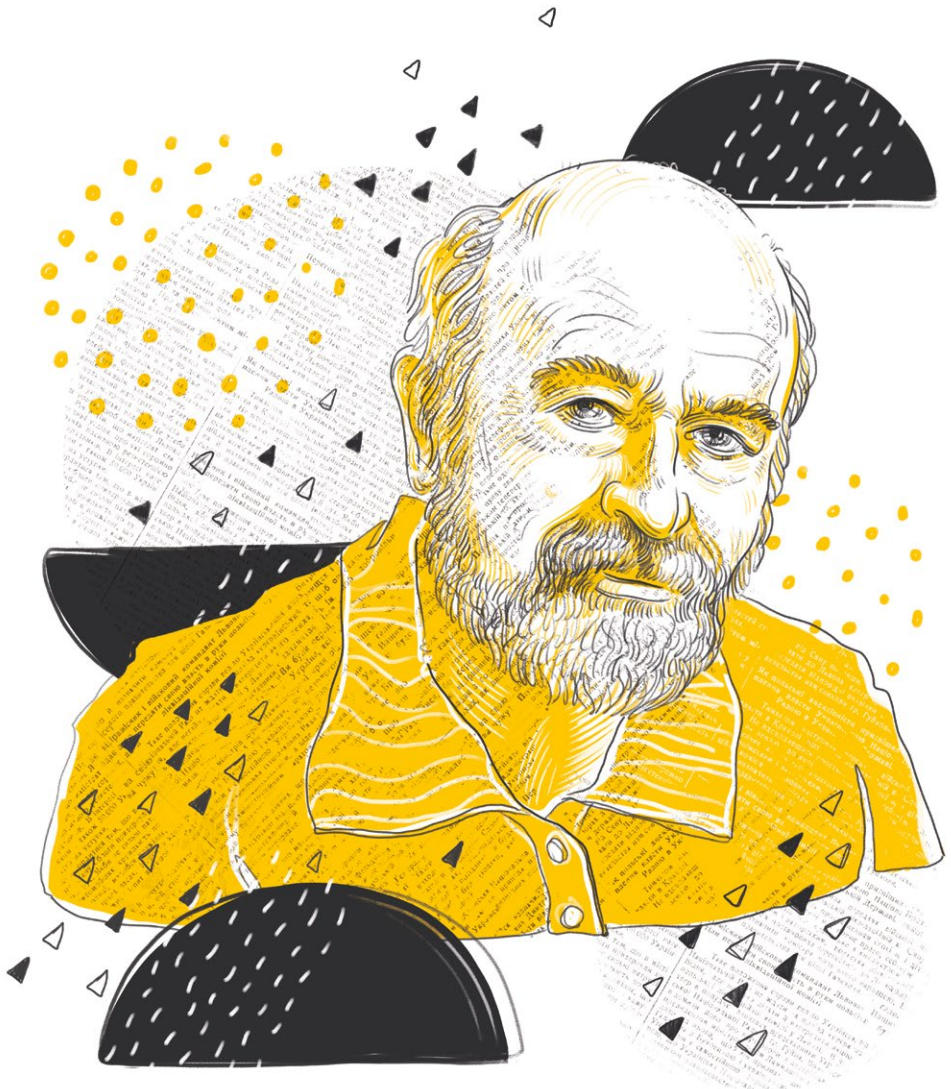
Не піддаватися зневірі. Занепадницькі настрої є не тільки в Україні, а й у Польщі. Всередині суспільств — політичні протистояння, дуже глибокі поділи. Не можна сказати, що це прірва, але це поділи, які спираються на такі емоції, як ненависть.

Ці глибокі політичні поділи дуже роз'єднують суспільство, не дозволяючи рухатися далі. І це не суто українська проблема, вона глобальна. Популістичні гасла — не суто українські проблеми, це глобальні проблеми.

Якщо проблеми спільні, то й рішення повинні бути спільні. Польсько-українська співпраця повинна тривати, вона не може обмежуватися польсько-українськими суперечками про історію. Історики точно мають відпрацювати свої уроки, без цього ніяк. Але я не така наївна, аби повірити в те, що політики зали-

шать історію історикам. Бо історія — благодатний ґрунт для маніпуляцій.

З іншого боку, історія може й об'єднувати, і то не лише спільними перемогами, а й спільним осмисленим досвідом. І нам треба шукати цих об'єднавчих процесів, а не тільки скалку в оці одне одного.

Інтерв'ю з Леонідом Фінбергом

Українці та євреї

Леонід Фінберг — один із провідних українських дослідників єврейської культури, директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, головний редактор видавництва «Дух і Літера», член Виконавчої ради Українського ПЕН.

Із Фінбергом Володимир Єрмоленко (редактор цієї книжки) поговорив про українсько-єврейські стосунки в історії, про їхні білі та чорні сторінки, про антисемітизм і порозуміння, український визвольний рух і СРСР, а також про людей, які пов'язують українську та єврейську культури.

Ви, мабуть, найкраще й найглибше в Україні знаєте та розумієте українсько-єврейські стосунки. Часто в історії вони були дуже непрості. Але наскільки зараз ми можемо говорити, що єврейська культура, яка розвивалася на території нинішньої України, стала повноцінною частиною української культури?

Думаю, наразі ми ще не можемо говорити навіть про те, що сама українська культура є по-справжньому українською культурою. Бо, попри всі роки більш-менш вільного розвитку, поза нашою увагою досі залишається велика кількість текстів та історій.

Якби мене хтось попросив оцінити те, що є в суспільній свідомості, я би сказав, що досі домінують радянські стереотипи. Якщо говорити про інтелектуалів — то інтелектуали, зосереджені на вивченні української історії та культури, знають приблизно вісімдесят відсотків того, що треба було би знати. А може, навіть і менше.

Що стосується єврейської культури, то тут ситуація ще сумніша. Єврейська культура на цих землях існувала й розвивалася впродовж століть. Багато людей, які ставали потім всесвітньовідомими, народжувалися й жили тут. Наприклад, Шмуель Йосеф Агنون, нобелівський лауреат, — до речі, жодного перекладу Агнона українською немає.

Ми [Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства та видавництво «Дух і літера». — Ред.] давно хотіли його перекласти, але тільки зараз перекладаємо перші оповідання. Агنون надзвичайно складний. Він — один із найскладніших авторів ХХ століття, бо тканина його письма сильно «зав'язана» на біблійних текстах. І ці тексти треба знати так досконало, як їх ніхто не знає ані в українській, ані в єврейській культурі на наших теренах.

Майже тридцять років тому ми всі починали з нуля. І відтоді ми видали приблизно сотню книжок із юдаїки. А що таке

сто книжок, коли в розвинутих культурах їх сотні тисяч? І тому щоразу стикаємося з викликом: нам треба вибирати найкраще, бо в нас немає можливості видати десять чи сто книжок про якийсь феномен чи якогось автора — можемо видати тільки одну.

Нині маємо невеличку когорту людей, які володіють мовами, які занурені в єврейсько-українську культуру та історію. Ідеться про кілька десятків людей в Україні. Але щоб підняти культуру століть, які минули, потрібні сотні й сотні людей. Державна підтримка тільки-тільки з'являється в останні роки. Перед тим нічого не було.

Давайте поговоримо про постаті єврейсько-української культури. Тобто про представників єврейської культури, які мають зв'язок із землями нинішньої України. Мені, наприклад, спадає на думку Пауль Целан, один із найбільших німецькомовних поетів ХХ століття, народжений у Чернівцях. Або Йозеф Рот — автор одного з найкращих романів про кінець Австро-Угорської імперії, народжений у Бродах. А кого би Ви назвали?

Я би обов'язково назвав Володимира Зеева-Жаботинського.

Також назвав би діячів періоду Української Народної Республіки, такий феномен, як «Культур-Ліга» — це було, по суті, міністерство єврейських прав.

І навіть на банкнотах Української Народної Республіки були написи зокрема й їдишем.

Та епоха була дуже цікавою. Дуже короткою, але дуже-дуже яскравою. У «Культур-Лізі», яка опікувалася бібліотеками й школами, була секція художників. І до цієї секції в ті роки (1918–1924) належали Марк Шагал, Ель Лисицький, Роберт Фальк, Марк Епштейн, Сара Шор, Абрам Маневич, які потім стали всесвітньо відомими.

Це явища світового рівня, вони повинні бути розкриті. Чи пам'ятаєте, як розкручували антиукраїнські чи антисемітські тексти в радянські часи? Знаєте, скільки вийшло в Радянському Союзі антисіоністських-антисемітських книжок? Чотириста. Уявляєте собі? А ми радіємо тому, що видали одну книжку — і вже відкрили феномен.

Наскільки антисемітизм був сильним у Радянському Союзі, особливо після Другої світової війни? Бо до війни в революційному русі брали участь багато єврейських організацій, але після війни в СРСР поступово розквітає антисемітизм. Наскільки Ви це відчували?

Тут є свої стереотипи і свої радянські кліше.

Насправді напередодні революції 1917 року євреї Російської імперії голосували за релігійні партії, за сіоністські партії. За соціал-демократичні, комуністичні партії вони голосували зовсім мало.

Потім почалася хвиля погромів, під час яких убивали євреїв, — звісно, не тільки їх, насильство було ознакою часу; банди сьогодні були з білими, завтра — з військами УНР, післязавтра — із червоними. Тривала вакханалія голоду і зброї.

Ви говорите про період десь із 1917 до 1921 року, так?

Так, про те, що називають умовно Громадянською війною. І от у ці роки більшовики (хоча їхні банди теж брали участь у погромах) все ж змогли найбільш послідовно придушувати цю погромницьку вакханалію. Не тому, що дуже добре ставилися до євреїв, а тому, що хотіли опанувати ситуацію й стати на чолі країни.

Їм удалося — хоча діяли вони найжорстокішими методами, і ми це знаємо. Тоді чимало людей (і українців, і євреїв, і росіян)

пішли до більшовиків. Інші могли якийсь час ховатися, але їх поступово обмежували в правах, знищували.

Тоді в СРСР не було ідеологічного антисемітизму, це правда. Але ж на рівні свідомості був, нікуди він не дівся.

Ви говорите про часи перед війною?

Так. Більшовики пробували розігравати інтернаціональну карту. Але розігравали вони її специфічно, забороняючи іврит, а отже — релігію юдаїзму. Бо як юдаїзм може жити без мови?

Те саме було і в українському середовищі, коли більшовики воювали з церквами і переплавляли церковні хрести на гармати. Це божевілля не було на той момент національне, воно було радше соціальне.

А вже національні трагедії почалися з Голоду 1932–1933 років. І це були акції знищення, бо імперія розуміла, що незалежне селянство їй найбільше опирається, тож проти селян почали застосовувати геть варварські методи. Тут була явна послідовність: спочатку мішенню революції стали окремі соціальні верстви — інші класи, а потім був Голод — і це вже об'єктивно була боротьба з українцями.

Наступні етапи, перед Другою світовою війною, — знову соціальні процеси, репресії проти військових і не тільки. Почали «з'їдати» своїх, які знали правду.

А потім, після війни, почалися знову національні процеси — антисемітські, антиукраїнські. Антисемітизм після війни вже був жакхливий — він був державний. Спочатку м'якший, коли СРСР почав співпрацювати з Гітлером (1939–1941 роки), — тоді замовчували всі трагедії євреїв у Європі. Це дезорієнтувало населення, і нічого не було зроблено, щоби потім, коли вже почалася війна, якось захистити його. СРСР турбувався передусім про свої заводи — тож евакуюювали тільки заводи. Хто їхав із заводами, той міг евакуюватися. А інші — ні.

А процеси кінця 1940-х років — боротьба з Антифашистським єврейським комітетом, «Справа лікарів», — усе це було жахливою акцією, спрямованою на знищення єврейської інтелігенції з планами подальшої депортації євреїв як спільноти до Сибіру.

Чому це відбулося? Радянський Союз переміг величезну антисемітську силу — і натомість сам ставав антисемітським. Можна пояснювати тим, що Ізраїль став поступово дрейфувати в бік Сполучених Штатів. Можна тлумачити як перемогу російського націоналізму в Радянському Союзі. А Ви як це тлумачите?

Тут є кілька факторів. Один із них полягав у тому, що Сталіну весь час потрібно було когось знищувати, тримаючи країну в страху. І тому черга дійшла й до євреїв.

Чому саме до євреїв? По-перше, боролися з Антифашистським єврейським комітетом, бо ці люди мали величезні зв'язки в Америці й величезний вплив. Під час Другої світової війни вони їздили по Америці й зібрали величезну кількість грошей на радянську зброю.

У СРСР так само засилали в Сибір людей, які пройшли в роки Другої світової війни західні країни, особливо офіцерів. Бо ці офіцери знали, як можна жити по-людськи, тому їх відразу відправляли в табори.

Чому воювали з лікарями? Це, я думаю, була вже ідіосинкразія Сталіна. Він усього боявся. І на якомусь етапі він боявся й лікарів, які були біля нього. Серед них було чимало єврейських лікарів і професорів.

Для мене очевидно: Сталіну потрібно було знищувати спільноту за спільнотою, щоб не допустити зародження спротиву.

Так само тривала й після війни боротьба з українським «націоналізмом». Звичайно, в лапках «націоналізмом», бо «націоналістами» проголошували тоді всіх, хто говорив українською мовою й не погоджувався кожного дня писати оду Сталіну.

Радянська влада також створила легенду про зраду кримських татар. Серед кримських татар було не менше героїв [у боротьбі проти нацизму — Ред.] і людей, які воювали в радянській армії, ніж серед інших націй. Можливо, пропорційно до загальної кількості кримськотатарського населення, їх було навіть більше порівняно з іншими народами. Однак їх зробили офірними цапами. Я пробував дослідити це питання — і зрозумів, що Сталін розчищав собі простір у Криму й на Кавказі для того, щоб іти далі й воювати на Близькому Сході. Його зупинила тільки американська ядерна зброя. У нього була найсильніша в Європі армія, яка напилася крові й зупинилася тільки тому, що американці стали сильнішими.

Давайте поговоримо про українські національні рухи та їхній вплив на українсько-єврейські стосунки. Трагічний парадокс полягає ось у чому: те, що для українців було визвольними рухами, для єврейської спільноти дуже часто означало трагедію — погроми й інші форми насильства.

Ви говорите про Хмельниччину?

Хмельниччину, Гайдамаччину, Коліївщину, про Петлюру й так далі. Наприклад, дуже багато людей звинувачували Петлюру в антиєврейських погромах, хоча є документи, що він намагався їх зупинити. Знаємо, що вбивство Петлюри [Петлюру вбив у Парижі Самуїл Шварцбард 1926 року. — Ред.] трактувалося як помста єврейської спільноти, — хоча вбивця, можливо, був агентом НКВС. Але якщо подивитися ширше — як зараз це тлумачити? Адже єврейська спільнота від українського руху дуже часто потерпала.

Визвольні рухи були трагічними для всіх тих, хто стояв на шляху визволителів. І поляків убивали не менше, ніж євреїв. Оскільки

євреї — це письменна нація, бездержавна спільнота, то ці трагедії серйозно осмислювалися й артикулювалися. Так що тут законмірності були дуже прості. Під час таких воєн завжди убивають чужих. Хоча і своїх теж не жаліють. Але «свої», можливо, не мали слів для того, щоб це проговорити.

Я не знаю, чи траплялася Вам стаття Вадима Скуратівського про Тараса Шевченка. У нього є блискуча теза, що Шевченко — перша людина в світовій культурі, яка озвучила найбільші болі людей, котрі не мали слів, щоб передати свої почуття. Бо до нього був, скажімо, Байрон, який міг потрапити ненадовго до в'язниці й під цими враженнями написати поему. Натомість Шевченко пройшов через усі етапи приниження, ув'язнення, заслання й страждання та озвучив їх, і саме в цьому його сила в світовій культурі.

У тій статті в Скуратівського є метафора, що мешканці деяких африканських племен, коли їм було важко, збиралися і разом вили.

Хоча, повторюся, страждали й інші. У 1920-х роках банди грабували й українські села, вбивали мирне населення. Але це часто залишалося неозвученим, не було слів чи свідків, що могли би про це розповісти.

Важливо осмислити проблему бездержавності. Не випадково найбільшими жертвами Другої світової війни були євреї — через «специфічну» політику нацизму. Але великими були й жертви українців, бо вони теж були бездержавні. Усі жертви перших років війни — це значною мірою люди із західних територій: українці, білоруси. Потім уже перемагала радянська армія — але ми пам'ятаємо, що в перші роки війни її було майже знищено, із п'ятимільйонної армії приблизно чотири мільйони опинилися в полоні. Німці спочатку не знали, що з ними робити — із такою величезною кількістю людей. Тому, думаю, бездержавність — це віктимність.

Ви говорили про Петлюру. Свого часу ми з Романом Корогодським опублікували книгу «Поле відчаю, поле надії». І там була

стаття про людину, яка в оточенні Петлюри відповідала за запобігання погромам. Вони справді намагалися цьому протистояти й погромників розстрілювали.

Однак на наступному етапі Петлюра вже не володів своїм військом, воно перетворилося на поєднання незалежних армій чи досить великих підрозділів. Мало того: він весь час втрачав загін за загоном, бо вони приєднувалися до більшовиків чи ще до когось, і він уже не мав жодної можливості стримати їх. У цьому його провина. Але ж така провина — це вже трохи інше. Петлюра був інтелігентом і намагався зупинити насильство — будь-яке, і погроми в тому числі.

Якщо ж говорити про вбивство Петлюри в Парижі — то, як і в багатьох інших схожих історичних випадках, — поки російські архіви закриті (а закритими вони будуть іще дуже довго, можливо, до кінця цієї імперії), ми не побачимо наказу Сталіна розстріляти Петлюру. Але, без сумніву, радянські спецслужби тоді вбивали одного за одним противників радянської влади, які переховувалися в Європі. Петлюра був одним із таких. І дуже ймовірно, що його вбила радянська розвідка.

Чи знаєте ви, що художник Глущенко, який був радянським розвідником, став кореспондентом на процесі Петлюри? Тоді радянська влада надавала такі документи щодо цього процесу, які хотіла. Це ж середина 1930-х років — а ми вже знаємо, які жахливі процеси запустилися в СРСР із кінця 1920-х: 1929, 1930, 1933.

Давайте поговоримо про Голокост. Мені здається, це питання в Україні досі не досліджується так, як мало би. Ми не можемо відповісти на питання, наскільки українці колаборували в Голокості, наскільки українці чинили спротив Голокосту. Що Ви можете сказати про це?

Це питання справді майже не досліджено — як і дуже багато інших питань в українській історії. Історію Другої світової війни

тільки зараз почали писати. Є перші книжки Владислава Гриневича, Ярослава Грицака, Олени Стяжкіної, Тамари Вронської. Перед тим ми мали тільки радянські легенди. І все в них було неправдою.

Тепер щодо Голокосту: не описано ані чорні сторінки історії, ані білі. Тема рятування євреїв теж була табуованою, радянська влада її забороняла. Забороняла й відзначати роковини розстрілів у Бабиному Яру, тому дослідження почалися тільки тоді, коли вже майже не лишилося тих, хто міг би про це розповісти.

Кількість українців, які рятували євреїв і названі праведниками світу, досить велика. Однак виникали небажані асоціації, а тому, щоб не привертати небажаної уваги з боку влади, люди боялися розповідати, боялися, що сусіди донесуть. Бо якщо донесуть — то на них чекає не в'язниця, як у Західній Європі, а смерть. І смерть не тільки того, хто рятував євреїв чи допомагав їм, а знищення цілої родини.

Колись Адам Міхнік написав таке: не знаю, як я повівся би, якби був із дружиною та дитиною під час війни — а до мене прийшли євреї й попросили прихистку. Але ж були люди, які рятували інших, — і це, казав він, ознака присутності Бога на Землі. Я думаю, що це справді великі слова.

Оля Гнатюк у своїй книзі «Відвага і страх» дуже добре це показала на матеріалі Західної України під час подвійної радянської та нацистської окупації: було багато історій взаємного порятунку й солідарності між українцями, євреями і поляками. Але в західній літературі постійно бачимо стереотип, нібито українці були схильні до колаборації, — що, наприклад, українці служили в поліції й допомагали вбивати євреїв.

Я уникаю слова «колаборанти». «Колаборанти» — це зрадники. Кого зраджували західні українці, якщо до них прийшли

«совети»? Як саме вони могли зраджувати «совети», які знищили їхню інтелігенцію? Так само поляки чи люди в країнах Балтії.

Тепер щодо співпраці з німцями. Із німцями співпрацювали представники всіх народів. По-перше, на окупованих територіях залишилося понад 80% мешканців. Як їм було вижити? Були різні форми співпраці. Зараз у нашому видавництві ми видали книжку Олени Стяжкіної [*«Стигма окупації. Радянські жінки у самобаченні 1940-х років»*. — Ред.] про жінок під час війни. У ній є різні історії. Одна героїня — радянська патріотка, яка прагнула хай умерти, але перемогти. Інша — українська патріотка, яка намагалася зберегти родину, націю, усе, що можна було. Третя — людина, яка хотіла вижити, і вона працювала на якійсь ковбасній фабриці. І от завдяки роботі вона врятувала багатьох людей, бо їх не відправили в Німеччину й не знищили. І потім, коли радянська влада заарештувала її й мала заслати до Сибіру, люди її відстояли, бо «вона нас врятувала». І її вдалося повернути з радянських таборів винятковий випадок, таке могло трапитися один раз на тисячу.

Тому все було. У війні були різні етапи, ми це знаємо. На перших етапах деякі українські сили були профашистські, деякі були ліберальні, — але так само було і в усіх інших країнах. Українці сподівалися, що німці їх визволять із радянської окупації й буде можливість створити незалежну Україну. Але ж німцям це було не потрібно. Тому дуже швидко український рух почав воювати і з «советами», і з німцями. Бували випадки і допомоги німцям, і війни з німцями. Так само була й допомога радянським силам, і протидія їм — тоді, коли радянські сили репресували і українців, і євреїв, і поляків у ці перші роки своєї окупації 1939–1941 років. Усе це потребує ретельних досліджень.

1991 року ми з Іваном Михайловичем Дзюбою організували конференцію про українсько-єврейські стосунки, і вона стала «бомбою». Я можу процитувати Сверстюка, який писав: «Уперше діти українські й діти ізраїльські сіли говорити разом, щоб почистити

ці конюшні, які віками ніхто не чистив, у яких накопичилися легенди про українця, який вішав євреїв, і про єврея, який тримав ключі від церкви. Єдине, чого немає в цих легендах, — це правди».

Потім була дуже цікава доповідь історика Ярослава Дашкевича, який пробував показати етапи співжиття євреїв та українців. За його словами, якби євреям було так погано на цих землях, то не було би на цій території третини єврейства Європи. І чим далі, тим більше ми розкриваємо якісь нормальні форми співжиття людей, українців та євреїв.

Нещодавно вийшла чудова книжка Йоханана Петровського про життя штетлів [*єврейські містечка в Центрально-Східній Європі. — Ред.*]. Це не історія про те, як штетлі ледь виживають, а про часи перед тим. Коли Росія капіталізувала частину, яка була раніше Польсько-Литовською державою, вона давали концесії польським магнатам. Магнати запрошували євреїв, і ті виступали каталізаторами розвитку міст і містечок.

Це ХІХ століття?

Так, це початок ХІХ століття. Петровський працює з архівами й відкриває фантастичні матеріали. Навіть про спільні польсько-українсько-єврейські бандитські групи, про «фальшивомонетників», — але також і про всі інші, легальні структури суспільства, яке ще не було «задавлене».

Це вже на наступних етапах, коли російська влада почала «закручувати гайки», усе це зруйнувалося, і вже не було за що виживати. А перед тим була нормальна співпраця спільнот. «Нормальна» — у сенсі наявності й позитиву, і негативу. Билися теж — але не билися за національною ознакою.

Нині в Україні рівень антисемітизму дуже низький. Після Майдану практично немає злочинів на ґрунті антисемітизму. Можна казати, що Україна — одна з найменш

антисемітських країн. Ми зараз сидимо в кабінеті Йосифа Зісельса [Українсько-єврейський дисидент, співпрезидент Асоціації єврейських організацій та общин (Ваад) України.]. Він дуже добре описує, як у радянських таборах українські та єврейські дисиденти знаходили одне одного. Це був початок примирення?

Не так початок примирення, як початок порозуміння.

Чи можемо говорити, що якраз українсько-єврейський дисидентський рух привів до цього порозуміння?

Я думаю, що дисидентський рух відіграв позитивну роль у всьому «оздоровленні» українського соціуму. Бо перед тим ми мали радянські стереотипи. А це було «свіже повітря»: європейські традиції — традиції поваги до права, людини, релігії, — і, безумовно, ці дисиденти зіграли свою роль.

Інша справа, що все відбувалося поступово, і про їхню творчість, про їхню співпрацю майже ніхто не знав. І тільки в наступні роки, коли вже був «Рух», коли були Чорновіл, Сверстюк, Зісельс, Глузман, ми дізналися набагато більше, ніж знали раніше. Але важливо пам'ятати, що акції солідарності української і єврейської інтелігенції в радянські роки налічували десятки дуже значущих речей. Коли відбувалися якісь антисемітські акції — провокації від влади чи інспіровані КДБ, або просто хтось влаштував самостійно, — майже завжди була реакція чи Сверстюка, чи Мариновича, чи Антоюка.

Так само багато акцій солідарності здійснювали ми, коли безпідставно та провокативно звинувачували українців у антисемітизмі.

Але ж не тільки про це йдеться. Головне, що після того, як упала «радянська стіна» (бо окрім «берлінської» була також і «радянська» стіна) й закінчилося це радянське божевілля, то нам

відкрилася світова культура. У радянські часи ми не знали, що таке демократичні фільми, толерантні фільми чи фільми про долі євреїв, чи про Голокост, чи про людську солідарність узагалі. Ми знали радянські комуністичні ідеологеми, які нам утовкмачували. Специфіка радянської пропаганди полягала ще в тому, що вони акцентували на негативі. Вони закривали позитивні сторінки співісторії різних країн, різних народів. Я думаю, що в цьому була своя гра «разделяй и властвуй», і це вони робили досить успішно. Українці в них завжди були націоналісти, а євреї завжди були сїоністи — із негативними конотаціями.

Під час Майдану 2013–2014 років з'явився мем «жидобандерівці». Він дуже парадоксальний, тому що бандерівська ідеологія 1930-х років мала ознаки тогочасних ультраправих рухів, зокрема й фашизмів, — у тому числі й антисемітський момент. Як зараз ставитися до цього моменту?

Знаєте, на кожному етапі одні й ті самі терміни працюють по-різному. Думаю, що перемога цього терміна «жидобандерівець» у тому, що вона зняла ці стереотипи, зокрема зняла сприйняття слова «жид» як образи. І важливо пам'ятати, що «жидобандерівець» — це самоназва єврейської інтелігенції, яка була солідарна з Майданом, яка була частиною Майдану.

Те саме відбулося нині, наприклад, у взаєминах Ізраїлю з Німеччиною. Бо хто завдав більше горя єврейському народу, ніж нацисти? Але ж нині взаємини Німеччини та Ізраїлю нормальні, це конструктив і підтримка. Я думаю, що такий конструктивний етап українсько-єврейських взаємин є зараз і в нашій країні. І думаю, що в цьому заслуга тих людей, яких ми вже називали, і ще багатьох, яких не назвали.

Щойно ми видали книгу Юрія Скіри [*«Покликані. Монахи Студійського уставу та Голокост» — Ред.*] про рятування євреїв у монастирях Студійського уставу. Чомусь українці стільки років

мовчали й не розповідали про це. Але ж, поряд із трагічними сторінками, були й героїчні. Ми знаємо список Шиндлера, ми знаємо польські, голландські, данські історії. І от тепер уже знаємо й деякі українські.

Перша така книжка вийшла три місяці тому. Вона про непересічний подвиг: єврейських дітей (і не тільки дітей) ховали в монастирях, і цим переймалася ціла спільнота, гілка християнської церкви. Я зараз хотів би знайти тих, хто міг би зробити документальний фільм про це, перекласти цю книжку англійською. 10 років я шукав, хто міг би написати таку книжку. Дякувати Богу, нарешті знайшов, — це зробив молодий, 26-річний хлопець із УКУ, Юрій Скіра. Він зі священником пройшов по тих людях — уже дуже похилого віку, — які розповідали їм ці історії. Бо якби не було священника, вони би не розповіли.

Ми нещодавно видали книжку «Мовчання говорить». Спочатку люди, які пережили Голокост, хотіли говорити — а їх не хотіли слухати, бо страшно було, війна щойно закінчилася. А потім вони замкнулися й мовчали, бо їм самим було страшно. На якомусь етапі багато з тих, хто знайшов сили це переказати, наклали на себе руки, бо ще раз пережити таке минуле — надзвичайно важко...

Ми говоримо з Вами про Голокост... В українській історії ХХ століття є ще одна дуже трагічна подія — Голодомор 1932–1933 років. Часто в Україні його називають «українським Голокостом», і навіть є багатотомне видання, що збрало свідчення людей про Голодомор із цією назвою: «Український Голокост». Я не думаю, що це вдала назва, — але все ж, чи вважаєте Ви, що в цих двох подіях є певна схожість, яка демонструє спільну природу нацизму і сталінізму?

Знаєте, свого часу Євген Сверстюк дуже точно сказав, що якби світ не відвернувся від Голодомору, не закрив очі на те, що відбувалося

в Україні в 30-х роках, то, може, і не було би Голокосту. Голодомор був попередженням людству, але людство сховало голову в пісок. І я думаю, що Сверстюк має рацію. Якби увагу світу було зосереджено на трагедії Голодомору, що її влаштував сталінський режим, то, може, знайшлися би важелі, які допомогли б на наступному етапі стримати інші тоталітаризми. У кожному разі, більшою мірою об'єднати зусилля демократичних сил.

Але кожна трагедія відбувається по-своєму, так само, як і щастя, — кожне по-своєму. І Голодомор, і Голокост були страшними, і обидві трагедії треба знати, пам'ятати, досліджувати. Але ще треба знайти в собі сили для того, щоб це побороти, бо з трагедією і з відчуттям такої образи не можна жити все життя. Повинна бути «світла» пам'ять, як люди кажуть: треба пам'ятати, але йти далі.

Чому постійно говорять про Бандеру? Чому не говорять про Сталіна? У Сталіна руки у крові мільйонів людей усіх національностей. А його прославляють донині, і для когось він є героєм — у Росії й не тільки. Натомість говорять про Бандеру, чия роль набагато менша. А Жуков? А Судоплатов? Цей список дуже легко продовжити. І не тільки в російському — і в українському, і в єврейському контексті є чимало тих, хто гідний осуду. Але склалися стереотипи. Думаю, що значною мірою це й досі сліди сталінської пропаганди.

| Яким є єврейський рух в Україні сьогодні?

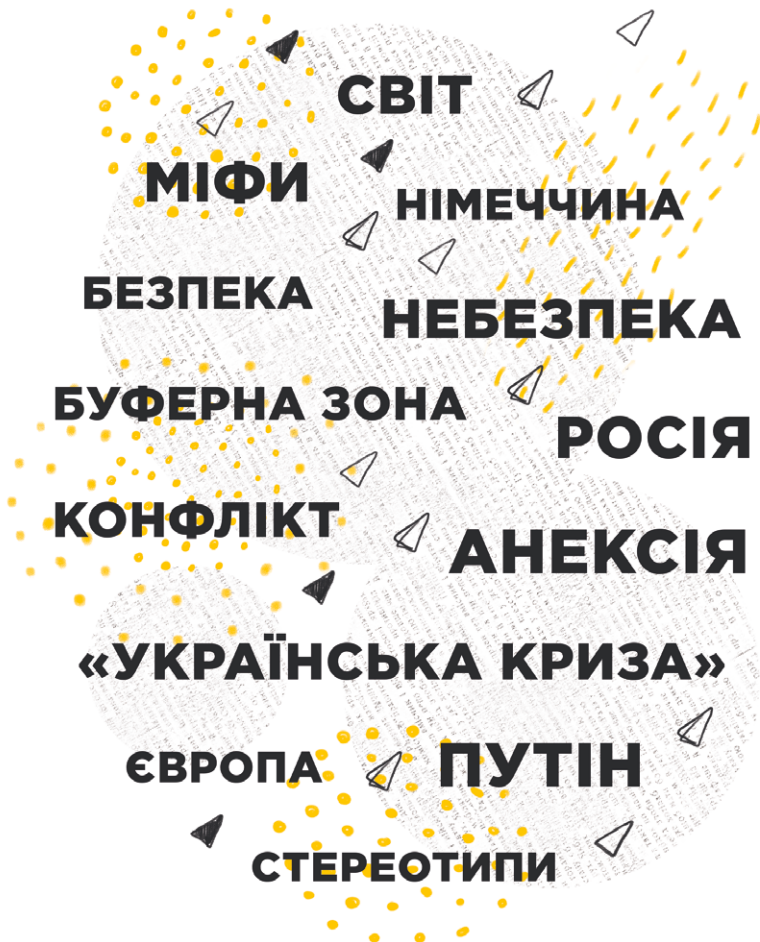
Думаю, сьогодні дуже важко його аналізувати, бо єврейська спільнота перестала бути такою важливою, такою впливовою й такою організованою, як була колись. Бо тоді й українські партії, і єврейські партії, і українські спільноти, і єврейські спільноти були так чи інакше структуровані. Тепер же цього немає. Нині номінально існує, може, з десяток єврейських організацій в Україні, із яких 90% абсолютно фіктивні, за ними нічого не стоїть.

Їх використовує той чи той олігарх єврейського походження, котрому треба в якийсь момент показати, що він єврейський лідер, — тож він привозить із різних місць старих євреїв, їх збирають на день, ухвалюють якесь рішення, бо спільноти як такої вже практично немає.

Може, єдиний виняток — Ваад України, який очолює Йосиф Зіссельс, але це теж структура, яка не представляє інтересів усіх євреїв. За великим рахунком, уже немає й цілісної спільноти.

Просто людей залишилося набагато менше.

Так, звичайно. Є окремі середовища і групки, які працюють. От ми — одна з них.

СВІТ

МІФИ

НІМЕЧЧИНА

БЕЗПЕКА

НЕБЕЗПЕКА

БУФЕРНА ЗОНА

РОСІЯ

КОНФЛІКТ

АНЕКСІЯ

«УКРАЇНСЬКА КРИЗА»

ЄВРОПА

ПУТІН

СТЕРЕОТИПИ

СТЕРЕОТИПИ

**Ані захвату, ані страху:
про стереотипи сприйняття України в Німеччині**
Андрій Портнов

Незахищена безпека України
Ганна Шелест

Андрій Портнов

Ані захвату, ані страху: про стереотипи сприйняття України в Німеччині

Коли в листопаді 2013 року в Києві почався Майдан, я викладав вступ до україністики в Університеті Гумбольдтів у Берліні. Упродовж 2013–2015 років мені довелося дуже багато виступати про Україну різними мовами в різних аудиторіях: від Бундестагу до з'їзду німецьких істориків, від берлінського фестивалю поезії до літніх шкіл і телеефірів. Поступово доводилося звикати до того, що практично кожен публічний виступ про Україну перетворюється на політичні дебати за участі вельми агресивних симпатиків путінської політики. Також довелося розстатися з наївними початковими припущеннями, що головна причина численних непорозумінь і стереотипів — лише брак знання про Україну й перевіреної інформації.

Трохи згодом я спробував письмово виокремити основні, періодично повторювані тези в дезінформаційній війні й зауважити культурні стереотипи, на які спирається сучасна пропаганда*.

* Андрій Портнов, Інформаційна війна проти України. Погляд із Берліна <http://www.euointegration.com.ua/articles/2014/11/20/7028003/> (21 листопада 2014); те саме

Нині, повертаючись до моїх тодішніх спостережень і частково їх верифікуючи та доповнюючи (цьому й присвячено статтю), я можу також сказати, що загалом за всі ці роки, попри суттєве зростання частоти згадок про Україну в німецькому медійному просторі, присутньої зміни в попередній стереотипній картині поки що не відбулося. Можливо, минуло ще не так багато часу. Можливо, сама Україна доклала недостатньо зусиль. Можливо, всередині німецького суспільства забракло мотивації для переосмислення однієї з найбільших та найсуперечливіших європейських країн на схід від Одери...

Основні Putin-friendly тези про «українську кризу»

Перелік найпоширеніших «пропутінських» тез варто почати з наголосу на загальному сприйнятті означення Революції Гідності, анексії Криму та війни на Донбасі як «української кризи». Оце поняття «кризи» виступає в німецькому медійному полі як *«нейтральне»* й *«неемоційне»* — обидві характеристики винятково важливі, якщо говорити про сподівані стандарти журналістики й політичного аналізу. Цією самою логікою керувалися знайомі

(повна версія), <http://www.historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1352-andrii-portnov-informatsiina-viina-proty-ukrainy-pohliad-z-berlina-povna-versiia> (23 листопада 2014). Англійською: Germany and the disinformation politics of the Ukrainian crisis, <https://opendemocracy.net/od-russia/andriy-portnov/germany-and-disinformation-politics-of-ukraine-crisis> (24 листопада 2014). Російською: Putin friendly сегмент немецкого публичного пространства в контексте «украинского кризиса», <http://gefter.ru/archive/13673> (28 листопада 2014). Польською: Ucho Angeli Merkel // Rzeczpospolita, Plus-Minus, 2015, nr. 2, 3-4 stycznia, s. 8-9. Німецькою: Das Mantra der Nicht-Einmischung. Glaubenssätze der Putin-Freunde // Osteuropa, 2014, Heft 9-10, s. 5-12.

мені університетські викладачі, коли свідомо уникали такого означення, як «анексія Криму», або ж розповідали студентам, що «коректніше» говорити про «сецесію», себто відокремлення півострова від України (зрозуміло, що в такій мовній логіці наголос робиться не на зовнішній агресії, а на гаданій волі більшості місцевого населення).

Отже, найпоширеніші Putin-friendly тези були (і є) такі:

«В Українській кризі винен насамперед Захід».

Основний аргумент полягає в тому, що, мовляв, Захід першим порушив принцип недоторканості повоєнних кордонів, коли підтримав і визнав незалежність Косова, а також нерозважно роздратував Росію, послідовно розширюючи НАТО на схід. «Волевиявлення» на кримському «референдумі» прирівнюється до волевиявлення Косова (фактично, це пояснення анексії Криму за путінською логікою — «правом тамтешнього населення на самовизначення»). Натомість вибір більшості українців на користь євроінтеграції оголошується нав'язаним ззовні, несамостійним і нереалістичним. Мовляв, ЄС легковажно підтримував «завищені сподівання», тим самим провокуючи Путіна. У цій самій логіці наголошується на потребі розуміти «*легітимні інтереси Росії*» на пострадянському просторі. Як під оплески заявив на одному з телешоу відставний генерал НАТО Гаральд Куятт, шукати вирішення конфлікту слід «не в протистоянні Путіну, але разом із Путіним».

«В Україні триває громадянська війна сходу й заходу країни, головною причиною якої є націоналізм заходу та київського уряду, що прийшов до влади внаслідок Євромайдану».

Ця теза спирається на утривалене десятиліттями медійне зображення України як глибоко розділеної країни, у якій «захід» є проєвропейським (і, водночас, ультранаціоналістичним), а «схід» — проросійським чи просто російським. Повірити

в «націоналізм» українського уряду допомагає стереотипізація сходу Європи як терену етнічних націоналізмів й антисемітизму (про що ще йтиметься нижче). До того ж, Україна описується як неповноцінна держава, випадковий продукт розпаду СРСР, глибоко розколота країна без власної історично-культурної суб'єктності, що є *лише полем протистояння* справжніх міжнародних потуг. У контексті «громадянської війни» на другий план (чи взагалі поза поле уваги) відсувається питання про російську інтервенцію, а згодом — і відкриту військову агресію. Той самий контекст дозволяє порівнювати Україну з Чехословаччиною (із підтекстом щодо бажаності поділу) та розважати про принади федералізації.

«Росіяни та російська мова в Україні потребують захисту, особливо в регіонах, де росіяни становлять більшість».

Фраза, що позірно звучить як легітимна європейська норма, у ситуації браку знання про реальну мовну ситуацію та мовну політику України перетворюється на прийняття стратегічно важливого для путінської пропаганди *ототожнення російськомовності з російською ідентичністю та проросійською політичною лояльністю*. Німецькі ЗМІ не раз друкували мапи «мовно-етнічних зон» України, що не враховували ані ситуативності українського білінгвізму, ані його соціального виміру (російськомовне місто — україномовне село). Звідси впливає вельми типова фраза про регіони з «російською більшістю». Зокрема, 23 серпня 2014 року в інтерв'ю *Welt am Sonntag* віце-канцлер Зігмар Габріель упевнено заявив, що Україна може зберегти територіальну цілісність лише за умови пропозиції федералізації для «регіонів, де росіяни становлять більшість».

«Німеччина має уникнути нової війни, тим більше якщо йдеться про загрозу застосування ядерної зброї».

У цьому разі нормативний для постнацистської Німеччини пацифізм перетворюється на опосередковану підтримку воєнної агресії. Ціною уникнення війни називають поступки Путіну, демонстрацію поступливості та мирних намірів. Питання Будапештського меморандуму чи порушення Росією «Великого договору» з Україною просто виносяться за дужки. Цю логіку було нещодавно оприявлено в прямій підтримці Німеччиною повернення делегації Росії до Парламентської асамблеї Ради Європи. Ґрунтується ця логіка на європейській культурі політичного компромісу й важливості «підтримання розмови», вона нехтує специфікою російської політики, для якої прояви нерішучості й слабкості лише заохочують до подальшої ескалації.

«Економічними та історичними аспектами німецько-російського співробітництва не можна жертвувати заради незрозумілої, далекої та слабкої України».

Ця теза спирається на переконання, що проблеми України мають локальну природу (див. згадану вище тезу про «громадянську війну») і, за великим рахунком, не створюють загрози для Німеччини. Натомість погіршення взаємин із Росією вже розглядається як загроза — економічна, мілітарна й культурна. Україна ж у такій схемі постає лише прикрою перепоною для тривалого процесу пошуку порозуміння з великим східним сусідом. Актуальна риторика з приводу «Північного потоку-2» (як буцімто винятково економічного взаємовигідного проекту) — найкраще тому підтвердження.

«Критика Путіна та сучасної російської політики — це русофобія».

Ця відверто маніпулятивна теза, утім, не лише дуже поширена й належить до таких, що їх варто враховувати в кожному виступі перед німецькою публікою. Необережні висловлювання про російську мову і культуру — найгірший інструмент переконування німецької публіки, особливо у виконанні промовця з України.

Зрештою, не тільки з України. Мені доводилося чути, як відомий місцевий історик на презентації публікації про Україну вважав за доречне наголошувати, що він «любить Росію». Я бачив, як на дискусії про культурну ситуацію в Україні відому українську письменницю німецький модератор запитав, коли вона востаннє була в Москві, і був відверто шокований її відповіддю: «Ніколи».

Загалом прихильники наведених вище тез *не утворюють цілісної суспільної групи*. Серед них можна виокремити вагому частину (але це далеко не всі) прихильників лівих політичних поглядів (насамперед симпатиків представленої в парламенті Лівої партії — Die Linke), частину великого німецького бізнесу, частину консервативно- і правоналаштованих німців, зазвичай скептичних щодо подальшого розширення ЄС (їхнім політичним виразником стала правопопулістська партія «Альтернатива для Німеччини», AfD), і частину переселенців із теренів колишнього СРСР.

Культурне підґрунтя пропутінської постави

— *сильний антиамериканізм*, насамперед німецьких лівих середовищ зі схильністю розпізнавати імперіалізм виключно на Заході, але не в російській політиці на пострадянському просторі, та солідаризуватися з будь-яким режимом, що позиціонує себе як антизахідний*. Одне з опосередкованих свідчень масштабу такого підходу — результати соціологічних опитувань, за якими німці бачать більшу загрозу й відчувають більшу відразу до Трампа, ніж до Путіна. Ризикну стверджувати, що тут ідеться не тільки про особи президентів двох країн, а й про стереотипне ставлення до самих країн.

* Докладний аналіз «українського питання» очима німецької радикальної лівиці див. у: Кирило Ткаченко. Праві двері зліва. Німецька радикальна лівиця і революція та війна в Україні. 2013–2018 роки. Київ: Критика, 2019.

— німецька повоєнна культура консенсусу та пацифізму, за якою всі переговори кращі за силові дії, за мир можна боротися винятково мирними засобами й будь-який конфлікт можна вирішити, якщо його сторони вип'ють разом достатню кількість кави. Тож не варто дивуватися, що серед німецьких еліт і суспільства переважає негативна настанова щодо вступу України до НАТО та постачання Україні зброї. Звісно, такий пацифізм залишає дуже мало шансів жертві агресії й не дає відповіді на запитання, як зупинити насильство, що спочатку встановлює нові правила й кордони, а потім імітує переговорний процес.

— стереотип Східної Європи як терену хаосу, етнічного націоналізму й антисемітизму. Путінська пропаганда намагається вписати актуальні події в Україні в цю історично утривалену та впізнавану стереотипну схему, зокрема за допомогою роздмухування теми «неонацизму», «загроз для меншин» тощо. Цікаво, що до такої «Східної Європи» потрапляє не лише Україна, а й Польща та балтійські держави, але не Росія. Відповідно, антиіммігрантське насильство, гомофобська риторика, обмеження свободи слова в Росії ніби виводяться з поля зору, а про прояви расизму в Росії мовиться набагато менше, ніж про «фашизм в Україні». Про історичні корені «німецького комплексу Росії» написано чимало. Чи не найвдаліше метафорично схоплює цей комплекс російська (саме російська, бо німецькомовна книжка вийшла під іншим титулом) назва монографії Герда Кьонена — «Між страхом і захватом»**. Росія лякає, навіть дуже, але

** Герд Кёнен. Между страхом и восхищением. «Российский комплекс» в сознании немцев. 1900-1945. Москва: Росспэн, 2010. Німецьке видання цієї книжки: Gerd Koenen. *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten. 1900-1945*. München: C.H. Beck, 2005.

й притягує та захоплює. Як у розтиражованому вислові з одного із творів Рільке, що Росія межує не з іншими країнами, а з Богом...

— *почуття історичної провини перед Росією*, насамперед за німецькі злочини часів Другої світової війни. Водночас у масовій німецькій свідомості війна на сході, яка точилася, у першу чергу, на теренах сучасних України, Білорусі й Польщі, сприймається як війна «в Росії» — попри те, що зоною бойових дій чи окупації було охоплено не більше як 9% території РСФРР. Не менш суттєво, що в свідомості багатьох німців українці асоціюються з колаборантами, а росіяни — із жертвами. Цю схему відображено, наприклад, у напрочуд популярному телесеріалі «Наші матері, наші батьки», який було показано на телеканалі ZDF 2013 року. Серіал, який намагається розмежувати нацизм і «звичайних» німців, називає терени війни на східному фронті винятково «Росією». Але у фільмі з'являється українська допоміжна поліція, котра в Смоленську (!) нещадно б'є євреїв, носить синьо-жовті пов'язки й говорить російською. Інших українців у фільмі немає. Немає в ньому й України як географічного поняття.

Цей серіал мільйони німців подивилися напередодні Майдану. Уже після Майдану, в контексті російської агресії проти України, згаданий вище Герд Кьонен писав у *Die Zeit* про властиве німецькій свідомості приписування всіх страшних втрат, що їх зазнали різні народи СРСР під час Другої світової війни, «на історичний рахунок одвічної, мітичної „Росії“». Водночас почуття історичної провини та відповідальності перед двічі (спочатку в 1918, потім у 1941) окупованою німецькими військами Україною набагато слабше й практично не накладається на сприйняття сучасних подій.

— *брак культурних та історичних асоціацій із Україною*. У деяких німецьких енциклопедіях можна дотепер прочитати, що борщ — це «російський суп». Дуже мало кого дивує чи обурює усталене в німецькій мові називання Дніпра «Dnjer», а Києва — «Kiew». Не випадає дивуватися й словам впливового экс-канцлера

ФРН Гельмута Шмідта, який у інтерв'ю «Die Zeit» у самий розпал російської інтервенції в Україні — у травні 2014 року — заявив, що «історики дотепер сумніваються в самому існуванні української нації».

Донедавна в німецьких університетах фактично не існувало постійних посад із української історії чи літератури. У Берліні дотепер немає постійних курсів української в жодному з університетів. Автор цих рядків у травні 2018 року став першим (і єдиним у Німеччині) професором історії України — в Європейському університеті Віадрина у Франкфурті-на-Одері. Після Майдану з'явилася низка інституцій та ініціатив із розвитку бодай базових основ україністики в Німеччині. Й одним із підставових викликів для них усіх стало стереотипне ототожнення України з націоналізмом і колаборацією. А ще — риторична пастка постійних виправдань за гадані чи справжні «прояви фашизму».

Очевидно, що слова «фашистський», «нацистський» належать до безумовно негативних. Вони є тавром, а не описом. І головне — вони ставлять особу з Україну чи симпатика України в позицію того, *кому треба виправдовуватися* й доводити власний «не-фашизм». Цікаво, що цю ситуацію не змінили результати дострокових президентських та парламентських виборів 2014 року. І не певен, що її змінять результати президентської й парламентської кампаній року 2019-го, які показали феноменальний успіх (і то на всій території України!) політичної сили, що її аж ніяк не можна кваліфікувати як «націоналістичну».

Головне з описаного вище полягає в тому, що *для дуже багатьох німців Україна не є суб'єктом історичного процесу й актуальної політики*, а лише полем конфлікту справжніх потуг (Заходу та Росії) — чи й навіть функцією антиамериканських сентиментів. Інакше кажучи, німецьке суспільство лише починає звикати до думки про історично-культурну суб'єктність України, а йому постійно пропонують (і то дуже авторитетні голоси) ставити її під сумнів.

«Ті, що розуміють Путіна»: актори й методи пропаганди

У німецькому публічному просторі активно присутня строката група так званих *Putinversther* (тобто тих, що нібито розуміють Путіна). До неї належать впливові колишні й нинішні політики (зокрема экс-канцлер Гергард Шрьодер і деякі його однопартійці), відставні військові (Гаральд Куятт), журналісти й політичні експерти (наприклад, Габріель Кроне-Шмальц та Александр Рар). Було би спрощенням пояснювати їхню мотивацію винятково грішми чи бізнес-інтересами. Вона часто спирається на згадані вище культурні стереотипи та на особистий досвід «розрядки» 1960–1980-х років, який для деяких політиків досі слугує інтерпретаційною рамкою актуальних подій. Вони нині так само остерігаються підтримати Україну, як у 1980-х боялися підтримати польську «Солідарність», аби тим не дратувати СРСР. У такій ситуації Росія має змогу, як одного разу сказав її прем'єр і посол до Києва Віктор Черномірдин, «проводити закордонну політику закордонними руками».

Методи російської пропаганди в Німеччині розмаїті: від позірних незначних вуличних акцій (які під час Майдану ототожнювали все, що відбувається в Україні, з партією «Свобода» і «Правим сектором») до німецькомовної версії телеканалу *Russia Today*. Вагому роль відіграють і соціальні мережі, а також агресивне масове коментування найважливіших публікацій німецьких ЗМІ, що адекватно висвітлювали українські події. Ставка робиться не лише на описані вище референтні групи («антиамериканських» лівих, «антисвоєвропейських» правих), а й на визнані нині стандартними ідеали «збалансованості викладу» та необхідності «почути іншу сторону». Шляхетною ідеєю «збалансованості» часто маніпулюють, наголошуючи, що правди (а отже й об'єктивного опису) не існує взагалі, тому ми змушені мати до діла винятково з різними інтерпретаціями, кожна з яких *рівною мірою* суб'єктивна.

Мені довелося спостерігати за захопленням багатьох слухачів виступом поетки Єлени Заславської з Луганська на Берлінському

фестивалі поезії в червні 2014 року. Рафіновані слухачі з ліво-опозиційними настроями й зверхньою нехиттю до «буржуазного мейнстріму» легко ідентифікували себе із клішованими тезами про «український фашизм», що давало їм комфортне почуття власної небанальності й не викликало жодних моральних пересторог (бо кого обходить та Україна?). Як на мене, той самий ідеологічно-психологічний ключ легко відкриває «таємницю» українських пропагандистських фільмів Олівера Стоуна.

Що робити?

— Давнє китайське прислів'я підказує, що *адекватна оцінка ситуації* — це половина вирішення проблеми. Українській державі та українському суспільству варто чітко зрозуміти, що вони перебувають у *ситуації війни*, міжнародний інформаційний аспект якої є одним із її основних фронтів. У цей фронт Росія інвестує дуже багато й, на відміну від України, проводить систематичну інформаційну політику, що має суттєвий дезінформаційний аспект. Важлива складова цієї політики — спроба накинути власну мову опису подій. У цьому контексті українцям варто здавати собі справу в тому, наприклад, що прийнятий багатьма в протидії російській пропаганді самоопис «бандерівці» може бути пасткою, що підтверджуватиме в очах тих самих німців стереотип «винятково націоналістичної Східної Європи». Українцям варто розуміти і те, що за українськими подіями нині уважно стежить весь світ, і кожен прояв гомофобії чи антисемітизму (огидний і неприйнятний сам по собі!) буде максимально використано проти цілого сучасного українського проекту. Те саме стосується проявів русофобії, що їх, як я згадував вище, варто розмежовувати з принциповою критикою агресивної російської політики.

— *реформи в Україні, відчутні зміни в усіх сферах життя мають довести й українцям, і міжнародній спільноті серйозність вибору на користь євроінтеграції. Ідеться про доведення суб'єктності України*

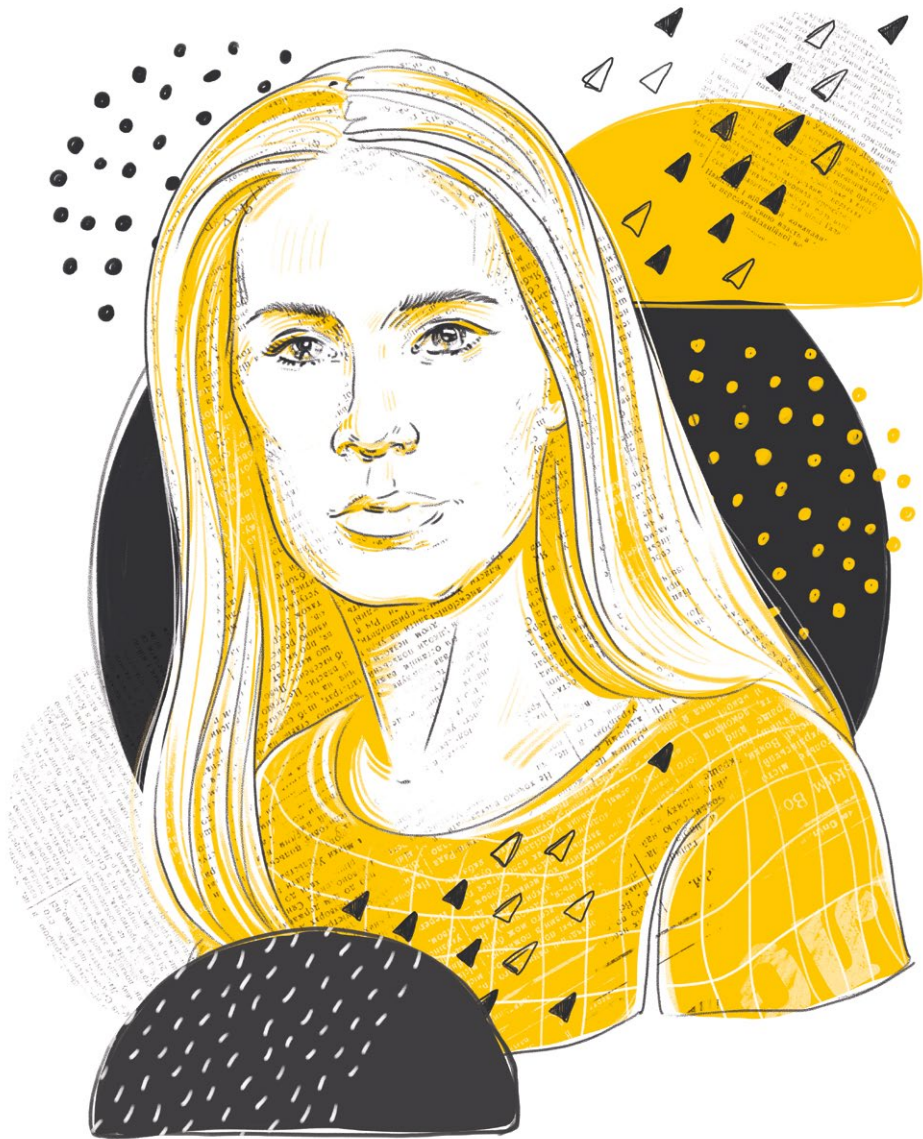
та того, що, усупереч розтиражованому вислову Путіна, Україна — це не failed state. На мою думку, у цьому контексті надзвичайно важливо наголошувати й доводити, що регіональне, мовне, релігійне розмаїття України є складовою цієї суб'єктності, а не її запереченням чи підваженням. Серед іншого, це означає усвідомлення, що антидонбаська риторика, перекладання на тамтешнє населення провин локальних еліт, популяризація тез про «непотрібний Донбас» і «ватників, які самі в усьому винні» грають на руку Путіну.

— *Україна потребує максимально широкої участі в міжнародних програмах обмінів та стратегічних інвестицій у власну культурну промоцію.* Метою тут є наближення України до Західної Європи, створення персональних та історично-культурних асоціацій, розвиток емпатії та підваження стереотипів. У цьому контексті наполягання на українській транслітерації «Kyiv» чи «Lviv», безумовно, мають сенс. Але цим не можна обмежуватися. Завдання набагато амбітніше — доводити культурно-історичну суб'єктність із залученням спадщини Григорія Сковороди, Ольги Кобилянської, Дмитра Чижевського, Лесі Українки, Олександра Довженка, Василя Стуса й сотень інших імен. А також Йозефа Рота й Рози Ауслендер. Сергея Прокоф'єва та Кароля Шимановського. Ісаака Бабеля і Фридриха Горенштейна. Казимира Малевича та Олександра Архипенка. Дуже бажано, аби першою історичною асоціацією з Україною був таки не Бандера. Але й не Брежнев із Щербицьким.

А також — і це не менш важливо — потрібна модернізація України та розвиток її публічного простору. Я погоджуюся з Юрієм Рубаном, що у протистоянні загрозам, які виникають у результаті інформаційної війни, стратегія гуманітарної безпеки не повинна спиратися на принцип «повторення ходів» (зокрема через обмеженість ресурсів) і має *передбачати асиметрію у відповідях на загрози*. Якщо російська інформаційна агресія спрямована на протиставлення Захові, то українська стратегія має спиратися на інтеграцію України до європейського культурного та політичного простору.

— Безпосередньо пов'язана з попередньою тезою *критична важливість для України знання й розуміння Європейського Союзу*, природи ухвалення рішень у Брюсселі й на рівні національних урядів. Нині ЄС шукає відповідь на вельми непросте запитання — як демократії можуть протистояти авторитаризмові з ядерною зброєю, як відкритість може перемогти кулурарність, а пацифізм — військове вторгнення. В українському публічному просторі періодично підживлюється спрощений погляд, нібито німецький уряд керується винятково логікою поступок Путіну. На відміну від Путіна, будь-яка канцлерка Німеччини є демократичним політиком, вона змушена вести постійний діалог із партнерами в коаліції та суспільною думкою. А остання, як було показано вище, аж ніяк не завжди на боці жорстких санкцій проти Москви та однозначної підтримки України.

— *Потенціал України для нової візії Європи*. Сучасний стан Європейського Союзу нерідко описують як кризовий. Для багатьох громадян «старої Європи» відкритість міждержавних кордонів — це буденність, а не омріяна мета. А ЄС для багатьох асоціюється радше з економічними труднощами, неповороткою бюрократією, фобіями щодо іммігрантів тощо. Ентузіазм щодо «возз'єднання Європи» минув, і європейський проект потребує нової легітимності на тлі посилення позицій євроскептиків. У такій ситуації Україна, принаймні теоретично, має шанс переконати своїх партнерів із ЄС у власному потенціалі для європейської безпеки, економіки, культури. Але це складне креативне завдання, суттєво більше за самі по собі гасла про «європейський вибір», і воно передбачає системні структурні зміни. Пострадянська Україна нагадує велетенську лабораторію, яка — із властивими їй ситуативним білінгвізмом, політичним плюралізмом, досвідом масових протестних рухів та розбудованої неформальної економіки — могла би по-новому поставити перед країнами ЄС виклики релігійного, мовного, культурного розмаїття. І, можливо, змусила би серйозно замислитися над питанням, що втратить Європа, якщо втратить Україну?

Незахищена безпека України

Протягом останніх п'яти років я говорила про Україну, конфлікт, безпеку, Росію, про усе це разом і окремо так часто, що вже буває важко знаходити нові слова, нові аргументи й нові внутрішні сили, щоб переконувати, пояснювати, та й навіть просто обговорювати ці питання. Інколи бракує слів, тому що тобі здається, що все так логічно, — то чому ж твої колеги не можуть зрозуміти, що відбувається? Чи вони все розуміють, але просто не хочуть приймати? Чи приймають, але їх сумління спокійне?

Друга дилема — як говорити про безпеку в Україні, не говорячи про Росію? Дуже часто наші розмови настільки російськоцентричні, що не можуть вийти за межі питання. Росія, безумовно, у теперішній ситуації є найбільшою загрозою для національної безпеки України та регіональної безпеки Європи, а якщо точніше — вона була такою загрозою протягом уже досить тривалого періоду в новітній історії, та все одно, говорити про безпеку й дивитися тільки на Росію означає применшувати, власне, Україну, слідувати російському дискурсу й тому баченню світу, яке Росія прагне нав'язати.

Давайте почнемо з кінця. Для забезпечення нашої безпеки не потрібно обмежуватися Росією, розвіяти деякі міфи, що вона нам нав'язувала поколіннями, розвинути нашу власну стійкість і побудувати надійну мережу партнерів. А крім цього, ми маємо продемонструвати, що, незважаючи на конфлікт, Україна вже стала для Європи не тільки реципієнтом, але й провайдером у сфері безпеки.

До 2014 я вивчала конфлікти приблизно 10 років. Я відвідувала зони конфліктів і постконфліктні суспільства в Європі та Азії, провела сотні годин у розмовах про мир, безпеку, вирішення конфліктів і примирення. Мені здавалося, що я знаю, якими складними бувають конфлікти, яка за ними логіка, як зменшити їхні наслідки та запобігти їхньому розвитку. Але я навіть не уявляла, наскільки це складно, коли конфлікт приходить у твою країну, як це — відчувати небезпеку навіть тоді, коли воєнні дії відбуваються за 700 км від твого дому.

На жаль, усі ми звикли до конфліктів і картинок із війни. Завдяки ЗМІ вони стали для нас звичними й буденними. Нам шкода одну вбиту людину, але ми легко вважаємо статистикою сотні вбитих і мільйони переміщених. Мешканці західних або центральних регіонів України усвідомлюють, що в їхній країні триває збройний конфлікт, лише коли хтось із їхньої місцевості повертається пораненим або вбитим. Що ж тоді казати про іспанців, бельгійців або швейцарців, які, може, і бачили якийсь відеорепортажі у вечірніх новинах, але навіть тоді не усвідомили, що справжня війна повернулася в Європу.

В умовах цього небезпечного світу довкола нас ми вже не знаємо, чи дійсно відсутність війни означає мир та безпеку, чи з використанням всіх цих нових методів та інструментів відчуття незахищеності стане визначальним для нашого покоління. Безпека не є сталою. Уже протягом кількох десятиліть, говорячи про європейську та чорноморську безпеку, ми переважно аналізували питання м'якої безпеки. Дедалі частіше ми говорили про людську

безпеку, енергетичну безпеку, екологічну безпеку, інформаційну безпеку, торгівлю людьми та організовану злочинність, нелегальну міграцію та стале врядування. Більшість із нас, експертів, приділяли недостатньо уваги класичній, жорсткій, військовій безпеці.

«**2014 рік повернув нас до риторики, яку більшість європейців уже забули — окупація, анексія, сфери впливу, агресія проти суверенної держави, порушення територіальної цілісності, — і цей список можна продовжувати.**»

Російська агресія справді багато чого змінила. У 2008 році Європа вважала, що коротка російсько-грузинська війна була лише продовженням сепаратистських конфліктів у Грузії. Усе тривало дуже недовго, а переговори про припинення вогню відбулися так швидко, що європейським політикам це здалося простим інцидентом. У 2014 році масштаби та спосіб агресії заскочили зненацька не тільки Україну як в моральному, так і у військовому плані. Однак проблема полягала в тому, що 2014-й рік був не початком, а продовженням політики і стратегії, яку Москва вибудовувала протягом тривалого часу, — стратегії, що запровадила наративи, міфи, уявлення, без деконструкції яких буде неможливо говорити про безпеку України.

Крім того, ми, українці, хотіли вірити, що наша криза — унікальна. Наші політики та дипломати намагалися представити Україну як особливий випадок, щоб усі зусилля європейської спільноти було невідкладно спрямовано на Україну. Ми не хотіли приймати той факт, що ми змагаємося з іншими конфліктами та кризами навколо світу — за увагу засобів масової інформації, за міжнародну підтримку. Дивно звучить: конкуренція конфліктів... І все ж таки — як пояснити міжнародній спільноті, що коли частину твоєї території брутально анексують із застосуванням

збройних сил, але без загибелі сотень людей, це так само важливо, як і вибухи, що забирають життя сотень людей у Багдаді або Алеппо.

За п'ять років ми навчилися боротися, але досі вчимося розмовляти з міжнародною спільнотою. Як переконати інші країни не відступати, не знімати санкції, не повертатися до звичайного стану речей з Росією. Як дивитися на Україну не як на проблему для європейської безпеки, а як на її невіддільну частину. Як зробити наші аргументи більш прагматичними та гострими, але не емоційними, щоб говорити тією самою мовою, якою говорять інші європейські столиці.

Ми все ще воюємо за наративи, ми все ще боремося з міфами та стереотипами, і нам усе ще бракує безпеки.

Міф про «проміжне становище» (In-Betweenness) або «диванну подушку» (Cushion)

Останнім часом уже менше чути, щоб про Україну говорили як про буферну зону — найпопулярнішу концепцію 1990-х та 2000-х років. Міст, буферна зона, приреченість бути в проміжному положенні (in-betweenner), сіра зона. Можна продовжувати перелік аналогій, із якими нам доводилося стикатись на сотнях міжнародних конференцій та у статтях російських і західних авторів. На жаль, ця концепція повертається в аналізах коріння російсько-українського конфлікту.

Я завжди питала, чи логічно називати другу за розміром країну в Європі буферною зоною? Понад тисячу кілометрів зі сходу на захід, географічний центр Європи на західному кордоні, 46 мільйонів людей — чи не забагато для буферної зони.

Так як саме поняття «буферної зони» отримувало дедалі більше негативних зауважень експертів, тож нещодавно з'явився новий термін — «проміжне положення» («in-betweenness»). Це поняття ще більш неоднозначне, воно демонструє не тільки відсутність

суб'єктності, а й відображає функціональну роль, яку йому відведено. Проблема «проміжного становища» полягає не лише в тому, що воно виключає суб'єктність України. На мою думку, воно навіть не вбачає в ній об'єкт зовнішньої політики сусідніх держав.

Буферна зона, проміжне становище — все це — кліше та наративи, які було створено, коли хтось не знав, що робити в ситуації розвалу Радянського Союзу, та був неготовий прийняти Україну до європейської сім'ї ментально, не кажучи вже інституційно. Вже розуміючи, що Україна — не Росія, а ідея сфер впливу не є концепцією, якої європейці хотіли б дотримуватися, вони все ще не мають сміливості протистояти цим російським наративам.

У 2014 році в Римі я почула термін, який зазвичай використовують італійці, що вразив мене ще більше: «диванна подушка» («cushion»). Це гарне слово для позначення маленької подушки на сидіння, яке використовувалося замість нудної «буферної зони». Як на мене, воно визначає ситуацію, її сприйняття та ставлення багатьох європейців до України набагато краще, ніж будь-які академічні терміни.

«**Але все одно, буферна зона ніколи не є безпечною, вона ніколи не буває стабільним і розвиненим місцем.**»

Це або terra incognita, або місце, від якого треба триматися якомога далі заради власної безпеки. Чи цього хоче Європа для України?

Ви не можете боротися з Росією

Ще один наратив, який ми всі чули протягом останніх п'яти років тисячі разів, від Чикаго до Астани: ви не можете боротися з Росією. Чому? Вона велика та агресивна. І що? Якщо вас гвалтують,

ви не думаєте про те, що ваш кривдник більший та сильніший, ви боретесь за своє життя й гідність, ви кличете поліцію (міжнародна спільнота) на допомогу, і у всіх нормальних суспільствах кривдника саджають за ґрати.

Ви скажете, що це порівняння дуже емоційне. Так і є. Але що робити, якщо більшість закликів до норм та принципів міжнародного права і практики не працюють, коли все ще залишаються члени Європейського та національних парламентів, які воліють скасувати санкції проти Росії, запроваджені після незаконної анексії Криму? Коли ваші опоненти повторюють як мантру: «не штовхайте медведя».

Ми емоційні, коли йдеться про наш мир і безпеку. Ми знаємо, що вам це не подобається. Але нам це також не подобалося, коли до 2013 року ми їздили на Кавказ або Балкани. Ми також не розуміли, чому так важко порозумітися, і ми також не цінували належним чином свою безпеку та неушкодженість.

Річ у тім, що боротися з Росією МОЖНА. Вам не хочеться, але кому ж хочеться війни, крім як агресорові? Це нормально відкидати можливість війни та збройного розв'язання суперечок. Нормально намагатися вести перемовини замість провокувати. Що є ненормальним — це умиротворяти агресора. Це як починати вести розмови з гвалтівником про те, чи мала жертва бути вдягнена в довшу спідницю, або чи має суд засудити його до двох замість десяти років ув'язнення, — замість того, щоб розслідувати й карати за скоєний злочин.

Ми не можемо (чи не маємо) боротися з Росією? Ні, ми можемо і будемо, тому що ми захищаємося. У нас є мотивація, у нас є причина. Ми не такі, якими були у 2014 році, ми вже інші. Так, ми все ще роз'єднані. Так, усе ще багато тих, кого не цікавить, що відбувається, і хто не думає про те, хто винен, а хто — ні. Так, усе ще відбувається активна російська пропаганда та інформаційні операції проти українців та європейців, спрямовані на те, аби змусити людей сумніватися щодо справжніх причин конфлікту.

«Ви не можете боротися з Росією» — це міф і наратив, що його нав'язує Москва.

Мета очевидна: спершу змусити нас почати сумніватись у своєму уряді та армії, у їхніх спроможностях. Потім — у своїх партнерах і стратегічних альянсах, таких як НАТО: чи справді вони будуть готові захищати тебе, допомагати тобі (спитайте естонців, чи були вони на 100 % упевнені, що якби російські зелені чоловічки з'явилися на їхній території у 2014 році, союзники НАТО застосували б Статтю 5 Вашингтонського договору?). І останнє, але важливе, — створити уявлення про те, наскільки потужною та впливовою, особливо з військової точки зору, є Росія, щоб усі боялися з нею боротися.

Однак українська армія швидко змінюється. Ми вже не просто реципієнти безпеки. Протягом п'яти років українські служби безпеки та оборони захищали не тільки суверенітет та спокійний сон України. Економічні санкції проти Росії — лише мала ціна, яку заплатив ЄС. Тоді як українське суспільство заплатило життями майже 13 тисяч людей (за даними ООН), із яких 1/3 цивільні, а також 30 тисячами поранених та 1 388 972 офіційно зареєстрованими внутрішньо переміщеними особами. І це тільки офіційна статистика, а справжні цифри, на жаль, вищі, і вони зростають кожного дня.

З-поміж усіх державних інституцій військові мають один із найбільших показників суспільної довіри — понад 50% українців довіряють своїй армії. Протягом останніх років найбільш серйозні реформи відбулися саме у військовій сфері: від запровадження стандартів НАТО щодо логістики, командування та управління до практичних навчань і забезпечення необхідної бойової готовності та взаємодії з партнерами НАТО. Річна національна програма під егідою комісії Україна-НАТО — це комплексний і вичерпний документ, що вже не складається суто з переліку заходів та круглих столів, а натомість є баченням всього

обсягу реформ. Деякі європейські країни все ще бояться надавати Україні План дій щодо членства — аргументи з тієї ж корзини «не штовхайте ведмедя». Утім, РНП 2019 де-факто є аналогом ПДЧ. Реформи, готовність та необхідність захищати власний суверенітет дозволяють Україні спростувати твердження про те, що «ми не можемо боротися з Росією».

«**Проблема в тому, що коли НАТО переглядало свої стратегії, визначаючи Росію партнером і шукало шляхи співпраці, Москва називала Альянс у своїх стратегічних документах «небезпекою».**»

Коли ЄС запроваджував свою політику сусідства, російські офіційні доктрини визначали, що вони готові застосувати будь-які засоби для захисту своїх інтересів у так званому «близькому зарубіжжі». Саме ця дихотомія все ще впливає на деяких людей, що ухвалюють рішення.

Ані Україна, ані її партнери не були готові боротися у 2014 році, але це не означає, що ми не навчилися це робити, і то робити добре. Але боротися ефективно не значить тільки застосовувати силу — це значить також формувати альянси, довіряти партнерам і демонструвати іншу парадигму відносин між державами.

Наближається нова «холодна війна»

Деяким людям легше розуміти поточні події, звертаючись до парадигми «холодної війни», коли існували дві супердержави, сфери впливу та певна логіка розвитку стосунків. Це дає змогу різним «советологам» повертатися на медійну та академічну сцену з власними яскравими сценаріям, зокрема позицією, що якби Захід не спровокував Росію, у Москві не було б потреби агресивно захищати свої інтереси. Досить цікаво, що така риторика лунає з обох боків колишньої залізної завіси.

Але це не Новий світовий порядок. Це не нова холодна війна. І те, й інше потребує певного розуміння порядку, тобто певних правил і принципів, яких погодилися дотримуватись усі актори. А поки що ми навіть не почали формулювати нові правила і принципи. Ми прикидаємося, що нас задовольняють Гельсінські принципи, а також конвенції й норми ООН. Однак коли одна країна намагається їх повністю дотримуватися, а інша повністю ігнорує... то який це порядок?

Я чітко розумію, що будь-яка міжнародна угода та конвенція — це певна «джентльменська угода». Навіть якщо передбачено певний механізм санкцій для порушників норм, він усе одно не застосовується автоматично. Різні школи міжнародних відносин по-різному пояснюють, чому держави та уряди погоджуються обмежувати себе певними нормами. Деякі наголошують на тому, що це акт доброї волі й усвідомлення можливих наслідків. Інші наполягають на тому, що це лише прагматичне та практичне рішення, тому що дотримуватися правил або дешевше, або вигідніше для всіх. Але у будь-якому випадку ключова ідея залишається незмінною — держави добровільно погоджуються дотримуватись цих правил гри.

Безсумнівно, у різні періоди можливі різні тлумачення норм. І нерідко протягом останніх 70 років у міжнародних відносинах виникали суперечки. Інакше всі міжнародні суди та трибунали залишилися б без роботи.

«**Випадок України безпрецедентний тому, що важко знайти міжнародну конвенцію, яку б Російська Федерація не порушила.**»

Навіть коли закони та рішення однозначні, вони не виконуються. Останній приклад — Міжнародний трибунал у Гамбурзі, що ухвалив рішення, відповідно до якого Росія мала негайно відпустити українських моряків і кораблі, які вона незаконно

захопила в листопаді 2018 року біля Керченської протоки. Москва не тільки відмовилась відпустити моряків вчасно, але й намагалася торгуватись з Парижем, Берліном та Києвом, щоб змусити європейських парламентарів повернути представників Росії до Парламентської асамблеї Ради Європи, а Україну — судити своїх же моряків за російськими законами, де-факто визнаючи незаконну анексію Криму.

Саме тому вся історія з поверненням Росії до ПАРЄ така небезпечна й викликала такий активний спротив із боку українських депутатів. Росія вважає це не актом доброї волі та запрошенням до діалогу, а проявом слабкості Європи, заохоченням до подальшого ігнорування міжнародних принципів і норм. Чи побачила Європа будь-яке зближення після того, як дозволила російській делегації повернутися без виконання жодного з положень попередніх резолюцій ПАРЄ? Ні. Росія одразу ж запропонувала призначити на посаду віце-президента людину, яка перебуває під санкціями ЄС і нещодавно фігурувала у великому скандалі, пов'язаному з сексуальними домаганнями. Ідеальний кандидат на очільника організації, яка декларує захист прав людини серед своїх найвищих пріоритетів.

«**Важко говорити про Україну та її безпеку, не говорячи про Росію. Не тому, що Україна не може бути без Росії, а тому, що Москва монополізували цей дискурс.**»

Кремлю вдалося переконати міжнародну спільноту в тому, що не можна говорити про Україну та її безпеку без Росії, однак можна говорити про Україну без України. Демарш української делегації в ПАРЄ у червні 2019 року продемонстрував, що такий спосіб мислення більше не є прийнятним для України. Підтримка, яку висловили депутати з сімох інших країн, також засвідчила цінність кожної людини, а також вибору

й морального рішення кожної країни, коли наближаються часи нового безладу.

«Заморожений» конфлікт як рішення

За п'ять років українці навчилися боротися. На дипломатичному й на військовому фронтах гаряче. Громадянське суспільство гострить свої знаряддя. Дуже багато з нас хочуть говорити з колегами у Вашингтоні, Брюсселі або Берліні про іншу Україну. Обговорювати конструктивну співпрацю, а не битися на кожному наявному фронті. Саме в таких умовах деякі політики починають пропонувати ідею «заморозити» Донбас, щоб «дозволити іншим частинам України розвиватися».

Однак рішення про «замороження конфлікту» не варіант. Як правило, заморожується не конфлікт, а його вирішення. Це може прозвучати дуже провокативно, але коли людей не вбивають, зменшуються шанси, що сторони конфлікту справді шукатимуть шляхів його завершення. В історії було багато прикладів, коли після припинення вогню, сторони починали вести нескінченні переговори про переговори й роками не могли вирішити простих питань, які б відкрили дорогу до миру. Україна спостерігала це в конфліктах біля її кордонів, наприклад, у Придністров'ї. Кожен день «замороженого конфлікту» приносить нову невизначеність, звичку жити з розпливчастим правовим статусом, розвиток паралельних структур і реалій співпраці, коли кримінальні кола, як правило, співпрацюють краще, ніж урядові.

Чим довше триває конфлікт, тим складніше знайти рішення. Це замкнуте коло, Пастка 22 — люди готові, але уряди не можуть знайти спільної мови, а тоді з плином часу уряди розуміють необхідність і стають готові, але... населення вже звикло жити з конфліктом та уявленням про ворога, і може вирости покоління, яке бачить у супротивникові тільки квінтесенцію

зла. У цей момент лідери вже бояться піти на компроміс і закінчити війну, бо вони не впевнені, що народ прийме цей мир.

Хоча конфлікт на Донбасі йде лише п'ятий рік, але через рівень інформаційного впливу, який дуже відрізняється від того, який був 20 років тому, ми вже бачимо, як змінюється взаємне сприйняття. Підписати угоду про припинення вогню буде найлегше. Примирення та відновлення — ось що потребуватиме справжньої боротьби з самими собою, із реальністю на місцях, зі створеними міфами.

Червоні лінії залишаються. Для багатьох постконфліктних суспільств до набору болючих тем потрапляють різні питання. Права етнічних меншин, прикордонні режими або розподіл ресурсів — будь-що з переліченого може стати тим самим питанням, що заважатиме подальшому примиренню або перетвориться на міну сповільненої дії в мирному процесі. Якщо деякі питання, як-от амністія, уже вбачаються такими, що здатні стати причиною суперечок в Україні, то деякі інші можуть мати ефект доміно — наприклад, ідея федералізації.

Автономія сепаратистських регіонів здається дуже простою для виконання, з точки зору наших міжнародних колег. Наші німецькі партнери протягом довгого часу не могли зрозуміти, що такого проблемного для України в тому, аби прийняти ідею федералізації.

Посередники пропонували певні моделі, які базувались на їхньому власному розумінні термінології. У 1995 році США, будучи федеральною країною, у якій окремі штати мають широкі повноваження, не бачили ризиків у новій конституційній структурі Боснії й Герцеговини. Те саме можна сказати про позицію Німеччини в Мінському процесі, яка дивилася на пропозицію щодо «федералізації» очима добре функціонуючої федеративної держави, отже й уявляла собі федералізацію України як належним чином організовану децентралізацію влади, а не як механізм контролю над центральним урядом з боку одного чи двох регіонів — а саме це передбачає російська ідея федералізації України.

З російської точки зору, федералізація не означає децентралізацію країни в сенсі надання регіонам ширших повноважень і відповідальності для вирішення місцевих питань. У їх інтерпретації ідея «федералізації» не стосується всієї країни, а скоріше означає відділення двох конкретних регіонів без чітко визначених кордонів, що матимуть спеціальний статус і в багатьох сенсах матимуть ширші повноваження, ніж будь-які адміністративні одиниці в федеральних державах. Ця ідея в російській викладці — це перетворення України на нефункціональну та розділену державу.

Україна використовує термін «децентралізація», що передбачає адміністративну реформу, яка реалізується в країні й має привести до надання ширших повноважень усім регіонам і кращого розподілу фінансових ресурсів. Для України, якій довелося століттями боротися через розділ між іншими державами, ідеї щодо «федералізації» сприймаються насамперед із цієї точки зору — не дозволити нових розділів всередині країни.

Свобода — це наша релігія

Багато колег часто говорили, що Україна отримала свою незалежність у 1991 році занадто легко, занадто мирно. Тому в 2014 році вона заплатила свою ціну й долала те, що багато інших пострадянських країн пройшли на початку 1990-х.

Мої російські колеги в суперечках часто заявляли: як можна говорити з Україною, коли у вас навіть немає спільної позиції щодо Донбасу, коли кожна партія має власні погляди та пропозиції. Я завжди відповідаю, що це і є демократія, це плюралізм думок, і що важливим є, аби кожен міг запропонувати своє бачення щодо повернення, примирення чи притягнення до відповідальності. Що дійсно є важливим, що для всіх нас, українців, є кілька спільних знаменників, які ніхто не ставить під сумнів — суверенітет і територіальна цілісність держави, свобода самостійного вибору, хто буде нами керувати та до яких альянсів вступати.

У 2017 році на площі революцій, відомій світові як Майдан, з'явився величезний банер, що сховав будинок профспілок, спалений у 2014 році. На банері був напис: «Свобода — це наша релігія». Нині це гасло здається нам дуже природним, ми до нього звикли й повторюємо його так часто, що забули про автора — Геннадія Курочку, керівного партнера київської компанії зі стратегічних комунікацій *CFC Consulting*, який запропонував його, щоб зробити потужну заяву в центрі міста до пісенного конкурсу «Євробачення». Чи міг він уявити, що це гасло стане частиною національного дискурсу?

«**Свобода — це не анархія. Свобода — це також і відповідальність. Коли тебе ніхто не контролює, ти не тільки можеш вільно обирати, а й береш на себе відповідальність за свій вибір.**

Україна постійно робить свій вибір. Ми, українці, постійно робим власний вибір. Чи завжди він правильний? Звісно, ні. Але коли ти вільно приймаєш рішення, винуватити за це немає кого.

У Європі люди забули, що значить цінувати свою свободу. Свободу вибору, свободу зібрань, свободу віросповідання, свободу слова. Ці свободи стали такою природною, такою неодмінною складовою життя, що багато громадян забувають, як нації боролися й билися за них.

Із чим ми боремося зараз — то це з ілюзією стабільності. Маніпулюванням наративами. Радянський Союз був стабільним. Росія — стабільна. Чому б не віддати якусь частину своєї свободи, тільки щоб повернути ту ілюзію стабільності. Як часто в нас просували цю ідею?

Але проблема в тому, що не можна віддати трішки свободи. Я не хочу, щоб ми плутали відсутність свободи з делегуванням частини нашого суверенітету наднаціональним інституціям. Тому що таке делегування також відбувається добровільно. Коли

ми відмовляємося від власної свободи, з'являється великий ризик, що ви втратите і власну гідність.

Стійкість як відповідь

Україна буде свою стійкість. Це не означає, що ми знаємо, як вирішити всі проблеми, але принаймні в нас формується до них імунітет. Більшість українських експертів уже зрозуміли, що нинішня безпекова криза буде тривати. Розгортання так званої гібридної війни проти України стало зручним інструментом для порушення наявного стану речей. Найбільша проблема в тому, що повністю запобігти такій війні неможливо. Не можна звести стіни або навчати армію так само, як її вчать битися у відкритому бою. Гібридна війна знаходить нові засоби та інструменти, нові слабкі місця у вашому суспільстві, нові підстави для застосування. Гібридна війна — це не тільки про армію та безпеку. Це також про суспільство й державу.

Утім, стійкість, навіть враховуючи, що ця концепція все ще розвивається, повинна вважатися за щеплення. Воно не дозволить нам уникнути хвороби, але допоможе нашому суспільству та державі підготуватися, швидше та легше подолати симптоми, далі функціонувати й гарантувати своїм громадянам безпеку.

Що ще є гарного в розвитку стійкості — те, що вона може підштовхувати до співпраці не лише з традиційними партнерами, але й із тими, хто досі вагався щодо тіснішої співпраці у сфері безпеки, побоюючись її політизації.

Найскладнішим для нас завжди було пояснити всьому світові, що йдеться не лише про Україну. Це не українська криза, українська проблема або український конфлікт. Не тому, що ми уникаємо відповідальності й хочемо, аби світ нас рятував.

« **Корінь цього конфлікту не в Україні. Ми стали лише спусковим гачком, квінтесенцією російської проблеми. »**

Ідеться не про те, щоб звинувачувати Москву в усіх наших проблемах. Якби Україна була більш стабільною, цілісною, краще боролася з корупцією та розвивала державні інституції, можливо, Росія не змогла б так легко втручатися в українські справи. Але історія не любить умовного способу. Небажання протистояти діям Росії в Україні призвело до втручання в справи інших європейських країн. Якщо почалося з виборів, це ще не означає, що на них і скінчиться.

Європейська інтеграція та майбутнє членство в НАТО — також складові стійкості України. Стійкість — це спроможність держави функціонувати навіть в умовах кризи. Європейську інтеграцію багато хто в Україні вважає шляхом до створення таких дієвих державних інституцій. НАТО вважають шляхом до створення безпекових і військових служб, спроможних нас захистити.

Багато європейських країн — не найкращі приклади такої стійкості. Зростання популізму й націоналізму, можливості Росії втручатись у вибори та фінансувати політичні партії, труднощі, викликані кібер-атаками, — усі ці проблеми вже очевидні для країн-партнерів.

Українці вийшли на Майдан у 2014 році з європейськими прапорами не тому, що їхньою ключовою вимогою була європейська інтеграція, а тому, що вони бачили в ЄС символ усього того, чого прагнули досягти, — демократії, свободи ЗМІ та зібрань, покарання корупції, відповідального уряду та реформ, що ведуть до розвитку й інновацій, а не до стагнації та монополізації влади. Вибори 2019 року стали першим переданням влади без зміни політичного курсу.

Незахищена безпека України — це не доля, а просто умови, які ми можемо подолати. Подолаємо, якщо розвиватимемо стійкість та партнерство, а не буферні зони.

ПРО АВТОРІВ (ЗА АБЕТКОЮ)

Алім Алієв — український кримськотатарський активіст та програмний директор «Кримського дому» — кримськотатарського культурного центру в Києві. Сьогодні кримські татари відіграють провідну роль у розвитку української політичної нації, і є яскравою та помітною частиною нинішньої багатокультурної та багатоконфесійної ідентичності України.

Юрій Андрухович — один із найвідоміших у світі сучасних українських письменників. Співзасновник і «патріарх» літературної групи Бу-Ба-Бу. Автор книг «Рекреації», «Московіада», «Перверзія», «Темниця», «Лексикон інтимних міст», «Коханці Юстиції» тощо. Його тексти перекладено англійською, німецькою, польською, французькою, шведською, іспанською та багатьма іншими мовами. Лауреат премії Гердера, премії Ганни Арендт, Ляйпцизької книжної премії, отримувач «Медалі Гете», переможець премії «Книга року ВВС» (української служби) 2018 року.

Андрій Бондар — письменник і перекладач. Автор книжок «Істина і мед», «Примітивні форми власності», «Морквяний лід», «І тим, що в гробах», «Церебро» та ін. У 2018 році його книгу «Церебро» визнано книгою року ВВС-Україна в номінації «Есеїстика».

Ярослав Грицак — український науковець, історик і публічний інтелектуал, професор Українського Католицького Університету. Має понад 500 наукових публікацій на історичну тематику. Відомий своїми творами: «Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.», «Страсті за націоналізмом», «Куди рухається світ», «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота» та ін.

Лариса Денисенко — українська письменниця, адвокатка, правозахисниця та посланниця з питань толерантності ПРООН в Україні, радіоведуча, членкиня виконавчої ради Українського ПЕН. Авторка таких творів: «Відлуння», «Нова стара баба», «Майя та її мами» тощо.

Оля Гнатюк — відома польсько-українська філологиня та історикиня, професорка Варшавського університету та Києво-Могилянської академії. Її книжка «Відвага і страх» отримала гран-прі львівського Форуму видавців 2015 року. Книжка «Прощання з імперією» дістала премію імені Єжи Гедройця (2004). Разом із Богумілою Бердиховською була авторкою книжки розмов із українськими інтелектуалами («Бунт покоління»). Вона є також авторкою багатьох інших книжок з історії, культури, політики та літератури.

Володимир Єрмоленко — філософ, есеїст, перекладач, доктор політичних студій (EHESP, Франція), кандидат філософських наук, директор з аналітики «Інтерньюз-Україна», головний редактор UkraineWorld.org, автор та ведучий програм «Громадське.СВІТ» та «Україна розумна» на Громадському телебаченні. Автор книжок: «Оповідач і філософ», «Далекі близькі», «Ловець океану: Історія Одиссея», «Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть». Лауреат Премії імені Юрія Шевельова за найкращу книжку есеїстики в Україні (2018) та премії «Книжка року-2018» в номінаціях «нон-фікшн» та «політологія».

Ірена Карпа — українська письменниця, сценаристка, співачка, журналістка, телеведуча; членкиня Українського ПЕН. Авторка таких творів: «Bitches Get Everything», «Добло і зло», «Добрі новини з Аральського моря» та ін.

Вахтанг Кебуладзе — український філософ, публіцист, перекладач, германіст, спеціаліст із феноменології. Професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор книг «Чарунки долі», «Феноменологія досвіду». Лауреат Премії імені Юрія Шевельова (2016) за найкращу книжку есеїстики в Україні.

Андрій Курков — український письменник, журналіст, кіносценарист, президент українського ПЕН. Автор кількох десятків книжок, зокрема «Пікнік на льоду» та його продовження «Смерть, або Закон Равлика», «Щоденник Майдану та війни», «Сірі бджоли» та ін. Пише здебільшого російською мовою; його твори перекладено 37-ма мовами світу.

Андрій Портнов — історик, редактор, есеїст і перекладач. Професор історії України в Європейському Університеті Віадрина у Франкфурті-на-Одері (Німеччина). Автор понад 200 наукових публікацій із історії української історіографії, польсько-українсько-російських взаємин, проблематики пам'яті в Центральній і Східній Європі.

Сергій Плохій — один із найвідоміших у світі українських істориків. Директор Українського наукового інституту Гарвардського університету в США. Автор книжок «Брама Європи. Історія України», «Козацький міф», «Ялта. Ціна миру», «По червоному сліду. Вбивство у Мюнхені», «Чорнобиль», «Походження слов'янських націй» та багатьох інших. Більшість книжок Плохія виходять спочатку на Заході, англійською мовою, а вже згодом у перекладі українською. Лауреат численних міжнародних та наукових премій, зокрема Шевченківської премії 2018 року за книгу «Брама Європи», Baillie Gifford Prize за «Чорнобиль», Lionel Gelber Prize за книжку «Остання імперія» тощо.

Володимир Рафеєнко — український письменник. Автор романів і поетичних збірок. До 2014 жив у Донецьку, писав російською, його книжки видавалися переважно в Росії, де він здобув кілька міжнародних літературних премій. Після Революції Пдності та російської агресії на Донбасі переїхав до Києва. Роман «Долгота днів» («Довгі часи») отримав Вишеградську літературну премію Східного партнерства у 2018 році. У 2019 році було видано «Мондегрін (пісні про смерть та любов)» — перший роман, що його автор написав українською мовою.

Леонід Фінберг — один із провідних українських дослідників єврейської культури, директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, головний редактор видавництва «Дух і Літера», член Виконавчої ради Українського ПЕН.

Ганна Шелест — головна редакторка журналу UA: Ukraine Analytica та членкиня Правління Ради зовнішньої політики «Українська призма». До цього понад 10 років працювала провідним науковим співробітником Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Одеська філія. У 2018 була членкинею робочої групи з розробки Стратегії розвитку Військово-Морських Сил ЗС України до 2035 року. Має більше ніж 50 наукових статей і понад 100 статей у ЗМІ, опублікованих у різних країнах світу. Кандидатка політичних наук.

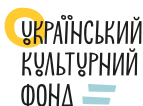
Гаська Шиян — українська письменниця, поетка, перекладачка, засновниця творчої марки «Батрахоміомакія». Переклала роман ДіБіСі П'єра «Світло згасло в Країні Див». Авторка романів «Hunt, doctor, hunt» та «За спиною», який отримав Літературну премію Європейського Союзу.

Україна в історіях та оповідях. Есеї українських інтелектуалів. —
Київ: Інтерньюз-Україна, UkraineWorld, 2019. — 304 с.

КОМАНДА ПРОЕКТУ

Керівник проекту *Андрій Кулаков*
Редактор видання *Володимир Єрмоленко*
Менеджерка проекту *Катерина Юдіна*
Координаторка *Юлія Скубицька*
Волонтерка *Ганна Дьомочка*
Літературне редагування *Оксана Плаксії*
Дизайн *Олена Падолко*
Верстка *Михайло Федишак*

Формат 155 × 200 мм. Друк офсетний.
Надруковано видавництвом «К.І.С.»
Це видання не для продажу

Передмова: ПІТЕР ПОМЕРАНЦЕВ

Вступ: АНДРІЙ КУЛАКОВ

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ

АНДРІЙ КУРКОВ

ВОЛОДИМИР ЄРМОЛЕНКО

АНДРІЙ БОНДАР

ІРЕНА КАРПА

ГАСЬКА ШИЯН

ВАХТАНГ КЕБУЛАДЗЕ

ЛАРИСА ДЕНИСЕНКО

ВОЛОДИМИР РАФЕЄНКО

АЛІМ АЛІЄВ

ОЛЯ ГНАТЮК

ЛЕОНІД ФІНБЕРГ

АНДРІЙ ПОРТНОВ

ГАННА ШЕЛЕСТ

УКРАЇНСЬКИЙ
КУЛЬТУРНИЙ
ФОНД

 ІНТЕРНЬОЗ
У К Р А І Н А

 UKRAINE
WORLD